

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української мови

ГРАМАТИЧНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ХХІ СТОРІЧЧІ:

**збірник тез наукових доповідей учасників
Міжнародної наукової конференції
на пошану доктора філологічних наук, професора
*Городенської Катерини Григорівни***

Київ – 2024

Редакційна рада:

Горголюк Н. Г., кандидат філологічних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Інституту української мови НАН України;

Колібаба Л. М., кандидат філологічних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України;

Фурса В. М., кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України.

Рецензенти:

Кислюк Л. П., доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України;

Делюсто М. С., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Ізмайльського державного гуманітарного університету.

До друку рекомендувала вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол №4 від 04 червня 2024 р.).

Граматичний портрет української мови у XXI сторіччі: збірник тез наукових доповідей учасників Міжнародної наукової конференції на пошану доктора філологічних наук, професора Городенської Катерини Григорівни / упоряд.: Н. Г. Горголюк, Л. М. Колібаба, В. М. Фурса. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2024. 220 с.

Збірника тез наукових доповідей укладено за матеріалами Міжнародної наукової конференції «Граматичний портрет української мови у XXI сторіччі», яку організував відділ граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України на пошану доктора філологічних наук, професора завідувача цього відділу Городенської Катерини Григорівни. У ньому вміщено студії з граматики української мови XXI ст., присвячені аналізу наукового доробку К. Г. Городенської на тлі сьогочасних проблем української граматики та мовної практики, актуальним проблемам теоретичної і застосовної морфології, особливостям реалізації синтаксичних норм, новітнім тенденціям у розвитку словотвірної системи, проблемам української лексикології та лексикографії в контексті граматичної теорії.

Для науковців, викладачів закладів вищої освіти, аспірантів, студентів-філологів, а також усіх, хто цікавиться розвитком граматичної думки в лінгвоукраїністиці та славістиці.

Нині мене найбільше тішить те, що українці повертаються, хай і не так швидко, як би хотілося, до свого українства. І прийдуть до нього, якщо усвідомлять себе великим вільнолюбним народом, якщо українська мова стане для них такою самою природною потребою, як повітря і вода, буде мовою повсякденного спілкування на рідній українській землі. Саме через українську мову та культуру пролягає шлях до справжньої української України.

Катерина Городенська

ЗМІСТ

НАУКОВИЙ ДОРОБОК К. Г. ГОРОДЕНСЬКОЇ НА ТЛІ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ ТА СУЧАСНОЇ МОВНОЇ ПРАКТИКИ

Бойко Н. І.

Грамотичні обрії професора К. Г. Городенської 9

Данилевська О. М.

Науковий доробок К. Г. Городенської в контексті актуальних проблем створення шкільних підручників 13

Коваль Л. М.

Проблема кодифікації мовних норм у лінгвістичному доробку професора К. Г. Городенської 16

Масицька Т. Є.

Деривація синтаксичних одиниць у граматичній концепції К. Г. Городенської 19

Межов О. Г.

Ад'єктивна синтаксична деривація крізь призму граматичної концепції К. Г. Городенської 21

Хомич Т. Л.

Проблема словотвірної норми в науковому доробку К. Г. Городенської 25

Шабат-Савка С. Т.

Синтаксис односкладного речення в контексті наукових студій К. Г. Городенської 28

ДИНАМІКА ГРАМАТИЧНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ПРЕСКРИПЦІЯ І УЗУС

Кадочнікова О. П.

Грамотична норма та узус у медійних текстах для дітей 31

Колібаба Л. М.

Закінчення родового відмінка однини іменників III відміни в сучасній мовній практиці української мовознавчої спільноти 35

Костусяк Н. М.

Квантитативно марковані одиниці в сучасній медіамові:
граматичний і лінгвостилістичний виміри 39

Навальна М. І.

Нові вияви словосполук у мові українських медіа 44

Юносова В. О.

Динамічні зміни в числівниковій системі сучасної української
літературної мови 48

ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНОЇ І ЗАСТОСОВНОЇ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ XXI СТОРІЧЧЯ

Багмут І. В.

Базова семантика видових форм дієслова: зауваги з української
як іноземної 52

Гінзбург М. Д.

Як увідповіднити термінологію чинного українського
правопису положенням сучасної академічної граматики:
пропонови 55

Грицевич Ю. В.

Зі спостережень над реалізацією категорій роду та числа
іменників у говірках південно-західного наріччя (на матеріалі
текстів фольклору) 59

Грещук В. В., Грещук В. В.

Сполучники у словнику «Гуцульська діалектна лексика та
фраземіка в українській художній мові» 61

Добосевич У. Б.

Частини мови крізь призму комунікативних параметрів 64

Казимиrowa І. А.

Історія кличного відмінка в термінографійному
представленні 67

Калько М. І., Калько В. В.

Концепція Лаури Янди крізь призму української
аспектології 72

Кісь Є. Б.

Визначення частиномовного статусу функціональних омопар іменник / прийменник: критерії та прийоми 75

Ковтюх С. Л.

Взаємозалежні аспекти лексико-семантичної категорії омонімії та морфологічної парадигматики 79

Максимчук В. В.

Морфологічна адаптація запозичених командних прізвиськ в українському футбольному дискурсі 83

Попович Л. В.

ГраMATика взаємодії як метод дослідження сучасних тенденцій в українській мові 87

Поповський А. М.

Лінгвоідеологічні засади граматик української мови радянського і пострадянського періодів 89

Соколова С. О.

Відображення аспектуальної парадигми дієслова у словниках різних типів 92

Сулима О. П.

До проблеми визначення семантичної належності дієслів на позначення явищ природи 96

Яковлева Т. В.

Функціонування імперативних вигуків в аспекті категорії оцінки 99

СИНТАКСИЧНА НОРМА У СТРУКТУРНІЙ ТА ФУНКЦІЙНО-СТИЛЬОВІЙ ПАРАДИГМІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ХХІ СТОРІЧЧЯ

Гальона Н. П.

Семантичні параметри та синтаксична реалізація валентності модусних предикатів 103

Горголюк Н. Г.

Модальні ігри в медійному дискурсі: знання і віра 106

Завальнюк І. Я.

Найновіші явища і тенденції в синтаксисі мови українських масмедіа 110

Колоїз Ж. В.

Лінгвістичний статус зевгматичних конструкцій 113

Кондратенко Н. В.

Синтаксичний повтор як вияв категорії емотивності в політичному дискурсі 117

Кононенко І. В.

Суб'єкт у семантико-синтаксичній структурі українського та польського речення 120

Лаврінець О. Я.

Парадигма пасивних конструкцій сучасної української мови: структурний та функційно-стильовий аспекти 123

Личук М. І.

Оцінні фразеологізовані речення у структурі метафоричного мислення мовців 126

Марчук Л. М.

Семантичні характеристики синтагматичних дублетів у складному багатоконпонентному реченні 129

Ситар Г. В.

Перемогти не можна програти: про одну модель конструкцій-фразем 131

Степаненко М. І.

Складносурядне речення у формально-граматичній і семантико-синтаксичній парадигмі складного речення: українська концепція 137

Турко О. В.

Порядок слів у реченні як засіб вербалізації комунікативної інтенції мовця 141

Халіман О. В.

Інфінітивні речення в аспекті граматики оцінки (на прикладі синтаксичного фразеологізму N_3 / $Pron_3$ *аби* / *лиш би* (*лише б*) *Inf*) 143

Харченко С. В.

Зміни в синтаксичній будові української літературної мови в період відновленої державности України 146

Христіанінова Р. О.

Грамаіична природа підрядного зв'язку у простому реченні 149

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ СЛОВОТВІРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Вороніна О. О.

Новітні тенденції у словотворі: творення прикметників від ініціальних абревіатур у ХХІ сторіччі 153

Гуцуляк Т. Є.

Мотиваційна структура образних дериватів: метафоричне моделювання мотиваційних відношень 156

Денисовець І. В.

Словотвірний потенціал оказіональних ад'єктивів у сучасних українських дитячих творах 159

Кочукова Н. І.

Лексеми з формантом *еко-* в сучасній українській мові 163

Куцак Г. М.

Корінь *рус-* у контексті норм словотвірної номінації 166

Кушлик О. П.

Чинники систематизування відвигукових дієслів української мови як вершин словотвірної парадигми 170

Макарець Ю. С.

Мовна креативність під час російсько-української війни: дериваційний вимір 173

Мельник І. А.

Відіменниковий дієслівний транспозиційний простір драми-феєрії «Лісова пісня» Лесі Українки 177

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ В КОНТЕКСТІ ГРАМАТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Глібчук Н. М.

Незмінювані прикметники іншомовного походження: проблема частиномовного статусу та лексикографічного опису 180

Карпіловська Є. А.

Критерії визначення національної маркованості українського слова 183

Козирєва З. Г.

До питання кодифікації запозичених складних назв у тлумачних словниках 187

Колібаба Л. М., Фурса В. М.

«Словник дієслівного керування» як новаторська лексикографійно-граматична праця 191

Марчило Л. М., Дудко І. В.

Грамматична характеристика слова у тлумачному словнику (на матеріалі «Словаря української мови» Б. Грінченка) ... 196

Самойлова І. А.

Назви неістот у функції вокатива з позиції словникового опрацювання 200

Сніжко Н. В.

Грамматична параметризація активного лексикону українців ХХІ століття в новому тлумачному словнику 203

Старко В. Ф.

Практичний словник словозміни ВЕСУМ: від узусу до форми 207

Тищенко О. М.

Парадокс словника Григорія Голоскевича 211

Шитик Л. В.

Концептуальні засади укладання граматичного словника синкретичних сполучних засобів 215

НАУКОВИЙ ДОРОБОК К. Г. ГОРОДЕНСЬКОЇ НА ТЛІ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ ТА СУЧАСНОЇ МОВНОЇ ПРАКТИКИ

ГРАМАТИЧНІ ОБРІЇ ПРОФЕСОРА К. Г. ГОРОДЕНСЬКОЇ

Бойко Надія Іванівна

доктор філологічних наук, професор,

*професор катедри української мови, методики її навчання та перекладу
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя*

bni_bni52@ukr.net

Науковий дискурс доктора філологічних наук, професора завідувача відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України Катерини Григорівни Городенської добре знаний в Україні та далеко за її межами. Професор К. Г. Городенська належить до визначних дослідників граматичного ладу української мови, фахівців високого рангу в галузі функційної та категорійної граматики. Дослідниця має досить значні та різновекторні напрацювання і в теорії дериватології, потужну школу з проблем категорійної граматики, функційної морфології і функційного синтаксису, у руслі яких студіює не один десяток аспірантів і докторантів.

Уперше в українському мовознавстві розроблено ґрунтовні й вагомі теоретичні засади синтаксичної деривації. К. Г. Городенська започаткувала концепцію дериваційного синтаксису, що став основою новітньої царини синтаксичної науки. До аналізу та систематизації дериваційних морфем застосовано функційно-семантичний підхід, який уможливив виокремлення нової, синтаксично орієнтованої галузі – словотвірної морфеміки [4, с. 35].

Із-поміж запропонованих у мовознавстві різних аспектів осмислення теорії перехідності (як транспозиція, трансформація, синтаксична деривація, трансляція, еквівалентність як трансформація одного мовного явища в інше, загальних процесів взаємодії частин мови та ін.) К. Г. Городенська в монографії «Деривація синтаксичних одиниць» (1991) обґрунтувала теоретичні засади вчення про перехідність як феномен синтаксичної деривації [7]. Вона спостерегла, що синкретичним утворенням, які функціують у межах міжрівневих координат, властивий синтез диференційних ознак складників вищого й нижчого рівнів. Дослідники синтаксису актуальними вважають зауваження К. Г. Городенської про те, що «відношення похідності між синтаксичними одиницями різного рангу зумовлені здатністю одиниць вищого рангу трансформуватися в одиниці нижчого рангу» [там само, с. 179]. Ідеться про можливість трансформуван-

ня речень у словосполучення, словосполучень в окремі слова, оформлення підрядних частин як зворотів та ін. Синтаксична похідність у концепції дослідниці – це «семантичний і формальний зв'язок базової синтаксичної одиниці, у ролі якої виступає речення, рідше – словосполучення, й одиниць того самого або нижчого рангу» [там само, с. 3]. Це положення є центральним у концепції синтаксичної деривації, воно «перебуває в полі синонімічної взаємодії з перехідністю», передбачає дослідження процесів трансформації, що його зреалізувала К. Г. Городенська на взірцях синтаксичної перехідності «складносурядних і складнопідрядних речень у прості ускладнені й безсполучникові речення, простих речень – у словосполучення та синтаксеми» [14, с. 26].

За висновками К. Г. Городенської, найбільший дериваційний потенціал належить реченню, оскільки воно слугує джерелом для моделювання інших синтаксичних утворень того самого рангу (простих речень, простих ускладнених та складних речень): «Та сама семантична структура трансформується здебільшого не в одну, а в кілька поверхневих структур – складних і простих» [7, с. 15; 14, с. 60].

Сучасні дослідження семантико-синтаксичної, формально-граматичної та комунікативної специфіки складних речень, організації синтаксичних одиниць різних типів оперті на особливості використання сполучних засобів як одиниць релятивної семантики. З огляду на це К. Г. Городенська в монографії «Сполучники української літературної мови» (2010) запропонувала відійти від підходів до аналізу сполучників, сформованих у 80-х роках минулого сторіччя, що ґрунтувалися на позбавленні сполучників семантико-граматичних ознак слова та виведенні їх за межі частин мови як лексико-граматичних класів слів. Проте пізніше українські мовознавці скоригували морфемний статус сполучників, визначивши його як слівно-морфемний. Підставою для цього послуговували похідні утворення, «що більшою чи меншою мірою зберігають формально-семантичний зв'язок зі своїми базовими повнозначними словами» [11, с. 9].

Монографія «Сполучники української літературної мови» стала першою ґрунтовною працею, де сполучники української мови схарактеризовано як слівно-морфемний клас одиниць. В основі новітньої концепції дослідниці постає функційно-семантичний підхід, відповідно до якого «сполучники кваліфіковано як одиниці релятивної семантики, функціональне призначення яких – виражати відношення між предикативними частинами в складному реченні, рідше – між їхніми конденсатами в простому ускладненому реченні» [там само,]. Такі відношення схарактеризовано як об'єктивацію сполучниками синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень, наявних як між предикативними частинами, так і між однорідними членами речення.

До надбань аналізованої праці належить також і уточнення формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної диференціації сполучників. К. Г. Городенська, крім базових (сурядности та підрядности), пропонує виокремити сполучники сурядности-підрядности та підрядности-сурядности. На рівні реалізації сполучниками української мови семантико-синтаксичної функції їх поділено на семантичні, асемантичні та частково асемантичні.

Змінено й кількість груп сурядних сполучників. Замість трьох традиційних (єднальних, протиставних та розділових) виокремлено шість груп (єднальні, протиставні, зіставні, розділові, градаційні та приєднувальні).

Дослідниця виявила і простежила основні тенденції в розвитку та шляхах поповнення складу сполучників сучасної української літературної мови; визначила коло аналітичних сполучних комплексів, властивих книжним стилям; установила й схарактеризувала співвідношення синтетизму й аналітизму в системі сполучників сучасної української мови.

Теоретичному обґрунтуванню типології сполучників, репрезентованому в монографії «Сполучники української літературної мови», передувала кропітка праця мовознавця на ниві систематизації та інтерпретації сполучних засобів. Її наслідком постав оригінальний лінгвістичний словник, що започаткував засади й концепції нових підходів до проблем граматики. «Грамотичний словник української мови: Сполучники» (2007) – це перша у слов'янському мовознавчому світі лексикографічна праця, у якій «на теоретичних засадах сполучника як окремого типу службових слів-морфем, що виражають семантику відношень, систематизовано граматичні функції сполучників, установлено та ієрархізовано їхні позиції в структурі складного та простого ускладненого речення» [6, с. 3].

Грамотичні горизонти концепцій і засад К. Г. Городенської досить широкі та оригінальні. Свіжість ідей, підходів, зацікавлень авторки можна виразно простежити в низці одноосібних статей [3; 5; 8; 9; 10; 12; 13 та ін.] і колективних монографій [1; 2 та ін.], у яких наявна і ґрунтовна систематизація та класифікація фактичного матеріалу, і критичне його осмислення, і народження оригінальних концепцій, і нове пізнання вже осмисленого, і узагальнення та висновки. Усе це засвідчує винятковий, притаманний професорові К. Г. Городенській, щоденний та активний науковий пошук і глибинний аналіз новітніх граматичних проблем, що сприяє розширенню граматичних обріїв української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. Київ: Наук. думка, 1980. 242 с.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
3. Городенська К. Асемантичні підрядні сполучники у сфері об'єктних семантико-синтаксичних відношень. *Мовознавчий вісник* : зб. наук. пр. на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / відп. ред. Г. І. Мартинова. Черкаси, 2009. Вип. 8. С. 15–26.
4. Городенська Катерина Григорівна. *Видатні особистості з українського мовознавства*. Хрестоматія / за заг. ред. М. Навальної; уклад.: Т. Левченко, Т. Чубань. Переяслав-Хмельницький: Вид-во КСВ, 2016. С. 35–37.
5. Городенська К. Г. Градаційні складносурядні речення в українській мові: структура та внутрішньозначеннєва диференціація. *Українська мова*. 2019. № 3 (71). С. 29–40.
6. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники. Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. 340 с.
7. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. Київ: Наук. думка, 1991. 192 с.
8. Городенська К. Г. Значеннєва неоднорідність сполучних засобів допустовості в українській мові. *Наукові записки. Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 100. С. 257–261.
9. Городенська К. Г. Морфологізація транспозиційних переходів. *Теоретичні проблеми граматики*. Донецьк: ДонДУ, 1995. С. 51–61.
10. Городенська К. Г. Семантико-синтаксична типологія сполучникових складносурядних речень. *Українська мова*. 2019. № 2 (70). С. 21–30.
11. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 208 с.
12. Городенська К. Г. Функціональні зони сполучників в українській мові. *Українська термінологія і сучасність*. Київ: КНЕУ, 2005. Вип. 6. С. 7–13.
13. Городенська К. Г. Функціонально-стильові параметри пояснювально-ототожнювальних сполучників в українській літературній мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Теоретична і дидактична філологія*. Київ: Міленіум, 2007. С. 36–44.
14. Шитик Л. В. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській мові. Черкаси, 2014. 474 с.

НАУКОВИЙ ДОРОБОК К. Г. ГОРОДЕНСЬКОЇ В КОНТЕКСТІ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СТВОРЕННЯ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ

Данилевська Оксана Миколаївна

*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу
стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інституту української мови НАН України
od3556261@gmail.com*

Розробляючи теоретичні засади дослідження актуальних проблем української граматики, Катерина Григорівна Городенська зважає передусім на потреби мовної практики. Напевно, не буде перебільшенням твердити, що, власне, запити користувачів мови і скеровують науковий пошук ювілярки. Як приклад згадаю її численні публікації в рубриці «Мовна мозаїка» на сторінках журналу «Українська мова», які Катерина Григорівна укладає, орієнтуючись на ті запитання, що надходять на адресу Інституту української мови НАН України або які обговорюють із нею колеги у приватних розмовах. Пригадую вичерпні консультації з приводу складних випадків правопису власних назв, уживаних у текстах історичної тематики у шкільних підручниках: *Королево, Мукачево, Святошин, битва при чи біля Клушино, Арістотель, Перікл, Парф'янське царство*, які незабаром ставали темою системних узагальнень у замітках довідкового характеру [1]. Формат граматичних коментарів, що їх Катерина Григорівна наснажила пристрасно живої комунікації, став інструментом швидкого реагування академічної спільноти на потреби фахівців, які працюють зі словом у різних сферах суспільного життя – ЗМК, політиці, юриспруденції, дипломатії, сфері послуг, вищій і середній школі, видавничій галузі... Немає царини вдержавлення української мови, яка б залишилася без уваги Берегині українського слова. Варто наголосити, що популярний жанр граматичних мініатюр, у якому плідно працює Катерина Григорівна, аж ніяк не применшує ролі теоретичних підвалин академічної граматики – тож не дивно, що сьогодні спостерігаємо, як «мовні мозаїки» з фахових видань перекочовують на сторінки шкільних підручників, слугуючи взірцем науково-популярних лінгвістичних текстів [3, с. 31, 118]. Утім, це зовнішній, дуже поверховий вияв відношень української граматичної теорії та шкільної практики. Щоб схарактеризувати глибші зв'язки, доречно коротко окреслити ті проблеми, які супроводжували і супроводжують процес утвердження української мови як мови навчання в українській школі загалом і в підручниках зокрема. У зв'язку із цим варто наголосити, що йдеться не про формальний (декларативний) рівень, адже формально підручники українською мовою друкували і за часів

СРСР, а про мовну якість навчальних видань для школярів, підставою для вимірювання якої слугує відповідність граматичним нормам української мови та національній граматичній традиції.

Українські підручники для школи належать до сфери мововжитку, що визначає якісні характеристики мовної ситуації в освіті. Шкільні підручники є яскравими зразками соціально зумовлених текстів. У їхній мові можна простежити ідеологічні настанови влади щодо результатів освіти. У цьому сенсі шкільні підручники – це прецедентні тексти педагогічного дискурсу, мета якого – соціалізація нового члена суспільства [2, с. 319].

Як відомо, конфігурацію мовної взаємодії у шкільній освіті успадковано від радянського періоду, хоч статистично параметри мовної ситуації у школах за роки незалежності істотно змінилися. Говорячи про «радянський спадок», помітний у мові підручників, маємо на увазі прояви «тоталітарних універсалій» [5, с. 5], що лежать в основі радянської «новомови», твореної не тільки текстами політичних промов чи тогочасної преси, а й мовою радіо, кіно, художньої літератури та шкільних підручників. Дослідники звертають увагу також на національну специфіку радянської «новомови». Зокрема, деформаційний вплив тоталітаризму в Україні полягав насамперед у нівелюванні національних особливостей української мови, у «наближенні» її до російської [4]. Роль шкільних підручників у процесі розмивання національної самобутності української мови з огляду на масовість видань та їхній соціальний авторитет не варто недооцінювати. Ознаки «новомови» у шкільних підручниках фахівці вбачають, зокрема: 1) в образах, створених засобами мови, що справляють емоційний вплив відповідно до протиставлення в опозиції «свій – чужий»; 2) у здебільшого монологічній формі викладу, за якого позиція автора непомітна, що зумовлює загальну знеособленість тексту; 3) у номіналізації та надуживанні пасивними конструкціями; 4) у надуживанні сурядним зв'язком; 5) у засиллі кванторних слів; 6) у широкому використанні пропагандистських штампів; 7) у вживанні слів і граматичних конструкцій, не властивих граматичній системі української мови, що мало на меті її штучне наближення до мови російської.

Лінгвістичні експертизи сучасних шкільних підручників, які, утім, не є обов'язковою практикою, а трапляються здебільшого у зв'язку з гучними скандалами, що час від часу збуджують суспільство, переконують, що про національний характер навчальних книжок для українських школярів подекуди промовляють лише кольори їхніх обкладинок.

У шкільних підручниках і досі масовими є мовні огріхи, породжені тоталітарною добою:

1) недотримання фонетичних чергувань *у / в, і / й* (замість *Ловили рибу і полювали звірів* має бути *Ловили рибу й полювали звірів*;

замість *Більшість кримських татар осіли і освоювали довкілля* має бути *Більшість кримських татар осіли й освоювали довкілля та ін.*);

2) надуживання пасивними конструкціями (*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України* замість відповіднішого *Рекомендує Міністерство освіти і науки України; Що вивчає історія? Як вона пишеться?* замість *Що вивчає історія? Як її пишуть?*);

3) уживання слів, які мають омоніми в російській мові, зі значенням російського відповідника (*Найкраще на це запитання відповів би археолог – людина, що займається археологією* – слово *займається* в наведеному реченні вжите зі значенням, що відповідає рос. *занимається*, тоді як в українській літературній мові дієслово *займатися* означає: 1) починати горіти, спалахувати полум'ям; загорятися; 2) починати світитися, сяяти, хоч ці значення у тлумачному словнику подані у другій словниковій статті, що підтверджує згадану вище тенденцію до зближення мов за радянського періоду й фіксацію відповідних норм у словниках);

4) уживання кальок із російської мови (*Прийняття рішень відбувалося таким чином* – вислів *таким чином* скальковано з рос. *таким образом*);

5) неправильне (під впливом російської мови) уживання прийменників (*перетворив у регулярну армію* – має бути *перетворив на регулярну армію*).

Якщо говорити про сьогодні, то найгострішими проблемами навчальних видань є:

1) непослідовність застосування правописних правил, особливо коли йдеться про правописні новації (*утворення Русі-України – історія України-Руси*);

2) засилля штампів, які є кальками з російської мови (*спосіб представлення інформації; вирішувати конфлікти; Чим важливіша для вас і ваших близьких цінність — тим ближчою буде орбіта планети-цінності*);

3) надуживання лексичними дублетами задля забезпечення гендерної рівності, що пов'язано з проблемою фемінітивів (*Мабуть, ти неодноразово чув / чула такі вислови; які ще цінності ти б записав / записала й чому; дорогі шестикласники й шестикласниці; внесок кожного і кожної*);

4) повільне впровадження національних термінів (запитання – *актуалізуючі, мотивуючі, на осмислення того, що вивчається, перевірені*);

5) надуживання неадаптованими іншомовними словами, що призводить до розхитування правописних норм текстами, які мають за значенням формувати стійкі правописні та граматичні уявлення (*лепбук своїми руками; виконайте вправи, створені за допомогою платформи лернінг апс*).

Невтомна просвітницька праця Катерини Григорівни сприяє очищенню дискурсивного простору шкільних підручників від радянського спадку в науково-навчальному підстилі наукового стилю. І в цьому – вплив наукової граматичної школи на мовну ситуацію в освіті. Адже шкільні підручники, часто всупереч бажанням їхніх авторів та редакторів, об'єктивно свідчать про ціннісні пріоритети соціуму, у якому вони побутують, рівень стереотипізації суспільної свідомости, зрештою – про рівень культури суспільства, причому не той, що його декларовано як кінцеву мету освіти й виховання, а той, відповідно до якого живуть реальні користувачі цих текстів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ: КММ, 2019. 208 с.
2. Данилевська О. М. Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 364 с.
3. Данилевська О. М. Українська мова: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ, 2016. 288 с.
4. Масенко Л. Т. Роль офіційної ідеології 70-х років у поглибленні деформації мовної ситуації в Україні. *Мова тоталітарного суспільства*. Київ: Національна академія наук України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови, 1995. С. 68–76.
5. Мова тоталітарного суспільства. Київ: Національна академія наук України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови, 1995. 126 с.

ПРОБЛЕМА КОДИФІКАЦІЇ МОВНИХ НОРМ У ЛІНГВІСТИЧНОМУ ДОРОБКУ ПРОФЕСОРА К. Г. ГОРОДЕНСЬКОЇ

Коваль Людмила Михайлівна

*доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, теорії та історії української і світової літератури
Донецького національного університету імені Василя Стуса
lmkoval1978@gmail.com*

Активне функціонування української мови в різних сферах політичного, виробничого, суспільного, культурного життя резонує низкою дискусійних питань у мовній практиці. Фіксовані слововживання часто відображають смаки та вподобання мовців, а не об'єктивно мотивовані структурою української літературної мови.

Зважаючи на стихійність мовної практики, сучасну лінгвальну ситуацію в Україні контролювати неможливо. Однак, як зазначає професор Катерина Григорівна Городенська, хоч серед мовців і є сегмент не керований, але «домінує той, який відповідально ставиться до використання української мови, намагається правильно вживати її. Про це свідчать численні звернення громадян – листи, дзвінки тощо – до Інституту української мови НАН України» [1]. Орієнтуючись саме на цю, лінгвально свідому, частину суспільства, у своїй діяльності мовознавець спрямовує чимало зусиль на фіксацію та обґрунтування різнорівневих норм сучасної української літературної мови.

У рекомендаціях із найсуперечливіших уживань слів і словосполучень Катерина Григорівна спирається на власні різновекторні напрацювання в лінгвоукраїністиці, причому як на синхронному зрізі, так і зважаючи на процеси, що відбулися впродовж історичного розвитку мови. Вони охоплюють широке коло складних питань українського слово- і терміновживання, словотворення, правопису, відмінювання загальних і власних назв, граматичної кваліфікації мовних одиниць, пунктуації, передавання слів іншомовного походження, насамперед освоєння новітніх запозичень, наголошування. Зокрема, функціонально-семантичний аналіз та систематизація дериваційних морфем української мови, представлені у працях К.Г. Городенської, лягли в основу аргументації словотвірних норм щодо низки прикметників, іменників і дієслів, запропонованих у виданні *«Українське слово у вимірах сьогодення»* [3; 4].

Дослідниця встановлює відповідність між чужомовними й національними словотворчими засобами задля досягнення оптимального співвідношення між словотворчими складниками. Із цього погляду на окрему увагу заслуговує праця *«Деривати на -ч(-ий) в українській народній та літературній мові»*, у якій цілісно обґрунтовано нормативність та практичну доцільність уживання в сучасній українській мовній практиці віддієслівних прикметників із суфіксом *-уч- (-юч-)*, що є переважно колишніми дієприкметниками й виражають тепер ознаку, властивість, притаманну кому-, чому-небудь, та відад'єктивних прикметників, утворених від якісних прикметників за допомогою суфіксів *-уч- (-юч-)*, *-ач- (-яч-)*, що надають дериватам словотвірного значення інтенсивного вияву ознаки. У цій праці також визначено ненормативність активних дієприкметників теперішнього часу із суфіксом *-ч-*, що утворені в різні історичні періоди розвитку української літературної мови і зберігають морфологічну або акцентну співвідносність із дієсловами у формі 3-ї особи множини теперішнього часу та є переважно словотвірними кальками дієприкметників російської мови на *-щ-(-ий)*, *-ем-(-ий)*, оскільки вони суперечать морфологічній та словотвірній нормам української літературної мови [2].

Не менше уваги Катерина Григорівна приділяє використанню словозмінних форм іменників, займенників, числівників та дієслів, що репрезентують граматичний стандарт сучасної української літературної мови. Ці питання вона аналізує як у згаданій вище праці «Українське слово у вимірах сьогодення» [3; 4], так і присвячує їм окремі публікації на сторінках періодичних видань. Зокрема, у статті «Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика» відзначено тяглість уживання багатьох із нині актуалізованих закінчень, виокремлено деструктивні зміни деяких граматичних прескриптивних норм, з'ясовано причини неприйняття чи ігнорування певних закінчень, встановлено їхні дескрипції. Катерина Григорівна розмежовує використання граматичних форм у мовній практиці, що об'єднує професійну спільноту (освітян, працівників засобів масової комунікації – журналістів і редакторів, працівників офіційно-ділової сфери та інші верстви освічених носіїв української мови), і мовну практику менш освіченої частини українського соціуму, орієнтуючись на першу категорію [1].

Великий блок рекомендацій К. Г. Городенська присвятила правопису. У виданні «Українське слово у вимірах сьогодення» [3; 4] запропоновано чимало порад щодо написання відабревіатурних назв, цифр із літерними нарошеннями, використання крапки у скорочених одиницях вимірювання. Часто, даючи орфографічні настанови, мовознавець використовує пояснення, що стосуються словотвору. Таке теоретично вмотивоване висвітлення проблем мовної практики засвідчує органічний зв'язок теоретичного і практичного аспектів дослідження української літературної мови, а отже, об'єктивний і цілісний підхід до кодифікації мовних норм у доробку Катерини Григорівни Городенської.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип. 3. С. 17–21.
2. Городенська К. Г. Деривати на *-чий* в українській народній та літературній мові. *Українська мова*. 2020. № 4. С. 3–16.
3. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ: КММ, 2014. 124 с.
4. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ: КММ, 2019. 208 с.

ДЕРИВАЦІЯ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ У ГРАМАТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ К. Г. ГОРОДЕНСЬКОЇ

Масицька Тетяна Євгенівна,

*доктор філологічних наук, професор,
професор катедри української мови та лінгводидактики
Волинського національного університету імені Лесі Українки
masytska.tetiana@vnu.edu.ua*

Дериваційний синтаксис посідає одне з важливих місць у дослідженнях сучасної української літературної мови. Його проблематика – синтаксична похідність реченневих одиниць, система дериваційних відношень між синтаксичними одиницями – цікавить лінгвістів і до сьогодні.

На формування лінгвістичної концепції К. Г. Городенської стосовно дериваційних відношень між одиницями синтаксичного рівня – реченнями, словосполученнями, синтаксемами – мали вплив студії Є. Куриловича [9; 10], Ш. Баллі [7], Л. Теньєра [11], М. Докуліла [8], І. Р. Вихованця [1; 2] та інших мовознавців. Чітко вибудована теорія дериваційного синтаксису представлена в монографії дослідниці «Деривація синтаксичних одиниць» (1991), у якій вона довела правомірність уживання терміна *деривація* в синтаксисі, докладно проаналізувала два аспекти синтаксичної деривації та проблему синтаксичної похідності, схарактеризувала дериваційні відношення між синтаксичними одиницями однорівневої та різнорівневої природи, розкрила особливості дериваційної парадигми синтаксичних одиниць [4]. На той час це було одне з перших новаторських досліджень складної системи дериваційних відношень між синтаксичними одиницями.

Відштовхнувшись від тлумачення синтаксичної деривації Є. Куриловича [9], К. Г. Городенська зауважила, що в основу дефініції синтаксичної похідності покладено засадничі принципи словотвірної похідності, і визначила її як формальний і семантичний зв'язок базових синтаксичних одиниць [4, с. 3, 178]. На її думку, саме функційний підхід у дослідженнях Є. Куриловича засвідчив широке розуміння деривації, процесів словотворення та їхній зв'язок із транспозицією однієї частини мови в іншу [3, с. 152]. І. Р. Вихованець слушно зазначив, що перехід частин мови зреалізований на різних ступенях переходу – синтаксичному, морфологічному та словотвірному рівнях, початком якого мовознавець уважав переміщення компонента в не типову для нього синтаксичну позицію [2, с. 20].

Актуальними й нині вважаємо такі теоретичні засади синтаксичної деривації, що їх випрацювала К. Г. Городенська: речення є основною і найскладнішою синтаксичною одиницею; воно має великий дериваційний потенціал для творення одиниць того самого рангу, зокрема таких

синтаксичних структур, як просте ускладнене речення, складне і просте речення. Науково обґрунтованими є міркування дослідниці щодо спрощення формально-синтаксичної структури речення внаслідок змін семантико-синтаксичної структури базової синтаксичної одиниці, зреалізоване в редукції одного з її структурних компонентів та перебудові синтаксичних зв'язків між іншими реченневими компонентами або згортанні базового речення в синтаксему [4, с. 15, 178–179]. Згодом вона зосередила увагу й на сполучниках як засобах вираження семантико-синтаксичних відношень і синтаксичних зв'язків між предикативними частинами складного речення та однорідними членами у простому ускладненому реченні [5].

Потужні теоретичні ідеї знаної в Україні та за кордоном дослідниці продовжили її послідовники й учні у працях зі словотвору (Л. С. Азарова, В. П. Олексенко, З. О. Валюх, А. М. Нелюба, О. П. Кушлик, О. В. Юсікова, Р. П. Михайлик, В. А. Топіха, Т. А. Івасишина, Г. М. Куцак, В. М. Фурса, О. В. Рембецька, І. В. Денисовець та ін.), лексикології (М. І. Навальна, І. Я. Нестеренко, З. О. Митяй), морфології (Т. В. Чубань, В. О. Юносова, Н. Б. Іваницька, Г. С. Балабан, О. В. Ковтун), синтаксису (І. Я. Завальнюк, Л. В. Шитик, Л. М. Коваль, М. І. Личук, М. В. Будько, О. В. Болюх, О. В. Юсікова, О. В. Куц, О. В. Рембецька, О. Ю. Грипас, Н. В. Кавера, Т. П. Ткачук, С. В. Скомаровська, К. О. Косенко, Г. С. Весельська, О. В. Годз, М. О. Голіченко), дискурсології (Н. П. Литвиненко, Н. В. Кондратенко), стилістики (С. В. Харченко, В. Ф. Стецій, Н. І. Кочукова, М. М. Косарева), термінології (Т. П. Кравченко) [6, с. 135–139].

Напрацювання К. Г. Городенської істотно збагатили теоретичну граматику сучасної української літературної мови й уможливили глибше проникнути у проблематику дериваційного та функційного синтаксису, словотвору, морфології і лексики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ: Наук. думка, 1983. 219 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наук. думка, 1988. 256 с.
3. Городенська К. Г. Явища синтаксичної деривації. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення*. Київ: Наук. думка, 1983. С. 152–212.
4. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць. Київ: Наук. думка, 1991. 192 с.
5. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 208 с.
6. Професор Катерина Григорівна Городенська: бібліографія / упоряд.: М. І. Степаненко, Л. В. Шитик. Черкаси: Вертикаль, видавець С. Г. Кандич, 2018. 160 с.

7. Bally Charles. Linguistique générale et linguistique française. Editions Francke Berne, 1965. 440 p.
8. Dokulil M. Tvoření Slov v češtině. Praha: Nakl. Č. akad. věd., 1962. Sv. 1. 263 s.
9. Kurylowicz J. Derivation Lexicale et Derivation Syntaxique (Contribution a la Theorie des Parties du Discours). BSL, 37. 1936. P. 79–92.
10. Kuryłowicz J. The inflectional categories of Indo-European. Heidelberg: Karl Winter Universitätsverl., 1964. 246 p.
11. Tesniere Lucien. Elements of Structural Syntax. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2015. 698 p.

АД'ЕКТИВНА СИНТАКСИЧНА ДЕРИВАЦІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ГРАМАТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ К. Г. ГОРОДЕНСЬКОЇ

Межов Олександр Григорович

*доктор філологічних наук, професор,
професор катедри української мови та лінгводидактики
Волинського національного університету імені Лесі Українки
mezhov@ukr.net*

У концепції дериваційного синтаксису К. Г. Городенської серед інших явищ синтаксичної похідності особливе місце відведено питанню ад'єктивної синтаксичної деривації, яке ґрунтовно досліджено у відповідних розділах монографій «Семантико-синтаксична структура речення» [3] та «Деривація синтаксичних одиниць» [5]. Відтоді ця проблема набула виняткової актуальності, доказом чого стало опублікування низки праць українських мовознавців, зокрема Луцької граматичної школи проф. І. Р. Вихованця, у яких удокладнено теорію ад'єктивної синтаксичної деривації під час досліджень синтаксичних категорій речення (М. В. Мірченко [11]), предикатів якості, транспозиції частинимовних класів слів (І. А. Пасічник [12; 13]), категорії ступенів порівняння, міжрівневих граматичних категорій (Н. М. Костусяк [6; 7]), системи мінімальних семантико-синтаксичних одиниць (О. Г. Межов [9]), семантико-синтаксичних реченневих залежностей у сучасній українській літературній мові (Т. Є. Масицька [8]).

На думку К. Г. Городенської, в основі ад'єктивного типу синтаксичної деривації лежить заміщення атрибутивної позиції морфологічними категоріями, репрезентованими всіма повнозначними частинами мови: іменником, дієсловом, прислівником [3, с. 182]. Таким розмаїттям потенційних дериватів можна пояснити посилену увагу дослідників саме до цього різновиду синтаксичної транспозиції, унаслідок якої формуються атрибутивні синтаксеми. Виражаючи ознаку предмета, вони ви-

ступають у присубстантивній позиції словосполучення як компонента простого неелементарного речення. Ознака – це особливість, властивість предмета, що не підлягає часовим змінам; вона невід’ємна від нього, є природною суттю цього предмета, постійно його супроводжує; ознака є показником самого предмета, його кваліфікатором, і, передана мовними одиницями, виступає як його атрибут [1, с. 93]. Атрибутивні синтаксеми – виділювані на основі означальних змістових відношень мінімальні семантико-синтаксичні одиниці, експліковані в сучасній українській мові низкою семантичних, морфологічних та позиційних варіантів.

Семантична диференціація атрибутивної синтаксеми зумовлена характером вираженої нею ознаки. Виокремлюємо три види таких ознак і, відповідно, атрибутивних синтаксем: 1) безпосередньо виявлені ознаки предмета (власне-атрибут); 2) ознаки, виявлені через відношення предмета до інших предметів, до дії, процесного стану, обставини (відносний атрибут); 3) ознаки предмета, виявлені через його належність іншому предмету (посесивний атрибут) [9, с. 304].

Основними морфологічними репрезентантами ад’єктивної функції є прикметники; інші частини мови, зокрема іменники, можуть набувати її внаслідок транспозиції до синтаксичної сфери прикметника. У дослідженнях І. Р. Вихованця та К. Г. Городенської поглиблено опрацьовано саме синтаксичну ад’єктивіацію відмінкових і прийменниково-відмінкових форм іменників, супроводжувану їхнім семантичним ускладненням, а також дериваційними перетвореннями елементарного простого речення на підрядне іменникове словосполучення, залежний атрибутивний компонент якого виступає у формально-синтаксичній позиції керованого або прилеглого члена речення та комунікативній позиції комплексної теми або реми [1; 2; 3; 4; 5].

Вагомі теоретичні здобутки видатних науковців знайшли продовження в багатьох сучасних працях, присвячених особливостям функціонування іменників в атрибутивній позиції словосполучення на матеріалі різностильових текстів сучасної української літературної мови, зокрема докладним описам семантичних різновидів субстанційно-атрибутивних синтаксем, специфіки їхньої синтаксичної похідності, прийменниково-відмінкових засобів вираження, впливу морфологічних варіантів на семантичну диференціацію ускладнених атрибутивних компонентів та їх лексичне наповнення тощо [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. З’ясовано, що найпродуктивнішими серед субстанційно-атрибутивних синтаксем у сучасній українській мові є атрибутивно-суб’єктні та атрибутивно-об’єктні компоненти, репрезентовані родовим відмінком, що заступають прийменникову позицію словосполучення у структурі простого семантично ускладненого речення. Родовий відмінок у функції атрибутивного суб’єкта є наслідком транспозиції називного суб’єктного, пор.: *Мату співає і Снів матері долинав із саду*, тоді як родовий атрибутивно-

об'єктний безпосередньо ґрунтується на називному об'єкта пасивних конструкцій і опосередковано (через називний) на знахідному об'єкта активних конструкцій, пор.: *Професор написав монографію* → *Монографія написана професором* → *Написання монографії професором*. Відповідно до семантики опорного відпредикатного іменника родовий суб'єкта охоплює функції діяча, носія стану, носія процесу та носія якісної ознаки: *Брат повернувся* → *повернення брата*; *Дівчина хвилюється* → *хвилювання дівчини*; *Липи цвітуть* → *цвітіння лип*; *Мати ніжна* → *ніжність матері*. Родовий від назв неживих предметів зазвичай виражає значення об'єкта, напр.: *захоплення фортеці, написання вірша, відвідування музею*.

У присубстантивну (ад'єктивну) позицію можуть пересуватися і прийменниково-відмінкові форми з інструментальною, локативною та адресатною семантикою, формуючи відповідно складні атрибутивно-інструментальні, атрибутивно-локативні й атрибутивно-адресатні синтаксеми [10], напр.: *Плащі із льону, як нейлону, блищать на плечах лип і кленів...* (Д. Павличко); *Ця земля не знала жодного мосту з каменю* (П. Загребельний); *А у тебе знову та ж доріжка в клас* (А. Малишко); *А хата через дорогу стояла пустою* (Є. Гуцало); *І степ – степ аж за обрії* (А. Головка); *Небо над вербами помітно поблідло* (О. Гончар); *Адресування доброзичливого слова людям має надзвичайно позитивну енергетику* (з газети). Атрибутивні компоненти ґрунтуються на атрибутивних відношеннях. Як зауважував І.Р. Вихованець, «у граматичній системі мови атрибутивні відношення становлять специфічний тип відношень, що поєднують у собі формально-синтаксичні і наближені до формально-синтаксичних семантико-синтаксичні ознаки» [2, с. 157]. Такі особливості атрибутивних відношень зумовлені їхньою вторинністю, похідністю від інших відношень. За атрибутивними відношеннями нерідко приховані різнотипні семантико-синтаксичні відношення: суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні, локативні тощо, які виникають унаслідок транспозиції відповідних синтаксем зі своїх первинних субстанційних позицій в ад'єктивну. Саме ці процеси синтаксичної деривації ще потребують особливої уваги.

Попри значні здобутки у вивченні явищ ад'єктивної синтаксичної деривації та категорії атрибутивності у функційно-граматичному аспекті, перспективними можуть стати їх дослідження в контексті сучасних лінгвістичних парадигм, зокрема комунікативної та когнітивної. Адже похідні конструкції, утворені внаслідок складних дериваційних процесів, зазвичай зазнають семантичної компресії, що сприяє економії висловлень. У більшості жанрово-стильових різновидів як усного, так і писемного мовлення простежуємо тенденцію до використання згорнутих, формально спрощених, конденсованих, проте інформативно достатніх

синтаксичних структур, на відміну від розгорнутих моделей, не зовсім придатних через свій надлишковий, неекономний характер для потреб ефективної комунікації. Ущільнення відбувається насамперед через згортання тих одиниць, опущення яких не відбивається на змісті мовної конструкції [3, с. 183]. Компресія розгорнутих конструкцій ґрунтована на знаннях про речі, їхні зв'язки, відношення, когнітивно-мовні процеси, механізми кореляції мислення та граматичної системи мови, закони успішної комунікації, що потребує активізації синтаксичних досліджень у когнітивно-дискурсивному та комунікативно-прагматичному аспектах. Такі новітні наукові студії, безперечно, сприятимуть поглибленню теорії функційно-категорійної граматики та дериваційного синтаксису в українському мовознавстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ: Либідь, 1993. 336 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наук. думка, 1992. 222 с.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ: Наук. думка, 1983. 219 с.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови. Київ: Унів. вид-во «Пультари», 2004. 400 с.
5. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць. Київ: Наук. думка, 1991. 192 с.
6. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників. Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. 179 с.
7. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 452 с.
8. Масицька Т. Є. Типологія семантико-синтаксичних залежностей. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. 416 с.
9. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 464 с.
10. Межов О. Г. Ад'єктивне функціонування іменників у синтаксичних словосполученнях. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки (мовознавство)*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. № 2 (279). С. 143–148.
11. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. 2-ге вид., переробл. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. 393 с.
12. Мельник І. А. Транспозиційна граматики українського дієслова. Луцьк: Надтир'я, 2015. 476 с.
13. Пасічник І. А. Категорія валентності предикативних прикметників. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 183 с.

ПРОБЛЕМА СЛОВОТВІРНОЇ НОРМИ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ К. Г. ГОРОДЕНСЬКОЇ

Хомич Тетяна Леонідівна

кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови і літератури філологічного факультету

*Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
vantrans@ukr.net*

Науковий доробок професора К. Г. Городенської добре відомий усім, хто не байдужий до українського слова. Переоцінити роль цієї постаті у слов'янській граматиці неможливо, позаяк у ній поєднано глибокий теоретизм і виважений інтерес до мовленнєвої практики сучасників.

У нинішній надскладній мовній ситуації важливою є увага до граматичного строю. Лінгвіст «опікується» всіма складниками засадничої системи української мови: словотвірним, морфологічним, синтаксичним. Питання мовної норми сьогодні є одним із найпроблемніших у всіх названих ланках, адже низка руйнівних внутрішньомовних, а більшою мірою позалінгвальних, чинників століття «працювали» не на користь розвою українськості.

Низку розвідок серед сонмища праць науковця [9, с. 16–62] безпосередньо присвячено сучасній словотвірній нормі [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]: її динаміці, прескрипції та дескрипції, теоретичному й застосовному аспектам, функційним особливостям, деструктивним впливам тощо. Ці та інші праці експліцитно об'єднує мета дослідниці: розгортання внутрішньомовних процесів, спрямованих на зміцнення автохтонних словотвірних варіантів та збереження самотутності національного словотворення [7, с. 34].

Катерина Григорівна береться до найскладніших завдань: не просто фіксує та констатує слововживання, а помірковано намагається прислужитися її величності мові та своїм сучасникам. Практична значущість будь-якої аналізованої праці на найвищому щаблі. Навіть невідготовлений читач, який не пов'яже свого життя з лінгвістикою, зможе скористатися порадами Катерини Григорівни, наприклад, уведе до власного лексикону слова *дайвець, есбіст, атовець, кременчуківці, ямковий, дебальцівський, націствірний, океанський* тощо замість анормативних утворень *дайшник, есбеушник, атошник, кременчучани, ямочний, дебальцевський, націотвірний, океанічний* [8].

Свій доробок науковець фокусує насамперед на професійній спільноті: освітянах, працівниках засобів масової комунікації, офіційно-діловій галузі та інших верствах освічених носіїв української мови, оскільки пробудження національно-мовної свідомості української еліти, піднесення культурного рівня населення [6, с. 4] є пріоритетними завданнями сучасного мовознавця.

Будь-яка практична пропозиція Катерини Григорівни має чітку аргументацію, ґрунтовану на логічних законах української мови, взаємозв'язках її фонетичної, лексичної, граматичної, правописної підсистем. Так, уживання юкстапозитів із першим прикладковим компонентом унаслідок потужних глобалізаційних впливів спричинює деструкцію українського прикметникового словотворення, внутрішній тиск на цю систему, перетворення словотвірної моделі, яка не характерна для граматичної системи української мови, на продуктивну. Свідомий мовець має уникати руйнівних елементів, натомість уживати словотвірні моделі, побудовані за законами національного словотворення, наприклад, **інтернетний канал, медійний проєкт, бізнесовий дохід** замість *інтернет-канал, медіапроєкт, бізнес-дохід* тощо [5, с. 5]. Акцентуючи на словотвірних проблемах, дослідниця ненав'язливо пропонує наголосові, правописні, лексичні поради щодо нормативності українського слововживання [1, с. 6, 7, 8, 11; 3, с. 12–13; 6, с. 4–7].

Важливою проблемою, яку порушує К. Г. Городенська, є конструктивний перегляд процесів словотворення, що відбувалися в попередньому сторіччі внаслідок асимілятивних опосередкованих та прямих впливів і нівелювали функціонування національних словотвірних зразків і традицій. Тому сьогодні маємо позбутися, насамперед у науковій та офіційно-діловій галузях, гібридних морфем, а також тих, які руйнують словотвірні моделі української літературної мови. Тож уникаймо прикметникових суфіксів *-ичн-/-ичн, -ивн-, -альн- (-іальн-, -уальн-), арн- (-ярн-)*, натомість уживаймо власне українські словотвірчі засоби, наприклад: *академіїний, методологіїний, морфологіїний, неологіїний, омоніміїний, синоніміїний, лінгвокультурологіїний, діахроніїний, синхроніїний, асиміляційїний, конотаційїний, орнаментїний, текстовїий, парламентський, функційїний* тощо [4, с. 93–97].

Освіт'янин за теоретичними положеннями й наведеними прикладами Катерини Григорівни з легкістю може скомпонувати систему вправ, спрямовану на формування мовної свідомості й розвиток знань із нормативного словотворення та слововживання. Зокрема, активні дієприкметники теперішнього часу, які не властиві українській мові й мають формальні показники російськомовних моделей (*-уч-/-юч, -ач-/-яч-*), маємо замінити будь-яким питомим засобом, наприклад, іншою лексемою (*бродячий цирк – пересувний* чи *мандрівний цирк; стояча вода – непотічна вода; висячий міст – підвісний міст*), органічним суфіксом (*вимірювальний, копіювальний, узагальнювальний; рятівний, руйнівний, нищівний; нийний, мийний*), іншою частиною мови (*завідувач, керівник, гравець*) тощо [3, с. 12–13].

Висновки, якими завершується будь-яка розвідка К. Г. Городенської, є надзвичайно чіткими й практично цінними. Дослідниця уникає розмитості й неоднозначності, завжди дає конкретні відповіді щодо досліджуваної проблеми.

Щиро бажаємо Вам, Катерино Григорівно, сили здолати всі перепони на довгій, щасливій, плідній, сповненій радості й світла дорозі життя!

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Варіантність словотворчих суфіксів у розмовних найменуваннях осіб за зовнішніми ознаками. *Українська мова*. 2022. № 1. С. 3–20.
2. Городенська К. Г. Граматичні і правописні проблеми складних слів із числівниковим компонентом. *Термінологічний вісник*. 2023. Вип. 7. С. 26–35.
3. Городенська К. Г. Деривати на *-чий* в українській народній та літературній мові. *Українська мова*. 2020. № 4. С. 3–16.
4. Городенська К. Г. Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Ужгород, 2020. Вип. 1 (43). С. 92–99.
5. Городенська К. Г. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови. *Українська термінологія і сучасність*. Київ: КНЕУ, 2009. Вип. VIII. С. 3–9.
6. Городенська К. Г. Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм? *Українська мова*. 2013. № 2. С. 3–12.
7. Городенська К. Г. Нові явища та процеси в українському словотворенні на тлі словотвірних норм. *Дивослово*. 2013. № 6. С. 34–37.
8. Городенська К. Г. Словотворення. *Українське слово у вимірах сьогодення*. Київ: КММ, 2019. С. 146–155.
9. Граматичний простір сучасної лінгвоукраїністики. Катерині Григорівні Городенській / упоряд.: Н. Г. Горголюк, Л. М. Колібаба, В. М. Фурса. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 436 с.

СИНТАКСИС ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ НАУКОВИХ СТУДІЙ К. Г. ГОРОДЕНСЬКОЇ

Шабат-Савка Світлана Тарасівна

доктор філологічних наук, професор,

завідувач кафедри сучасної української мови

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

s.shabat-savka@chnu.edu.ua

У поліпарадигмальному просторі синтаксичної науки з-поміж пріоритетних вирізняються ті напрями, що скеровані на ґрунтовне вивчення одиниць синтаксису в ракурсі визначення їхнього функційного потенціалу та комунікативно-інтенційного обширу в різних дискурсивно-жанрових формах української мови – з опертям на етнокультуру та ментальність народу, з огляду на новітню лінгвометодологію аналізу граматичної системи мови. Зазначений антропозорієнтований

вектор має безпосередній стосунок до односкладних речень, що оприявнюють субстанцію суб'єкта мовлення в уснорозмовному дискурсі й текстовій комунікації, індивідуалізують процес спілкування, усебічно репрезентують інтенційний простір мовної особистості, її спонуки, бажання, неосяжний світ людських емоцій та оцінок.

У сучасній теорії синтаксису односкладне речення – окрема синтаксична одиниця, якій властиві формально-граматичні, семантико-синтаксичні й комунікативні параметри; типологійний вияв простого речення, граматичний центр якого виформовує єдиний головний член: *У рідній мові посміхаюсь, красу землі очима п'ю* (Г. Саблук); *Вчителя і дерево пізнають з плодів* (Народна творчість); *Мокре листя. Срібний блиск акації* (Т. Севернюк). Попри значні напрацювання в царині синтаксису односкладного речення, наявність різних навчально-методичних рекомендацій, загалом давню історію дослідження цих синтаксичних конструкцій (О. Синявський, Ю. Шевельов, І. Слинько, О. Мельничук, П. Дудик, І. Вихованець, К. Шульжук, К. Городенська, Н. Гуйванюк, В. Брицин, А. Загнітко, В. Горяний та ін.), спостерігаємо чимало проблем, пов'язаних із неоднозначною кваліфікацією їхнього предикативного центру в академічному та шкільному дискурсі, із систематизацією засобів односкладності в різних стилях української мови. Ще й досі не випрацьовано комплексу чітких критеріїв класифікації односкладних речень, не визначено місце тих або тих конструкцій (наприклад, інфінітивних, вокативних, генітивних) у системі дієслівного чи іменного класу, остаточно не розв'язано проблеми їх номінації (речення односкладні чи одноядерні / одночленні / однокомпонентні).

У практиці лінгвістичних досліджень односкладні речення традиційно виділяють в окремий тип синтаксичних конструкцій, що мають лише один головний член, цілком достатній для розуміння змісту, і не потребують доповнення другим головним компонентом. Водночас деякі науковці вналежнюють односкладні речення з «яскравою особовістю» (означено-, неозначено- та узагальнено-особові) до двоскладних неповних речень (С. Смаль-Стоцький, В. Сімович, Ю. Шевельов, І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко та ін.), обстоюючи думку, що на формально-граматичному рівні особові речення належать до односкладних, проте в семантико-синтаксичному вимірі вони здебільшого двоскладні. Таке подвійне витлумачення односкладних речень потребує докладного вивчення їх на різних рівнях реченневої структури. Власне, рівневий аналіз щодо цих конструкцій запропонувала професор Катерина Григорівна Городенська – потужний вітчизняний науковець, авторка визначальних праць із граматики української мови, функційної морфології та категорійного синтаксису, увиразнивши у своїх лінгвістичних студіях формально-синтаксичний, власне-семантичний, семантико-синтаксичний та комунікативний рівні аналізу односкладних речень [1; 2].

Досліджуючи проблему синтаксичної похідності, зокрема і дериваційних процесів на рівні двоскладного / односкладного речення, авторитетна українська вчена цілком переконливо постулює твердження про те, що односкладну конструкцію коректно кваліфікувати лише на рівні її формально-синтаксичної структури, адже на власне-семантичному рівні – вона завжди двоскладна. Корелятами означено-особових, узагальнено-особових та неозначено-особових речень, на думку дослідниці, є «семантично елементарні речення, утворені предикатом дії чи предикатом стану і непередикатним компонентом із семантичними функціями діяча або носія стану» [1, с. 50–52]. Як зауважує К. Горденська, базовою синтаксичною одиницею для так званого означено-особового речення слугує «формально-граматичне двоскладне речення, яке характеризується збігом його власне-семантичної і семантико-синтаксичної структури (тобто має однакову кількість семантем і синтаксем)» [там само, с. 68–69].

Ще в 1931 р. О. Сиявський, досліджуючи безпідметові речення, речення з відносною безпідметовістю та безприсудкові речення, зосередив увагу на реченнях із відносною безпідметовістю, зауважуючи, що це конструкції «з такими формами дієслів, де особа ясно виступає в закінченнях, хоча вона й невизначена» [4, с. 213–214], пор.: *Зачаклюю ту стежку, якою йшли до мене й від мене роки* (Т. Севернюк); *З краси хліба не спечеш* (Народна творчість). За спостереженнями О. Сиявського, «підмет у таких реченнях прозора-ясний, хоч і не названий». Своїм значенням такі безпідметові речення нічим не відрізняються від відповідних речень із підметами, «стилістична вага їх лише в лаконічності» [там само]. Саме тому в конкретній ситуації мовлення автор висловлення вибирає із синтаксичного ресурсу мови ті конструкції, які найоптимальніше вербалізують його інтенції. У такому разі має значення те, що хотів виокремити мовець – субстанцію суб'єкта, використовуючи двоскладне речення: *Я маю... Я повинен... Я мушу... Щодня мовою вмивати душу* (І. Вихованець), чи дію, яку він виконує, представлену відповідно односкладним реченням: *Іду майданом, розгортаю листя і слухаю вечірній спів соборів* (І. Жиленко). Варто зауважити, що односкладні речення з «яскравою особовістю» розкривають свій розлогий функційний потенціал у комунікативному процесі, створюючи його динамічність, виражаючи у стислій і лаконічній формі високу експресію та емоційність.

Синонімічні відношення між двоскладними та односкладними речення вивчав В. Горяний. Він виокремив односкладні речення із семантично відкритою / закритою синонімікою [3, с. 47–53]. На думку дослідника, речення особові (означено-, неозначено- й узагальнено-особові) – «представники» системи двоскладних речень, оскільки постали на основі метафоричних (вторинних) значень категорій особи і характеризують ті життєві реалії (дії чи стани), що стосуються «семантичної особи» – людини, пор.: *Тільки поверни мені Вкраїну, отче мій, молю*

тебе (М. Лазарук); *Не обмини мене, не обмини, а пригорни мене, а обни ми* (Б. Мельничук). Ідеться й про те, що такі конструкції не визначають «суті та смислу односкладності», адже вони слугують стилістичними варіантами двоскладних речень. Натомість безособові та номінативні речення зі значенням «стап природи», «буття, існування явищ або предметів реальної дійсності» належать до речень закритої синоніміки. Вони не можуть бути двоскладними і формують односкладність як семантичну категорію, пор.: *А в степу весніє, весніє* (О. Гончар); *Всі квітоньки-зірниченьки геть вирвано з пшениченьки* (Леся Українка); *Минулося... Невже минулось, Просяяло і відцвіло?* (М. Рильський). Такі безособові конструкції виокремлюють самотність українського синтаксису, увиразнюють його зв'язок із давніми релігійними віруваннями людини, створюють неповторний колорит та атмосферу процесу комунікації.

Рівноправний підхід до вивчення односкладних речень, репрезентований у лінгвістичних студіях професора Катерини Григорівни Городенської, дає змогу всебічно представити односкладні речення як самостійний тип синтаксичних конструкцій, що вирізняються серед двоскладних речень своєю структурно-семантичною організацією, функційним потенціалом, комунікативною релевантністю слугувати оптимальним засобом вербалізації авторських інтенцій у різних дискурсивно-жанрових формах української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць. Київ: Наук. думка, 1991. 192 с.
2. Городенська К. Г. Предикатно-валентна основа елементарного односкладного речення. *Українська мова*. 2001. № 1. С. 69–73.
3. Горяний В. Д. Синоніміка і стилістика односкладних речень. *Синтаксис української мови: хрестоматія: у 2 ч. / упоряд.: А. Мойсієнко, В. Чумак, С. Шевель*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2019. Ч. 2. С. 46–66.
4. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. XX. 368 с. *Репринт з видання 1931 р.* (Серія «Українська граматична класика»).

ДИНАМІКА ГРАМАТИЧНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ПРЕСКРИПЦІЯ І УЗУС

ГРАМАТИЧНА НОРМА ТА УЗУС У МЕДІЙНИХ ТЕКСТАХ ДЛЯ ДІТЕЙ

Кадочнікова Олена Петрівна

*кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
o.kadochnikova@ukma.edu.ua*

На тлі активних внутрішньосистемних процесів відбуваються і різкі зміни, пов'язані з функціонуванням української мови: зміцнюються її позиції як державної мови, швидко зростає кількість носіїв [4, с. 11]. Зсув на користь уживання української в різних комунікативних ситуаціях часто стає причиною міжмовної інтерференції, а тому особливо важливо зараз усвідомлювати потребу «зберегти в сучасній непростій мовній ситуації нормативну граматичну основу» [2, с. 17] як запоруку стійкості системи мови до деструктивних впливів контактних мов. Кореляція прескриптивних норм та їх дескриптивних виявів є одним із ключових питань наукових праць І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, Т. Коць, Л. Колібаби, В. Фурси та ін. Матеріалом для дослідження вчених найчастіше стають зразки публічного мовлення – художнього, політичного, публіцистичного, зважаючи на їхню домінуючу роль у формуванні уявлень мовців про систему мовних норм. Нині все більшого значення набувають мультимедійні засоби масової комунікації, віртуальне середовище частково замінює реальні соціальні контакти (спочатку відбувся вимушений перехід до дистанційних форм роботи і навчання через пандемію, а згодом – повномасштабну війну). Однією з найзахопленіших аудиторій «нових медіа» стали діти: для них цифрові платформи – джерело навчальних і розважальних матеріалів. Якість мовного оформлення цих продуктів безпосередньо позначається на мовному розвитку їх споживачів, тому пильної уваги з боку лінгвістів заслуговують ресурси для дітей як джерела формування уявлення про систему норм української мови.

Орієнтація на чуже мовлення – найефективніший спосіб формування граматичної правильності мовлення дошкільника [3, с. 31]. Гармонійною прийнято вважати ситуацію, коли безпосереднє спостереження за розмовами дорослих доповнює читання, з яким сьогодні активно конкурують мультимедійні платформи. Різноманітність наповнення, якісні аудіо- та відеоматеріали, відкритий доступ забезпечують цифровій платформі «Ютуб» статус одного з найпопулярніших мережевих ресурсів. Обираю-

чи, батьки здебільшого зважають на якість візуального складника медійних продуктів. Але не можна забувати, що для дошкільнят вони є одним із ключових джерел формування мовнокомунікативної компетенції. А зважаючи на дедалі потужніше утвердження української не тільки в публічному, а й у просторі приватного спілкування, зразки медійного мовлення стають взірцевими й для тих дорослих, хто переходить на українську мову спілкування. Саме з огляду на навчальний потенціал таких продуктів і важливо проаналізувати якість їхнього мовного оформлення, зокрема з погляду реалізації системи граматичних норм української літературної мови.

У поле зору нашої уваги потрапили медіапродукти двох найпопулярніших на платформі «Ютуб» каналів для дітей: «HeyKids – Дитячі пісні» та «З любов'ю до дітей – Дитячі пісні». Перший – частина багатомовного проєкту, містить багато перекладних текстів, а основа наповнення другого – оригінальні українські твори.

Пісні – художні тексти, для яких цілком природними є мовні засоби, що перебувають поза межами мовного стандарту. Зокрема, імітація неідеального (у вимірах системи прескриптивних норм) розмовного мовлення є одним із авторських прийомів інтимізації тексту. Проте надважливо об'єктивно оцінювати виправданість і доречність таких відхилень та відрізнити стилістично зумовлені порушення від виниклих унаслідок недбалого недотримання мовних норм. Оскільки мовна, зокрема граматична, компетенція дошкільнят активно формується до 7 років [3, с. 28], вони ще не мають достатньо розвинутих навичок верифікувати мовний матеріал і, відповідно, опиратися деструктивному впливу сприйманих ненормативних форм.

Матеріалом для дослідження стали дібрані методом випадкового вибирання відео зі збірками пісень тривалістю близько 30 хв. З 15 текстів каналу «HeyKids – Дитячі пісні» у 7 зафіксовано ненормативні мовні форми, із 13 текстів каналу «З любов'ю до дітей – Дитячі пісні» 2 не містять відхилень від різних норм літературної мови. Граматичні аномалії зафіксовані переважно на рівні словозміни, значно рідше трапляються неправильно вжиті граматичні значення та хибно побудовані синтаксичні конструкції.

Відхилення від морфологічних норм виявляються послідовно в уживанні форм називного відмінка замість кличного для вираження звертання: *Лариска, а де сосиска?*; *Куди втікаєш, лиска?*; *Браво, Соловейко!* Такі зразки зафіксовані в оригінальних текстах, що, за задумом авторів, вочевидь, мало б ілюструвати поширену мовну практику, а от автори перекладів послідовно дотримуються норм уживання кличного відмінка: *Ти лети, метелику; Пекарю, допоможи; Братцю Петре; Гей, маленька рибко.*

До невеликої за обсягом досліджуваної текстової вибірки закралася також поширена в практиці розмовного мовлення помилка у творенні форми родового відмінка іменників чоловічого роду II відміни: вжито *посеред ставочку* замість правильної форми *ставочка*.

У досліджуваному матеріалі зафіксовано ще одну поширену в мовній практиці граматичну інтерферу – неправильне закінчення форми I особи однини теперішнього часу: *а тепер бігом булькаєм разом; теплим ніжним дотиком щиро ми торкаємся*. Подібно до ілюстрацій з іменниковими формами в текстах перекладів спостерігаємо чітке дотримання вимог мовного стандарту: у текстах каналу «HeyKids – Дитячі пісні» заклик до дії висловлено за допомогою нормативних форм творення наказового способу дієслова в поєднанні із частками: *Нумо повтори; Подивись-но*.

Синтаксис аналізованих текстів простий, адже передбачає використання базових конструкцій. На жаль, і тут трапляються поодинокі порушення правил уживання прийменників, наприклад *страус по імені Фіця* замість нормативної сполуки *на ім'я*.

Особливість граматичної норми – у її інтеграційному характері, адже вона спирається на ресурси нижчих рівнів системи мови. Особлива пісенна ритмомелодика може впливати на наголошування окремих слів, зміщуючи наголос відповідно до вимог музичного темпоритму. Загалом не порушуючи акцентуаційної норми, таке явище може мати негативні наслідки, коли воно ускладнює розуміння тексту. Так, у фрагменті *тортик для Карлос, для Дайно та мені* зміщення наголосу творить іншу граматичну форму – знахідний відмінок замість родового відмінка особового займенника *я*. Нехтування форморозрізнявальної функції наголосу ускладнює встановлення синтаксичних зв'язків між компонентами ряду однорідних членів.

Оскільки «слово поєднує три граматичні рівні – морфологічний, синтаксичний і словотвірний» [1, с. 9], то варто звернути увагу й на порушення правил побудови слова. Найчастіше словотвірні аномалії трапляються в похідних одиницях, утворених за допомогою інтерферентних афіксів: *швидко я ховаю носік; свинку додому звезти, жабку до річки знести*. У наведених прикладах суфікс *-ік* ужито замість *-ик*, префікс *з-* замість *за-*. Як дотичні до порушень словотвірної норми можна розглядати й функціонування форм на зразок *у бабоньки бражка сладенька*, де похідний меліоратив утворено від непритаманного українській мові кореневого аломорфа *слад-* замість *солод-*.

Аналіз зразків медійного мовлення найпопулярніших пісенних дитячих каналів на платформі «Ютуб» уможливило такі висновки щодо граматичних ознак мовлення: 1) тексти мають простий синтак-

сис, зумовлений початковим рівнем мовнокомунікативної компетенції аудиторії каналу; 2) перекладні тексти містять менше, порівняно з оригінальними, відхилень від системи граматичних норм української мови; 3) некодифіковані граматичні форми в останніх виникають через наслідування практики живого усного мовлення. Поодинокі граматичні девіації не зумовлені стилістично і є наслідком інтерференції з російської мови. Поєднання граматичних кальок із нормативними формами на етапі засвоєння базового, початкового словника в перспективі може формувати в аудиторії викривлене уявлення про систему граматичних засобів української літературної мови. Для гармонійного мовного розвитку носіїв української потрібні різноманітні медійні продукти, якість яких має бути предметом фахового аналізу і відкритого обговорення у спільнотах лінгвістів, педагогів, журналістів, перекладачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
2. Городенська К. Г. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*. 2017. Вип. 3. С. 17–21.
3. Крутій К. Л. Формування граматичної правильності мовлення в дошкільників у контексті комунікативного розвитку: термінологічне поле. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2018. № 3 (137). С. 28–34.
4. Соколова С. О. Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*. 2023. № 1 (85). С. 3–19.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

З любов'ю до дітей – Дитячі пісні. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_C8q1o8KvQE&t=1207s (дата звернення: 20.07.2023).

HeyKids – Дитячі пісні. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gPuZVmylvIs> (дата звернення: 25.07.2023).

ЗАКІНЧЕННЯ РОДОВОГО ВІДМІНКА ОДНИНИ ІМЕННИКІВ ІІІ ВІДМІНИ В СУЧАСНІЙ МОВНІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВОЗНАВЧОЇ СПІЛЬНОТИ

Колібаба Лариса Миколаївна

кандидат філологічних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології

Інституту української мови НАН України

kolibaba79@gmail.com

Від 30 травня 2019 р. набула чинності нова редакція «Українського правопису» [8]. Попри неоднакові оцінки цього варіанта правописного кодексу він помітно вирізняється на тлі правописів, що функціювали за доби тоталітаризму, оскільки в ньому частково відновлено норми «Українського правопису» 1928 р. [5].

До відновлених в «Українському правописі» 2019 р. граматичних рис української мови належить закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників ІІІ відміни. Зокрема, для фіксованої групи іменників (*кров, любов, осінь, сіль, Білорусь, Русь*) та усіх іменників жіночого роду, що закінчуються на *-ть* із попереднім приголосним (*вість, радість, смерть, честь, хоробрість* і под.), крім закінчення *-і*, як його рівноправний варіант кодифіковано також закінчення *-и*: *гідности, незалежности, радості, смерті, честі, хоробрости; крові, любові, осени, соли, Білоруси, Руси* [8, с. 128].

На тлі «Українського правопису» 1993 р. ця зміна є новаторською, адже в ньому такого правила не було [6, с. 77]. Проте закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників жіночого роду ІІІ відміни, що закінчуються на приголосний, – це морфологічна норма, яка була офіційно затверджена у 20–30-х рр. ХХ ст. в «Найголовніших правилах українського правопису» 1921 [1, с. 9] та 1925 рр. [2, с. 9], у проєкті «Українського правопису» 1926 р. [4, с. 41] та в «Українському правописі» 1928 р. [5, с. 35]. Ця норма була чинною до мовної «реформи» 1933 р.

Від 1933 р. до 2019 р. в усіх офіційно затверджених редакціях «Українського правопису» (1933, 1946, 1960, 1990, 1993 рр.) єдиним нормативним закінченням іменників ІІІ відміни в родовому відмінкові однини стало закінчення *-і*. Закінчення *-и* було відновлено в «Українському правописі» 1999 р. [7, с. 120], що його, як відомо, через суб'єктивні чинники так і не було затверджено для офіційного вжитку.

Оскільки закінчення *-и* в історії українського правопису вже мало статус нормативного, його повернення до «Українського правопису» 2019 р. дехто з мовознавців витлумачує як «спробу повторного нормативного закріплення» в родовому відмінкові однини в певній частині

іменників жіночого роду III відміни [3, с. 92]. Однак, на відміну від правила, викладеного в «Українському правописі» 2019 р., у правилі, наведеному в «Українському правописі» 1928 р., закінчення *-и* кодифіковано як **єдине** закінчення родового відмінка однини для обмеженої групи іменників III відміни (*кров, любов, осінь, сіль, Русь*) та всіх іменників жіночого роду «на *-ть* за другим приголосним» [5, с. 35]. Натомість в «Українському правописі» 2019 р. правило про нормативність закінчення *-и* для іменників жіночого роду III відміни подано у формі примітки, а самому закінченню *-и* надано статусу не основного, а варіантного закінчення [8, с. 128], що, очевидно, і сформувало в мовців хибну думку про другорядність, необов'язковість його вживання в сучасній мовній практиці, а також послугувало причиною того, що сьогодні закінчення *-и* використовують рідко, хоч від часу повторного кодифікування цього закінчення в «Українському правописі» 2019 р. минуло п'ять років.

З огляду на це ми поставили за **мету** дослідити причини, через які сучасні українські мовці рідко послуговуються закінченням *-и* в родовому відмінкові однини іменників III відміни. Для цього проведено анонімне опитування у формі анкетування. До нього залучено представників мовознавчої спільноти – переважно освітян (викладачів закладів вищої освіти й учителів), а також працівників засобів масової комунікації (журналістів і редакторів), офіційно-ділової сфери та інші верстви освічених носіїв української мови, тобто тієї частини українського мовного соціуму, що має фахові знання з української мови, знає її літературні норми, стежить за правописними змінами і спроможна оцінити їхню доцільність.

Усього опитано близько 200 учасників. Крім того, узглядено також думки фахово підготовлених мовокористувачів, оприлюднені в засобах масової комунікації після опублікування редакції «Українського правопису» 2019 р.

З'ясовано, що в українському мовному соціумі сформувалося три погляди щодо використання закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників III відміни – позитивний, нейтральний та негативний.

Позитивно аналізовані зміни сприйняли 37 % респондентів. Закінченням *-и* здебільшого послуговуються ті мовці, які обізнані із суспільно-політичними умовами функціонування української мови у XX ст. і зорієнтовані відроджувати її питомі граматичні риси.

Серед мовців, які вживають іменників жіночого роду III відміни в родовому відмінкові однини із закінченням *-и*, можна виокремити **дві підгрупи**. Представники *першої* з них свідомо використовують закінчення *-и*, оскільки переконані в його природності, органічності для української мови, знають про насильницьке вилучення цієї української граматичної риси і прагнуть її відновити, причому вони вживають це

закінчення не просто цілковито усвідомлено, а навіть підкреслено – як «ознаку відданості справжнім, а не накиненим під впливом російської мови нормам української мови» [3, с. 92]. Представники *другої підгрупи* також уживають закінчення *-и*, але не через свої глибокі переконання, а з огляду на авторитет інших мовців – науковців, знайомих громадських діячів, митців слова або своїх батьків, бабусь, дідухів, учителів чи викладачів.

Майже дві третини опитаних (63 %) не дотримуються змін у вжитковій закінченні родового відмінка однини іменників III відміни, зафіксованих в «Українському правописі» 2019 р. Одні з респондентів сприймають ці зміни відверто негативно і принципово не використовують закінчення *-и* у своїй мовній практиці, а інші – нейтрально, проте також цим закінченням не послуговуються, бо, на їхню думку, ще не готові до цього.

Ті мовці, які **негативно** ставляться до вживання закінчення *-и*, обґрунтовують свою мовну поведінку здебільшого суб'єктивними чинниками стилістично-оцінного характеру – передусім тим, що ці граматичні форми для них є *«незвичними»* на тлі раніше опанованих норм (25 %).

Така відповідь респондентів є передбачуваною, оскільки від 1933 року, коли закінчення *-и* силоміць вилучили з вжитку, минуло майже 90 років – відтинок часу, якого виявилось достатньо для того, щоб для більшості сучасних мовців, а особливо містян, які мало чують живу народну мову, воно стало незвичним і чужим. За неповне сторіччя зросло кілька поколінь мовців, яких навчали інших граматичних норм, унаслідок чого вони сприймають форми родового відмінка іменників жіночого роду на *-и* не лише як незвичні, а також як *«неприродні»*, *«неорганічні»* для української мови (5 %). Крім того, значній частині респондентів вони здаються *«немилозвучними»*, *«негармонійними»*, *«грубими»* чи такими, що *«призводять до огрублення мови, втрати мелодійності та м'якості»* (12 %) або ж *«незручними»* і *«складними для вимови»* (4 %).

Ще однією досить поширеною причиною невживання форм родового відмінка іменників жіночого роду із закінченням *-и* є їх відсутність у мовленні того регіону, де мешкає респондент (9 %).

Частина опитаних мовців, обізнана з історичними процесами розвитку української мови, уважає закінчення *-и* у формах родового відмінка іменників жіночого роду III відміни *«архаїчним»*, *«застарілим»* (3 %).

Серед інших чинників свідомого ігнорування закінчення *-и* у формах родового відмінка іменників жіночого роду III відміни (2 %) названо такі: 1) небажання перевчатися; 2) необов'язковість уживання закінчення *-и* – можна його вживати, а можна й не вживати; 3) редакційна політика видання чи каналу, де працює респондент; 4) прагнення дистанціюватися від російської мови, адже графічно це закінчення збігається із закінченням *-и* родового та давального відмінків російської мови.

Ще одна частина респондентів (3 %) висловила **нейтральне** ставлення до змін у вживанні закінчень родового відмінка однини іменників III відміни. Такі мовці перебувають на перехідному етапі, намагаючись перейти від старої норми до «нової», і використовують закінчення *-и* ще непослідовно. Як зазначають представники цієї групи, досить часто вони обирають закінчення *-і* або *-и* залежно від рівня мовної компетентності співрозмовника, його вподобань чи стилю спілкування.

Отже, реакція освіченої, фахово підготованої частини українського соціуму на повернення закінчення *-и* до відмінкової парадигми іменників III відміни є наслідком граматичного спадку, сформованого в радянський період, та деструктивного впливу людського чинника. Це загрозлива ситуація для подальшого відновлення української мови, оскільки саме філологи мають бути взірцем у дотриманні чинних норм та збереженні української основи української мови й демонструвати використання закінчення *-и* на власному прикладі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Найголовніші правила українського правопису. Київ: Держ. вид-во, 1921. 16 с.
2. Найголовніші правила українського правопису. Нове видання. Київ: З друкарні вид-ва «Червоний Шлях», 1925. 16 с.
3. Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника). *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 85–104.
4. Український правопис (проект). Харків: Держ. вид-во України, 1926. 124 с.
5. Український правопис. Видання перше. Харків: Держ. вид-во України, 1929. 104 с.
6. Український правопис. 4-те вид., випр. й допов. Київ: Наук. думка, 1993. 240 с.
7. Український правопис: Проект найновішої редакції. Київ: Наук. думка, 1999. 340 с.
8. Український правопис. Київ: Наук. думка, 2019. 392 с.

КВАНТИТАТИВНО МАРКОВАНІ ОДИНИЦІ В СУЧАСНІЙ МЕДІАМОВІ: ГРАМАТИЧНИЙ І ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ ВИМІРИ

Костусьяк Наталія Миколаївна

*доктор філологічних наук, професор, завідувач-професор катедри
української мови та лінгводидактики
Волинського національного університету імені Лесі Українки
kostusyak.nataliia@vnu.edu.ua*

Лінгвістичний простір ХХІ ст. зазнав потужних змін. Наявність різних концепцій, часто побудованих на перетині кількох наукових напрямів, зумовили наскрізну й багатоаспектну інтерпретацію мовних одиниць, скеровану на визначення їхніх змістових та формальних параметрів, функційного потенціалу, особливостей вияву в конкретних мовленнєвих ситуаціях [3]. Сповідування таких засадничих ідей вплинуло на різноаспектне вивчення мовних універсалій, зазвичай не представлених у лінгвістичній традиції. У цьому контексті доречно апелювати до напрацьованих, присвячених дослідженню заперечення [1], неозначеності [5; 6], посесивності [4] тощо. Сферу понять зазначеного різновиду поповнює квантитативність, студіювання якої перспективно побудувати на сучасному мовному матеріалі, зокрема медійних текстах. Такий вибір цілком обґрунтований, адже газетна публіцистика чи не найпромовистіше віддзеркалює мовну динаміку. Інформуючи про реалії життя, журналісти часто продукують новотвори, використовують лексеми в незвичних контекстах, що дає змогу реалізувати інтенцію автора, вияскравити його лінгвокреативність.

Дослідження квантитативності передбачає її опис з акцентом на змістовій пріоритетності, зокрема на сукупності глибинних семантичних інваріантів, структурованих взаємопов'язаними значеннєвими відтінками та зреалізованих у висловленнях системою різнорівневих мовних засобів. Когнітивно орієнтований алгоритм студіювання забезпечує аналіз квантитативності в кількох аспектах. По-перше, важливою видається її інтерпретація як мовної категорії, утвореної на основі мисленнєво-мовленнєвих операцій і структурованої низкою вужчих категорійних значень. Застосування такої схеми дослідження та поєднання її із засадничими принципами функційно-категорійної граматики дає змогу розглянути квантитативність у дихотомії *зміст – форма* й надати статусу домінантності змісту. По-друге, глибинний аналіз узагальненого кількісного значення передбачає його вивчення: 1) на осі *кількісної означеності – кількісної неозначеності*; 2) у контексті понять *багато – мало* з їхніми модифікаціями – від надто великої до дуже малої кількості; 3) у площині

висхідного чи спадного вияву ознаки в одному предметі порівняно з іншим (іншими) чи в тому самому, але в різний час, що відповідає схемі *більше (найбільше) – менше (найменше)*. По-третє, невід’ємний складник дослідження квантитативності – опис засобів її вираження, які доречно розглядати в аспекті сучасної мовної динаміки. Активна фаза російсько-української війни стала зовнішнім чинником, що вплинув на неологізацію мови масмедіа, проникнення до її сфери номінацій, які зазнали розширення семантичної структури, міжтематичних зміщень та ін. Серед них чільне місце посідають кількісно марковані слова, що виявляють різний комунікативно-прагматичний потенціал, орозмовлюють текст, слугують засобом вираження емоційності й експресивності. Дотримання вказаних методологічних процедур дає змогу проаналізувати квантитативність не тільки на глибинному рівні, що свідчить про її універсальність, а й схарактеризувати в контексті національної специфіки української мови загалом та мови сучасних медійних джерел зокрема.

На вираженні кількісних характеристик спеціалізовані квантитативно марковані номінації, які традиційно розглядають у площині *кількісної означеності – кількісної неозначеності*. Стосунок до реалізації кількісної означеності виявляють усі різновиди означено-кількісних числівників та співвідносні з ними порядкові прикметники. Їхнє використання в мові ЗМІ ніколи не було обмеженим, що й простежуємо зараз у щоденних новинних матеріалах про часові межі тривання чогось, кількість обстрілів, ворожої техніки, загиблих мирних жителів, зруйнованих будівель, знищених окупантів та ін. Водночас зорієнтованість на сучасну мовну практику дає змогу виділити кількісно марковані сполуки, які вказують на певні вияви деструктивності. Проте такі порушення мовного стандарту часто виправдані, оскільки виконують важливу стилістичну й комунікативно-прагматичну роль. Наприклад, лексема *бавовна* із поданим у словниках значенням може перебувати в синтаксичному зв’язку з неозначено-кількісними та дробовим числівниками. Натомість її функціонування в сучасних медіатекстах як синоніма до віддієслівного іменника *вибух* уносить корективи в такі граматичні норми. Креативний український народ, зокрема й журналісти, став поєднувати семантично трансформовану мовну одиницю з власне-кількісними числівниками та порядковими прикметниками, що характерне для її корелята – віддієслівного субстантива *вибух*, пор.: *Атака на Москву та Таганрог: експерт вказав на цікаву деталь, як пов’язані ці дві «бавовни» в РФ* (заголовок; <https://tsn.ua>, 31.07.2023); *Біля Євпаторії в Криму аж три «бавовни»* (заголовок; <https://tsn.ua>, 19.08.2022); *GPS-координати було порушено, завдяки чому 8 жовтня сталася перша «бавовна» на Кримському мосту* (<https://apostrophe.ua>, 19.08.2023); *Друга за день бавовна на Керченському мосту сталася приблизно через дві години* (<https://fakty.com.ua>, 12.08.2023).

Яскравим засобом реалізації авторської інтенції слугує вжита на по-значення російської армії сполука, у межах якої перебуває порядковий прикметник: *«Друга армія світу»: Медведєв запропонував забирати техніку у браконьєрів* (заголовок; <https://www.pravda.com.ua>, 04.07.2023). У поданому реченні вона набуває протилежного значення щодо того, як позиціонували себе окупаційні війська.

До квантитативно маркованих належать одиниці з прихованою ознакою кількості, функційне призначення яких полягає в моделюванні структури простих речень. У цій сфері перебувають закріплені за предикативною позицією дієслова, а також інші частини мови, що зазнали синтаксичної вербалізації. Серед дієслівних форм засвідчено лексеми зі значенням процесної динаміки, зокрема з указівкою на нагромадження, кількісне зростання або зменшення когось чи чогось. У медійних публікаціях періоду активної фази російсько-української війни таку роль виконують слова, ужиті в контекстах про військові дії, чисельність української та російської армій, кількість переселенців, знищених окупантів і їхню зброю, осіб, які мають змогу вільно переміщуватися чи позбавлені цього, та ін. Обов'язкового коментаря потребують конструкції з квантитативно-процесними предикатами на зразок *наплодити* (*наплодитися*), *налізти*, *поналазити*, що слугують яскравим негативнооцінним та експресивним засобом, спрямованим не тільки на орозмовлення медійних текстів, а й на вираження іронії, негативного ставлення до прихильників путінського режиму, проросійських посадовців, окупантів та ін., пор.: *У Росії наплодили стільки приватних воєнних компаній, що після подій у Білгородській області можуть початися протистояння між регіонами та федеральним центром* (<https://opinions.glavred.net>, 22.05.2023). У реченні *«Основна складність у тому, що окупантів достобіса поналазило в Україну, тому роботи буде всім»*, – зазначив Кузик (<https://espresso.tv>, 19.03.2022), окрім виділеного дієслова, розмовна лексема *достобіса* надає висловленню експресивності та сприяє розкутості інтерпретації фактів.

Потрапляючи в певні контекстуальні умови, емоційно-оцінного забарвлення набувають і стилістично нейтральні дієслова, пор.: *Нові втрати росіян на фронті: ЗСУ скоротили кількість окупантів ще на кілька сотень* (заголовок; <https://www.unian.ua>, 16.09.2023); *Сотні росіян поповнили «пакетні» війська: ЗСУ потужно оновили втрати ворога* (заголовок; <https://www.unian.ua>, 16.06.2023).

На противагу характеризованим лексемам квантитативно маркований дериват *наволонтерити* переважно створює позитивний тон оповіді, пор.: *Понад пів мільйона гривень «наволонтерили» школярі рівненського ліцею для Збройних сил України!* (<https://tsn.ua>, 30.01.2023). Принагідно зазначимо, що цієї лексеми немає в друкованих тлумачних словниках.

Окрім власне-дієслів, у моделюванні квантитативно маркованих мовленнєвих ситуацій беруть участь їхні предикативно вжиті кореляти. Перемістившись до цієї сфери, вони набули дієслівних категорій часу, способу, а також виду, що їх виражають зв'язка *бути* та невласне-зв'язки *виявлятися / виявитися, ставати / стати, становити* тощо. К. Г. Горденська виділяє ще й такі зв'язкові елементи, як *досягати / досягнути, налічувати, нараховувати, сягати / сягнути* та ін. [2, с. 100]. Іноді зв'язковий компонент представлений імпліцитно. Аналізовані синтаксичні деривати трапляються у звітах про кількість знищених російських загарбників, їхню пошкоджену техніку, поранених чи загиблих українців. Наприклад: *Але, як виявилось, окупантів було дуже багато* (<https://armyinform.com.ua>, 26.08.2023); *Луганська земля вислана тілами загиблих окупантів* (<https://www.pravda.com.ua>, 04.11.2022); *Вулиці Бучі всіяні тілами цивільних осіб після російської окупації* (заголовок; <https://www.pravda.com.ua>, 03.04.2022).

На активну взаємодію мови масмедіа й уснорозмовної комунікації вказують переносно вжиті слова, які експлікують неозначену кількість та водночас надають загальної експресії реченням, пор.: *Росіяни зізнали на Донбас силу-силенну зеків, спецназ і «десантуру»* (<https://telegraf.com.ua>, 13.01.2023); *А щоб стадо росіян повірило в цю маячню, туди відправили воєнкора-пропагандиста Романа Сапонькова* (<https://apostrophe.ua>, 30.08.2022).

Слова вузькостильового призначення, потрапляючи в медійні тексти, переважно виражають презирство, злість, зневажливе ставлення до агресора. Почасті журналісти досягають іронії та негативнооцінного значення завдяки вживанню побудованих на основі асоціативних зв'язків вторинних номінацій, пор.: *Купа «м'яса» підсилить бойові можливості рф, як би ми з цього не сміялися – Білецький* (заголовок; <https://tsn.ua>, 22.09.2022). Інколи для надання чомусь кількісної характеристики автори публікацій вдаються до використання фразеологізмів: *...левова частка ракет і «Шахідів» збита на підступах до столиці* (<https://www.pravda.com.ua>, 16.03.2023).

Мовну палітру медійних текстів поповнили деривати, мотивовані означено-кількісними числівниками та порядковими прикметниками. Ідеться про складні слова, зазвичай супроводжувані появою додаткових негативнооцінних конотацій. Серед таких лексем особливий іронічний зміст реалізує дериват *затридні* – українськомовна реакція на агресію росіян, їхнє нездійсненне бажання та нереалізований план швидко захопити Україну. Анормативною емоційно-експресивною формою сучасного мововжитку є контаміноване слово *адіннарод*, яке виникло на основі поширеного наративу росіян про нібито братерське ставлення до українців. У структурі цього деривата перебуває транскрипційно оформлений

російський числівник *адін* та іменник *народ*. Припускаємо, що застосована дериваційна схема має короткоситуативний вияв, проте нині вона слугує яскравим і лаконічним засобом віддзеркалення подій і настроїв українців.

Поза межами толерантності, притаманної друкованим медіатекстам, перебуває мотивований порядковим прикметником дериват *двохсотий*. Відомо, що за радянських часів так називали військових, які загинули переважно під час воєнних дій. Нині аналізовану лексему використовують для номінації знищеної живої сили окупантів. Семантичну модифікацію реалізує синтаксичний субстантив *трьохсотий* на позначення поранених. Наприклад: *Кожен день **двохсоті, трьохсоті**. Окупант розповідає про втрати російської армії* (заголовок; <https://www.rbc.ua>, 13.10.2022). Принагідно зазначимо, що нині лексему *двохсотий* намагаються не використовувати на позначення українських захисників, які загинули, захищаючи рідну землю. Замість неї послуговуються прийменниково-відмінковою формою *на щиті*, що реалізує протилежний емоційно-оцінний відтінок.

Отже, для категорії квантитативності, яка виявляє ознаки когнітивно-го та комунікативно-прагматичного спрямування, характерна внутрішня значеннєва структура й система спеціалізованих та транспонованих різнорівневих мовних засобів. Серед них представлені й деструктивні одиниці, спрямовані на орозмовлення медійних текстів, вираження оцінності, емоційності, експресивності, глузливо-іронічного відтінку. До маркерів з узагальненою семою квантитативності належать числівники, їхні значеннєві кореляти, прикметники, дієслова, фразеологізми та ін. Арсенал числових назв, що увиразнюють мовну динаміку, поповнюють складні слова, які часто виявляють додаткові негативнооцінні конотації і водночас надають висловленню загальної експресії та своєрідного колориту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 376 с.
2. Городенська К. Г. Кореляція синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові. *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики* : зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. С. 89–105.
3. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.

4. Данильчук І. Г. Функціонально-семантичне поле посесивності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Одеса, 1996. 17 с.
5. Поляк І. П. Функційно-семантична категорія неозначеності в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Луцьк, 2019. 19 с.
6. Kostusiak N., Pryimachok O., Zdikhovska T., Shkamarda O., Svitlikovska O., Poliak I. Communicative-pragmatic Potential and Semantic-grammatical Manifestations of Uncertainty in Modern Ukrainian Masmedia. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 2022. Vol. 12, Issue 1, Spec. Issue XXVII. P. 41–46. URL: http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/120127/papers/A_09.pdf (дата звернення: 14.08.2023).

НОВІ ВИЯВИ СЛОВСПЛУК У МОВІ УКРАЇНСЬКИХ МЕДІА

Навальна Марина Іванівна

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри журналістики та мовної комунікації
Національного університету біоресурсів
та природокористування України
mnavalna@gmail.com*

Лексико-семантичному рівневі сучасної української літературної мови властивий стрімкий темп розвитку, що найвиразніше можна простежити в мові масмедіа. У ній виняткове місце посідають нові словосполучення, варіанти вже відомих лексем, потужність появи яких натепер характеризує інноваційний імпульс.

Під впливом позамовних чинників зміни відбуваються на всіх мовних рівнях, тоді як лексичну інновацію вважають наслідком неологізації. Сучасне суспільство перебуває у стані постійних реформацій, що зумовлює виникнення нових номінацій цих явищ, але у 2022–2023 рр. процес оновлення словникового складу спричинений воєнним станом в Україні.

Вивченню особливостей мови масмедіа, аналізу динамічних процесів у її структурі та проблемі взаємодії мовних засобів різних стилів, зокрема і з публіцистичним, присвячено дослідження Л. В. Струганець [7], О. А. Стишова [5–6], Є. А. Карпіловської [1], Л. П. Кислюк [1], Н. М. Костусяк [10], М. І. Навальної [10], Ю. М. Костюк [2], Ю. О. Цигвинцевої [9] та ін.

Серед загалу утворень виокремлюємо словосполучення, що набувають нових варіантів значень, напр.:

дзеркальна тиша – «бойові дії», пор.: *Керовані Росією терористи не дотримують режиму повної дзеркальної тиші на фронті* (<https://nzl.theukrainians.org>, 03.09.2022);

чисте небо – «відбій повітряної тривоги» або «закриття повітряних військових дій над Україною», пор.: *За чистий медіапростір: ініціатива «Чисте небо»...* (<https://okno.unian.ua>, 18.02.2022); *«Чисте небо»: стало відомо, яка техніка прибула в Україну* (<https://uain.press>, 08.10.2022). Імовірно, що аналізована словосполучка утворена від англійського *Clear Sky*, пор.: *Військо-повітряні сили США прибули в Україну для участі у міжнародних навчаннях Clear Sky 2018* (<https://day.kyiv.ua>, 12.11.2022);

завести трактор – «застосувати найбільш неочікуваний аргумент, найнесподіваніший засіб для боротьби», пор.: *Ще одне спостереження щодо різниці в менталітетах: у русні завести трактор – це виїхати назавжди з країни. У нас заводять трактор, щоб красти русняві танки* (<https://day.kyiv.ua>, 27.03.2022); *Завести трактор – найнеочікуваніший аргумент у будь-якому діалозі. Застосування засобів боротьби, яких ніхто не очікував. Наприклад, він завів трактор та почав казати, що не мис посуд, бо сьогодні вівторок* (<https://vseosvita.ua>, 20.08.2022). Цю словосполучку утворено від український трактор, що тягнув ворожу техніку, пор.: *Український трактор із танком на буксирі прославився на весь світ і став мемом в інтернеті* (<https://focus.ua>, 22.10.2022);

тракторні війська – «неочікувана дієва допомога», пор.: *«Тракторні війська» затрофеїли російський танк. Для транспортування російської броні знадобилося два трактори* (<https://www.unian.ua>, 11.09.2022); *У Києві увіковічили «тракторні війська»: де можна побачити суперпам'ятник* (<https://www.rbc.ua>, 22.11.2022). Словосполучку з новим значенням широко використовують на позначення назв листівок, сувенірів тощо, напр.: *Поштова листівка «Тракторні війська» розійшлася Україною...* (<https://day.kyiv.ua>, 23.08.2022); *Статуетка «Тракторні війська» була представлена глядачам* (<https://day.kyiv.ua>, 13.09.2022);

за поребриком – «у росії», пор.: *В Україні мем із часом також отримав нову форму – «Запореберье» чи «за поребриком», що застосовується як глузлива назва Росії* (<https://www.wiki.uk-ua>, 16.08.2022); *Новини імпортозаміщення за поребриком: після 30-річної перерви у росії відновлено виробництво легендарних холодильників «Мир»* (<https://gazeta.ua>, 16.08.2022);

йти (услід) за російським кораблем – «тікати; гинути», пор.: *Шредер зі своїми пропозиціями може йти за російським воєнним кораблем, – дипломат Хара* (<https://espreso.tv>, 04.08.2022); *Йде слідом*

за російським кораблем» – Зеленський про відсутніх без поважної причини депутатів (<https://radiosvoboda.org>, 03.05.2022); *Зайди ніяк не можуть знайти дороги додому й потребують нашої допомоги. Їм уже сказали, куди треба йти – услід за російським кораблем. Утім, шлях цей не єдиний. Адже українська фразеологія така багата...* (<https://day.kyiv.ua>, 09.09.2022); *Фронтмен гурту Måneskin Даміано Давид на концерті в Римі емоційно послав президента рф путіна услід за російським кораблем* (<https://www.ukr.net>, 29.12.2022);

негативно народитися – «померти» (про російського солдата), пор.: *Таких, хто негативно народився, в Україні тисячі...* (<https://day.kyiv.ua>, 23.08.2022);

бучанська різанина – «жорстокі військові дії та тортури щодо мирних мешканців у місті Бучі», пор.: *«Бучанська різанина»*. *Ким є перші підозрювані і як їх знайшли* (<https://www.bbc.com>, 07.05.2022); *«Бучанська різанина»: як росія прагне уникнути відповідальності...* (<https://www.ukrinform.ua>, 05.04.2022); *«Бучанська різанина»: розстріляні тіла мирних мешканців лежать посеред вулиць* (<https://wz.lviv.ua>, 02.04.2022);

бучанські кати – «російські військові, які знущалися, калічили та вбивали мирних мешканців у місті Бучі», напр.: *Бригада «бучанських катів» втратила понад 90% особового складу...* (<https://www.unian.ua>, 18.09.2022);

концерт Кобзона – «фізичне знищення російських окупантів та їх символічне приєднання до покійного російського співака». Також може вживатися як погроза чи прокльон на зразок *пошвидше піти на концерт Кобзона*, пор.: *За добу «на концерт Кобзона» відправили 330 російських солдатів* (<https://novynarnia.com>, 20.11.2022); *ЗСУ видали «квитки на концерт Кобзона» 550 окупантам: нові втрати РФ* (<https://www.unian.ua>, 28.12.2022); *Ще 520 окупантів вирушили на «концерт Кобзона»* (<https://proslav.info>, 19.12.2022);

зневажлива граматика війни – «власні назви та імена агресора пишемо з малої літери», пор.: *Більшість українських видань перейшла на зневажливу граматику війни* (<https://proslav.info>, 19.12.2022).

Отже, у мовному просторі сучасних українських медіа спостерігаємо тенденцію до використання журналістами нових утворень, зокрема під впливом позамовних чинників утворено групу словосполук, що формують нові варіанти значень та функціують як стійкі.

Аналізовані словосполуки здебільшого надають мові масмедіа негативної оцінки: передають зневагу до загарбників і їхніх політиків, наголюють на їхній вульгарності та неспроможності протистояти українським військовим і народові загалом.

Перспективи дослідження вбачаємо в докладному вивченні словотвірного потенціалу новотворів, а також у створенні лексикографічних праць неологізмів та тих мовних одиниць, які набули додаткових варіантів значень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2008. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kysliuk_Larysa/Dynamichni_protsesty_v_suchasnomu_ukrainskomu_leksykoni.pdf (дата звернення: 16.07.2023).
2. Костюк Ю. М. Суспільно-політичний неолексикон української інтернет-комунікації у формально-семантичному та соціонормативному аспектах: дис. ... д-ра філософії: 035. Тернопіль, 2021. 251 с.
3. Литовченко І. О. Вплив екстра- та інтралінгвальних чинників на розвиток військової лексики української мови. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2014. Вип. 10. С. 75–83.
4. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. I–XI.
5. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Вид. центр КНЛУ, 2003. 388 с.
6. Стишов О. А. Семантичні неологізми в дискурсі українськомовних мас-медіа початку ХХІ століття. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2015. Вип. 13. С. 364–374.
7. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. Тернопіль: АСТОН, 2002. 349 с.
8. Туровська Л. В. Дещо про генезис сучасної української військової термінології. *Наукові праці*. Миколаїв, 2007. Вип. 54. С. 79–84.
9. Цигвінцева Ю. О. Джерела та способи неосемантизації сучасної української лексики: дис. ... д-ра філософії: 035. Київ, 2021. 295 с.
10. Navalna M., Kostusiak N., Levchenko T., Oleksenko V., Shyts A., Popkova O. Extra-linguistic factors and tendencies of activation of military vocabulary in Ukrainian mass media. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2021. 12/01-XXV. P. 184–189.
11. Navalna M., Kaluzhynska Y. Lex Actualization on Describing of Military Acts, Processes and States (Article). *Psycholinguistics*. 2018. Volume 24, Issue 2. P. 218–235.

ДИНАМІЧНІ ЗМІНИ В ЧИСЛІВНИКОВІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Юносова Валентина Олександрівна

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови та славістики

Бердянського державного педагогічного університету

yunosova@i.ua

Мова еволюціонує разом із суспільством. Розширення функцій української мови як державної спричинило зрушення літературної норми через виникнення значної кількості варіантних реалізацій. Попри те, що граматична система мови найбільш стійка щодо будь-яких новацій, історично сформована система словозміни різних частин мови не лишається непорушною.

Мовні новації останніх десятиріч постійно привертають увагу науковців (див. праці І. Вихованця, К. Городенської, О. Тараненка, О. Стишова, Л. Колібаби та ін.). Предметом нашого зацікавлення стали новітні зміни в системі числівників сучасної української літературної мови. Мета дослідження – схарактеризувати морфологічну варіантність у числівниковій системі сучасної української літературної мови.

Згідно із чинним правописом власне-кількісні числівники в родовому, давальному та місцевому відмінках мають варіантні закінчення *-и* та *-ох, -ом*: *шести і шістьох, шести і шістьом, на шести і на шістьох* [8, с. 138]. Зазвичай у правописних та навчальних виданнях форми на *-и* подають першими. І. Вихованець, навпаки, на першому місці запропонував подавати форми на *-ох, -ом*, оскільки, на його думку, саме вони домінують у сучасному слововжитку, набуваючи дедалі більшого поширення під впливом відмінювання числівників *два, три, чотири* [1, с. 176]. На зміну місць у традиційному співвідношенні варіантних закінчень числівників від 5 до 20 і числівників 30, 50–80 також звернули увагу К. Городенська [4, с. 20] та Л. Колібаба [5, с. 89–90].

Особливо виразно активізацію вторинних форм числівників із закінченнями *-ох, -ом* можна простежити в публіцистичному стилі, пор.: *У Кулеби відреагували на наміри п'ятьох держав Європи продовжити заборону імпорту зерна з України* («День», 26.08.2003); *Мама лишилася сама з сімома дітьми: я був наймолодший серед своїх шістьох сестер* («Україна молода», 13.10.2020); *07 лютого 2018 року один із кандидатів у президенти України звернувся до органів НПУ із заявою про зафіксовані факти стеження за ним та його співробітниками невідомими особами на дванадцятьох автомобілях у м. Одесі на фестивалі «Ліга сміху» з 30 січня до 04 лютого 2019 року* («Україна молода», 08.02.2019);

Над їхніми головами висіла велика картина – портрет **двадцятьох** видатних Учених, які винайшли свічку («Україна молода», 14.12.2022); Її облаштували в одній із **двадцятьох вісьмох** колишніх камер («День», 23.11.2011).

Варіантні форми числівників на *-ох* поряд із закінченням *-и* також засвідчені в сучасному науковому дискурсі, пор.: *Повернення своїх і вилучення чужих одиниць триває в українській мові вже близько **тридцятьох** років; Для професійної мовної практики 90-х років минулого сторіччя – перших **п'ятнадцятьох** років XXI сторіччя характерне насамперед повернення до вжитку закінчень іменників, займенників та дієслів, що були і є в прескрипціях української літературної мови... (К. Городенська); Проте не кожна з цих **п'ятьох** частин мови наділена відповідними диференційними ознаками в максимальному вияві (І. Вихованець).*

Спостерігаємо також зміни в уживанні збірних числівників. Зокрема, у мові засобів комунікації засвідчено «виразну тенденцію до вживання збірних числівників на позначення кількості дискретних предметів, названих іменниками чоловічого роду на означення осіб, тобто як власне-кількісних, а не кількості як неподільної сукупності» [4, с. 19], напр.: *На опублікованому відео, яке зафільтмував український дрон, видно, як **семеро бійців** РФ залишили позиції й утікають у посадку. Причому **шестеро** з них без зброї, і лише один має автомат («Україна молода», 12.06.2023); Аби показати твердість своїх переконань, **двадцяттеро бійців** бригади, особовий склад якої наразі перебуває на полігоні, оголосили з вечора 12 липня безстрокове голодування («Україна молода», 14.07.2017).*

Збірні числівники вживають також з іменниками жіночого роду, «що донедавна траплялося лише в мові української художньої літератури» [там само], напр.: *Внаслідок обстрілу Херсона росіянами сьогодні загинуло **двоє жінок** («Україна молода», 15.04.2023); Мою доньку Женю побили **трое учениць** школи №12 («Україна молода», 06.09.2016); Цікаво, що всі **трое лідерок** – співачки («Україна молода», 16.06.2015); Постраждали 7 людей – **трое чоловіків та четверо жінок**, від 32 до 55 років («Україна молода», 24.08.2023).*

З іменниками середнього роду в українській літературній мові використовують варіантні форми числівників – власне-кількісні та збірні: *два крила і двоє крил, три відра і троє відер* тощо. У сучасному слововжитку замість власне-кількісних числівників *два, три, чотири*, поєднаних з іменниками – назвами неістот, дедалі частіше використовують збірні числівники *двоє, троє, четверо*, що спочатку було тенденцією, а згодом набуло статусу норми [1, с. 160]. Зауважимо, що використання збірних числівників замість власне-кількісних спостережено й у мовній практиці науковців, щоправда, поєднування їх з іменниками середнього роду залежить від мовного смаку автора, пор.: *Сформулюйте **три запи-***

танья за змістом тексту... [2, с. 54]; Доберіть три-чотири гасла для команди учнів вашого класу... [2, с. 81] і За таким зразком складіть двоє речень... [3, с. 148]; Поставте однокласникам та однокласницям двоє-троє запитань за змістом тексту [3, с. 115]; Випишіть із тексту троє слів, у яких різна кількість букв і звуків [3, с. 79]; Складіть і запишіть троє-четверо речень, усі слова в яких починаються однаковими буквами [3, с. 89]. У таких контекстах, за висновками І. Вихованця, відбувається нівеляція протиставлення збірних і власне-кількісних числівників та перетворення збірних числівників на додатковий засіб вираження власне-кількості [1, с. 161].

У мові засобів масової комунікації переважають конструкції з іменниками середнього роду, поєднаними з власне-кількісними числівниками, пор.: *За його словами, ухвалене рішення ставить перед собою два завдання...* («Україна молода», 12.08.2023); *А так мобільний зв'язок завжди був поганою якості – треба було залізити на горище будинку і тримати витягнутою вгору руку, аби хоча б переслати рідним SMS-ку, яка містила лише два слова: «Усе гаразд», – це означало, що ти живий.* («Україна молода», 17.05.2023); *...одразу виникають три питання...* («Україна молода», 26.02.2019); *Їхня кар'єра... триває два десятиліття* («Україна молода», 05.06.2023).

Серед мовознавців спостерігаємо суперечливі твердження щодо вживання збірних числівників. Дехто з науковців зауважує, що збірні числівники поширені в розмовній мові, у художніх творах, але майже не вживані в діловому й науковому стилях [7, с. 229; 8, с. 241]. На думку С. Омельчука, поєднання збірних числівників з іменниками середнього роду є граматичною нормою, активно поширеною не лише в розмовному мовленні та художній літературі, а й у книжних стилях, зокрема в науковому мовленні [6]. Автор наводить приклади вживання збірних числівників у науковій літературі: *Порівняємо троє слів: панівний, пануючий і домінуючий (І. Вихованець); Істотних функціональних обмежень за останні двоє десятиріч зазнали віддієслівні іменники із суфіксом -к- та активні дієприкметники...; Дієслово стверджувати / ствердити виражає четверо значень...* (К. Городенська); *Серед префіксоїдів інішомовного походження найпродуктивнішим є макро-, що у структурі композита реалізує двоє значень* (В. Олексенко). На глибоке переконання мовознавця, таке вживання збірних числівників є визначальною ознакою власне української граматичної норми, тож його треба зберігати й пропагувати.

Отже, у сучасній українській літературній мові засвідчуємо виразну тенденцію до активізації вторинних форм власне-кількісних числівників із закінченнями *-ох*, *-ом*, а також збірних числівників, поєднаних з іменниками чоловічого роду, що дедалі частіше охоплює також іменники жіночого роду, які донедавна фіксували лише в художній літературі. Нині

ці форми широко вживані в мові засобів масової комунікації. Сполучення збірних числівників з іменниками – назвами неістот середнього роду (*двоє завдань, троє речень, четверо десятиріч*) спостерігаємо у професійному середовищі, проте воно здебільшого залежить від мовних уподобань автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
2. Глазова О. П. Українська мова: підруч. для 7 кл. закладів загальної середньої освіти. 2-ге вид., переробл. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2020. 256 с.
3. Голуб Н., Горошкіна О. Українська мова: підруч. для 5 кл. Київ: Освіта, 2022. 306 с.
4. Городенська К. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип. 3. С. 17–21.
5. Колібаба Л. М. Зміни в унормуванні закінчень відмінюваних слів в «Українському правописі» 2019 року. *Українська мова*. 2023. № 1. С. 68–99.
7. Омельчук С. ЗНО 2016: *четверо вікон чи чотири вікна?* URL: <http://www.omelchuk.ks.ua/uk/2017/10/10/%D0%B7%D0%BD%D0%BE-2016> (дата звернення: 28.08.2023).
6. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. Київ: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
7. Сучасна українська літературна мова: підруч. / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 1994. 413 с.
8. Український правопис. Київ: Наук. думка, 2019. 392 с.

ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНОЇ І ЗАСТОСОВНОЇ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ XXI СТОРІЧЧЯ

БАЗОВА СЕМАНТИКА ВИДОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА: ЗАУВАГИ З УКРАЇНСЬКОЇ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Багмут Ірина Віталіївна

*кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
i_bagmut@ukr.net*

Вид дієслова в українській мові – це одна із центральних дієслівних граматичних категорій, представлена протиставленням форм доконаного (ДВ) і недоконаного виду (НДВ).

Проблемі видової характеристики дії присвячено чимало праць [2–4; 9]. Категорія виду в різних аспектах стала об'єктом дослідження українських [5; 6; 8; 10] і зарубіжних мовознавців [12–15]. Це ґрунтовні наукові розвідки, орієнтовані на фахівця. Проте мову вивчають не лише лінгвісти, а й люди, далекі від мовознавчої науки. Винятково гостро питання використання того чи того виду постає перед тими, хто вивчає українську як іноземну. В іномовців виникає потреба в доступній формі опанувати засадничі принципи використання дієслівного виду, усвідомити значеннєву різницю між різними видовими формами в конкретній комунікативній ситуації. З огляду на важливість грамотного використання дієслівного виду іномовцями в українському мовознавстві відомі спроби лаконічно й чітко пояснити вживання видових форм саме для тих, для кого українська є іноземною [1; 7; 11].

Огляд наукової літератури [4; 9], присвяченої проблемам аспектуальності українського дієслова, засвідчує значну кількість комунікативних моделей, у межах яких відбувається диференціація дієслівного виду. Принцип поступовості у вивченні української як іноземної передбачає формування опорних знань про семантику дієслівного виду в іномовців на початковому рівні, що в подальшому дасть змогу поглибити їхні знання про семантичні особливості цієї граматичної категорії. Саме тому мета пропонованої розвідки – виокремити базову семантику видових форм дієслова в українській літературній мові для подальшого систематизування їх іномовцями, що перебувають на початковому (A1–A2) рівні вивчення української мови як іноземної.

ДВ позначає дію, що обмежена у своєму вияві й передбачає трикомпонентну структуру: початок – розвиток – результат. Однак така структура не є обов'язковою і залежить від мовця та комунікативної мети, якої

він прагне досягти. ДВ використовуємо тоді, коли є потреба акцентувати не на процесі, а на завершенні (*Художник **намалював** картину*), межі дії (*Ми **приїхали** на море*), її результати (*Я **подивився** фільм*) або ж подати дію як цілісний факт (*Студенти **запізнилися** на лекцію*).

Можуть бути й контексти, у яких дієслово ДВ взагалі не містить вказівки на процес дії чи її межю, а основне граматичне значення, яке воно виражає, – це цілісність дії. Наприклад: *Я **зателефоную** вам пізніше?*; *Ми **почули** його голос*. Як засвідчує практика, у вивченні функціонування видової кореляції в українській літературній мові для іномовців складнішим є процес засвоєння ДВ як цілісної дії. Межу дії вони усвідомлюють чіткіше.

Функціонування НДВ ширше. Такі дієслова передають дію як процес, що не має певних обмежень і не визначений щодо ознаки цілісності. Для уточнення семантики дієслова НДВ потрібен ширший контекст. Наприклад, у реченні *Ми **піднімалися** сходами без додаткового контексту* йдеться про тривалу незавершену дію, яка відбувається тут і зараз, а за певного уточнення (*Учора ліфт не працював, тому ...*) таку дію можна зрозуміти як факт, що відбувся.

Необмежений процес дії передають лише дієсловами НДВ, пор.: *В університеті вони **вивчали** українську мову – В університеті вони **ви-вчили** українську мову.*

НДВ часто функціонує зі значенням повторюваності. За певного контексту та значення дієслова вже сам факт використання НДВ засвідчує повторюваність дії. Наприклад: *Туристи **відвідували** центр міста; Студенти **прибирали** парк*. ДВ передавати значення часткової чи необмеженої повторюваності без додаткових контекстуальних маркерів (КМ) не може, адже цілісність дії конкретизує її, виражає одиничні дії. Наприклад: *Спортсмени **пробігли** дистанцію за 15 хвилин – Спортсмени **пробігали** дистанцію за 15 хвилин*. Тож основним засобом вираження багатократності дії є НДВ, а вираження повторюваності дії ДВ потребує спеціального контексту та КМ. Дієслова ДВ використовують тоді, коли є потреба передати одиничні дії, НДВ із таким значенням функціонує значно рідше. Наприклад: *Ми **приїхали** до Греції автомобілем – Минулого року ми **приїжджали** до Греції автомобілем*.

Очевидно, що семантичні зони ДВ і НДВ перетинаються, що вможливує використання обох видів для передавання близьких значень. Близькими за значенням, часто варіантними без суттєвих змін у змісті, є значеннєві пари зі слабким протиставленням: загальний факт ↔ конкретний факт, повторюваність ↔ кількаразова дія, повторюваність ↔ мотивована ситуація. Натомість сильним є протиставлення конкретний процес ↔ конкретний факт, повторюваність ↔ конкретний факт.

Отже, на початковому рівні вивчення української мови (A1–A2) іномовцям, на нашу думку, варто засвоїти таку значеннєву видову диференціацію:

1. Дієслова НДВ можуть виражати: 1) конкретний процес: *Я сиджу за комп'ютером і **перекладаю** текст* (це основне значення НДВ; дієслова із цим значенням передають необмежені в часі дії); 2) повторювані дії: *На заняттях ми **перекладаємо** тексти*; 3) загальний факт: *Ви **перекладали** цей текст?* (невизначеність щодо межі дії в цьому значенні спричиняє труднощі під час засвоєння цієї видової моделі іномовцями).

2. Дієслова ДВ передають: 1) конкретний факт: *Він **зателефонував** до офісу* (цілісна одинична дія – головна ознака ДВ); 2) кількаразову дію: *Він уже декілька разів **зателефонував** до офісу* (для правильного розуміння значення повторюваної дія як єдиного акту потрібен ширший контекст); 3) дію, мотивовану конкретною ситуацією: *Якщо у вас немає зв'язку, то я можу **зателефонувати** до офісу*.

Огляд базової семантики дієслівних видів засвідчує, що використання того чи того виду дієслова залежить передовсім від контексту речення і контексту висловлювання, порядку слів, інтонаційних акцентів, власне семантики дієслова, наявності певних контекстуальних маркерів тощо. Контекст і комунікативна ситуація сприяють наближенню видових значень і пояснюють видову варіантність.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у виявленні значеннєвої специфіки дієслівного виду в різних часових формах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азарова Л. Є., Пустовіт Т. М., Горчинська Л. В. Види дієслова: методичні вказівки до самостійної роботи з української мови для студентів-іноземців 2-го курсу. Вінниця: ВНТУ, 2019. 59 с.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ: Либідь, 1993. 334 с.
3. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Донецьк: ДонДУ, 1996. 435 с.
4. Калько М. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2008. 384 с.
5. Калько М. Вид дієслова у фокусі впливу різнорівневих чинників. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки*. 2014. № 27. С. 113–118.
6. Колібаба Л. Сучасні тенденції видотворення дієслів в українській мові. *Language: codification, competence, communication*. 2020. № 2 (3). С. 78–92.
7. Мацюк З. Видові форми дієслів як об'єкт вивчення в курсі української мови як іноземної. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2013. Вип. 8. С. 168–177.

8. Сидоренко Т. Взаємодія граматичної категорії виду і лексико-граматичної категорії способів (родів) дієслівної дії. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 32. С. 225–229.
9. Соколова С. О. Аспектуальні категорії українського дієслова. Київ: Книга-плюс, 2021. 222 с.
10. Труб В. Про обмеження на варіативність виду дієслівних форм та деякі функції видового протиставлення. *Українська мова*. 2012. № 1. С. 18–31.
11. Турбарова Н., Кердівар Н. Дієслова доконаного і недоконаного виду. Одеса: ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2021. 52 с.
12. Ferretti T., Kutas M., McRae K. Verb aspect and the activation of event knowledge. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. 2007. № 33(1). P. 182–196.
13. Madden C., Feretti T. Verb aspect and the mental representation of situations. *The expression of time*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter, 2009. P. 217–240.
14. Madden C., Zwaan R. How does verb aspect constrain event representation? *Memory & Cognition*. 2003. 31(5). P. 663–672.
15. Von Stutterheim C., Carrol M., Klein W. New perspectives in analyzing aspectual distinctions across languages. *The expression of time*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter, 2009. P. 195–216.

ЯК УВІДПОВІДНИТИ ТЕРМІНОЛОГІЮ ЧИННОГО УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ ПОЛОЖЕННЯМ СУЧАСНОЇ АКАДЕМІЙНОЇ ГРАМАТИКИ: ПРОПОЗИЦІЯ

Гінзбург Михайло Давидович
доктор технічних наук, професор,
академік Української нафтогазової академії,
начальник відділу Інституту транспорту газу
mychajlo.ginzburg@gmail.com

Важливою подією 2019 року стало затвердження нової редакції українського правопису [1], що став черговим кроком у процесі відродження самобутніх рис української мови, вилучених і заборонених унаслідок репресивних дій тоталітарного режиму щодо «харківського» правопису [2], затвердженого 1928 року, і його творців. У запалі гарячих дискусій навколо правил писання та відмінювання чужомовних слів [1, розділ III]; відновлення початкового **и** [1, § 2, п. 2–3] і питомого закінчення **-и** іменників III відміни на **-ть** у родовому відмінку однини [1, § 95, п. 1], «узаконення» фемінітивів [1, § 32, п. 4] тощо якось відійшли на другий план деякі концептуальні питання, а саме термінологічна відповідність чинного українського правопису до граматичних засад української мови.

Унаслідок цього у правописі [1], на жаль¹, залишилися терміни, що позначають мовні явища, характерні для російської мови й не властиві українській. Поява в радянських і пострадянських українських правописах і граматиках цих термінів, яких не було у правописі [2], є наслідком спланованого (свідомого) владного втручання у внутрішню структуру української мови, яке тривало з 1933 року й до відновлення незалежності України.

Істотними особливостями української мови, які відрізняють її від інших слов'янських мов, зокрема російської, є мовні засоби для подавання процесів [3–5]. Саме ці засоби зазнали найбільшого зросійщення. Унаслідок цього в українському мовознавстві, як зазначала 2011 року К. Г. Городенська [6], побутували два панівні підходи до визначення дієслова як частини мови.

Перший підхід, який вона називає *узвичасним* [там само, с. 152], утілено в повоєнних радянських і пострадянських граматичних розвідках, де найскладнішу частину мови *дієслово* трактували як чотирикомпонентну систему дієслівних утворів, до якої належать: 1) дієвідмінювані дієслівні форми; 2) дієприкметник; 3) дієприслівник; 4) інфінітив (неозначена форма дієслова) [там само, с. 153]. Така система є калькою із системи класів дієслівних форм російської мови. У [7, с. 157–158] В. М. Русанівський додав до української системи дієслівних утворів п'ятий компонент – дієслівну форму на *-но, -то*, якій у сучасній російській літературній мові нема аналогів. Саме в такій п'ятикомпонентній системі витлумачено частину мови *дієслово* в багатьох поширених українських підручниках й авторитетних довідниках з української мови, посилки на які подано в [5, с. 10].

Другий підхід, який К. Г. Городенська називає *новим семантико-граматичним* [6, с. 152], бере свій початок із 60-х років ХХ ст., коли І. К. Кучеренко запропонував оригінальну класифікацію частин мови. Він визнав дієприслівник і дієприкметник за віддієслівний прислівник і віддієслівний відносний прикметник відповідно, що зберігають граматичне значення виду так само, як і віддієслівні іменники на *-ння, -ття* [8, с. 49–51, 55].

¹ Це особливо прикро, бо автор цих тез під час громадського обговорювання проекту правопису надіслав свої конкретні пропозиції електронним листом від 30.09.2018. Секретарка Української національної комісії з питань правопису Л. Л. Шевченко відписала авторові електронним листом від 07.10.2018, де подякувала «за увагу до проекту Правопису, його детальне опрацювання, загальні рекомендації до розділів» і поінформувала, що пропозиції внесені «до реєстру пропонуваних змін для обговорення на засіданні Правописної комісії». Проте у «Звіті про громадське обговорення проекту Українського правопису в новій редакції» (<https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennya/2018/12/07/pro-gromadske-obgovorennya.pdf>) їх нема ні серед «прийнятих», ні серед «відхилених». Дізнатися ж, чи розглядала їх зазначена комісія взагалі, авторові так і не вдалося.

Підхід І. К. Кучеренка дістав дальший розвиток у працях І. Р. Вихованця, який переконливо довів, що дієприкметник у присубстантивній позиції та дієприслівник не мають основних власне дієслівних категорій (часу й способу), а з власне дієслівних категорій у них морфологічно відбита лише категорія виду. Вони також успадковують певні валентні позиції твірного дієслова [9, с. 128–133, 176–180, 207–211].

На засадах І. Р. Вихованця окреслено граматичний статус дієприкметника як різновиду віддієслівного прикметника й дієприслівника як різновиду віддієслівного прислівника в сучасних академіїних граматиках [10, с. 146–150, 286–288, 320–323; 11, с. 292–297, 539–543], а також у новітніх підручниках для вишів, наприклад у [12, с. 314–316, 371–373, 451, 461–462].

Проте § 119 «Дієприкметник» і § 120 «Дієприслівник» чинного українського правопису [1] ґрунтуються на накиннутих чужомовних класифікаціях дієприкметників за станом (активні / пасивні) і за часом (минулого і теперішнього часу), а дієприслівників – за часом (минулого і теперішнього часу). Як наслідок ці параграфи оперують термінами, що суперечать граматичній концепції сучасної академіїної граматики [10–11], і це створює хибне уявлення про граматичні категорії українських дієприкметника й дієприслівника. Тим-то [1, § 119–120] треба докорінно переробити. Тож *пропонуємо* таке:

1) вилучити назву «дієприкметники активного стану» [1, § 119, п. 1];
2) вилучити геть підпункт [1, § 119, п. 1, 1)], бо всі знавці української мови (Б. Д. Антоненко-Давидович, О. Д. Пономарів, О. А. Сербенська та інші) зазначають, що сучасній українській мові *не властиві* дієприкметники на *-чий*. А слова *живучий, квітучий, лежачий, стоячий*, подані як приклади в цьому підпункті, давно вже стали звичайними прикметниками. Слова ж на зразок *виконуючий, зростаючий, працюючий* суржикові, і їх невільно вживати в українських текстах ані зрідка, ані часто, тобто ніколи. До речі, дієприкметників на *-чий* узагалі нема у правописі [2, § 52];

3) викласти підпункт [1, § 119, п. 1, 2)] у такій редакції: «Дієприкметники на *-лий (-а, -е)* утворюють від неперехідних дієслів доконаного виду: *зжовкнути – зжовклий, минути – минулий, нависнути – навислий, осісти – осілий, почорніти – почорнілий*. Вони успадковують граматичне значення виду твірного дієслова, тобто можуть бути лише доконаного виду»;

4) вилучити слова «пасивного стану минулого часу» в пункті [1, § 119, п. 2], залишивши тільки слово «дієприкметники»;

5) додати до пункту [1, § 119, п. 2] примітку, що дієприкметники на *-ний, -тий* успадковують граматичне значення виду твірного дієслова, тобто можуть бути як доконаного, так і недоконаного виду. До речі, саме про це свідчать приклади, наведені в [1, § 119, п. 2];

6) викласти перше речення [1, § 120, п. 1] у такій редакції: «1. Дієприслівники на *-чи* творять від основи дієслова теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи (-ючи), -ачи (-ячи)*. Вони успадковують граматичне значення недоконаного виду твірного дієслова»;

7) викласти початок першого речення [1, § 120, п. 2] у такій редакції: «2. Дієприслівники на **-ши** творять від форми дієслова минулого часу чоловічого роду за допомогою суфікса **-ши** <...>» (див. [10, с. 320–321], бо якщо йдеться про форму чоловічого роду, то вона завжди закінчується на приголосний);

8) додати до пункту [1, § 120, п. 2] примітку, що дієприслівники на **-ши** успадковують граматичне значення виду твірного дієслова, тобто можуть бути як доконаного, так і недоконаного виду. До речі, саме про це свідчать приклади, наведені в [1, § 120, п. 2].

Також пропонуємо подати у правописі окремий параграф про дієслівні форми на **-но**, **-то**.

ЛІТЕРАТУРА

1. Український правопис / НАН України. Київ: Наук. думка, 2019. 392 с.
2. Український правопис / У.С.Р.Р. Народній комісаріят освіти. Видання перше. Харків: Держ. вид-во України, 1929. 103 с.
3. Гінзбург М. Особливості української мови щодо подавання процесових понять у фахових текстах. *LANGUAGE: codification, competence, communication*. 2019. № 1. С. 7–24.
4. Гінзбург М. Класифікування та гармонізування утямків (понять), пов'язаних з процесами. *Проблеми української термінології* : зб. наук. праць учасників XVI Міжнар. наук. конф. «СловоСвіт 2020», 1–3 жовт. 2020 р. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2020. С. 3–18.
5. Гінзбург М. Пропозиції щодо запровадження в українське мовознавство концепції мішаних частин мови. *LANGUAGE: codification, competence, communication*. 2021. № 1 (4). С. 7–29.
6. Городенська К. Г. Дієслівна лексема в традиційному і новітньому українському мовознавстві. *Життя – у слові* : зб. наук. праць на пошану академіка В. М. Русанівського. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 152–160.
7. Русанівський В. М. Дієслово. *Грамматика української мови. Морфологія* / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. Київ: Либідь, 1993. С. 157–242.
8. Кучеренко І. К. Теоретические вопросы грамматики украинского языка: Морфология : автореф. дис. ... докт. филол. наук. Киев, 1967. 58 с.
9. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наук. думка, 1988. 256 с.
10. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академ. граматика укр. мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
11. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загнітко А. П., Соколова С. О. Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. А. К. Мойсієнка. Київ: Знання, 2013. 524 с.

**ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД РЕАЛІЗАЦІЄЮ КАТЕГОРІЙ РОДУ
ТА ЧИСЛА ІМЕННИКІВ У ГОВІРКАХ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ
(НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ ФОЛЬКЛОРУ)**

Грицевич Юрій Васильович

кандидат філологічних наук, старший викладач
кафедри історії та культури української мови
Волинського національного університету імені Лесі Українки
grytsevych.yurii@vnu.edu.ua

«Відмінювання іменників у діалектах становить самостійну систему, окремі елементи якої є співвідносними і навіть тотожними з елементами літературної мовної системи. Так само співвідносними з українською літературною мовою є вияви в діалектному мовленні категорій роду, числа та відмінка, хоч деякі родові, числові, відмінкові форми не завжди збігаються з літературними», – зауважила Л. В. Рябець, дослідниця іменникової словозміни говірок центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності [3, с. 19].

Як засвідчили мовні факти, дібрані з народнопоетичного матеріалу, співвідносного з територією південно-західного наріччя української мови, безкорелятивні в літературному стандарті іменники з неповною числовою парадигмою, зокрема підгрупа субстантивів *singularia tantum*, на говірковому ґрунті можуть утворювати опозицію однина / множина, пор. у фольклорному контексті: «*Ой Волохи їдет трохи, кукурудзи сіють*» (1, с. 62); «*Кукурудзи не сапані, кукурудзи зелені, за милим ся розцибаю, розуме шалений. Кукурудзи висапані, кукурудзи буйні, за милим ся розцибаю, розуме мій дурний*» (2, с. 113); «*Попід тоті Бережини зацвили ожини; якась мара любить бабу, на мене зложили*» (1, с. 72); «*За ворота папороти тай гусьті малини, та як мені не ходити до тої дівчини?*» (2, с. 25); «*Ой піду я на малини робучої днини, виломлю я миленькому паличку з калини*» (2, с. 105); «*Ой прийшов я до дівчини, та не встиг я сісти, она мині з ришитом бараболі їсти. Як ти хочеш, дівчинонько, щоби те любити, було-ш тії бараболі хочь потеревити*» (2, с. 72); «*Колис хтіла, дівчинонько, щоби тя любити, Було тії бараболі хочь потеревити. Я бараболі не теревлю, іно моя мати, А вже ж мої бараболі по всім селі знати*» (2, с. 233); «*Єдна гора родит бібки, друга виногради, так-ім любка полюбила, не мож дати ради*» (2, с. 156); «*Ой піду я з сего села тай сліди заберу, най сі родит виногради, я вже сі не верну. Ой зродили виногради, треба сі вернути, бо не можу, файна любцьо, за тебе забуті*» (2, с. 233).

У системі категорії числа показовим також є збереження рудиментів двоїни (насамперед у формах називного – знахідного відмінків однини іменників у поєднанні з числівниками **два, три, чотири**), що, як відомо з історії української літературної мови, поступово були витіснені множиною: «*Ой Гуцуле, Гуцулику, де твої обсівки? Штири стеблі кукурудзів – виносив до дівки*» (1, с. 51); «*Ой куди він тай вїїжджав? До Львова, до Львова, тей плакало дві громаді, тей пані Мойсова*» (1, с. 86); «*На городі дві лободі, трета сі колиши, А я того хлопце люблю, жи дрібненько пиши*» (2, с. 50); «*Не вподоба парубкови дві ниві косити, не вподоба парубкови дві дівки любити*» (2, с. 58); «*Ой любив я дві дівчині, обі Катерині, розірвали моє серце на дві половині*» (1, с. 126); «*На калині дві ягідці, лиш би їх урвати, в мого любка біле личко, лиш би цолувати*» (2, с. 159).

Натрапляємо на залишки флексій орудного відмінка двоїни іменників на **-има, -ома, -'ема**: «*Поведу я в воду коня, кінь на воду свискат, Най ді мене леда біда рукома не стискат!*» (2, с. 233); «*До Жидачева доріжка бита каміньцями, Жидачівські парубоньки пахнут колачьима*» (1, с. 76); «*Текла вода з під города, камінецьма несла, Ніхто ми ся не сподобав, но хлопец Олекса*» (1, с. 121); «*Студи туди улицьма, де сі маю діти?*» (1, с. 122), «*Заграй же ми, музиченьку, білими пальцьма, Сонце низько, вечер близько, піду за віцьма*» (1, с. 149).

Відмінності від літературної мови, пов'язані зі специфікою родової диференціації окремих іменників, засвідчено у двох фіксаціях: «*Лишили сі інструмента – підківки з гарбуза, Кожушина огіркова, пояс з кукурудза*» (1, с. 59); «*Ей то файна капустиця, з олійом, з олійом, Ой то файно віці пасти з любочком Матійом*» (1, с. 119).

Отже, діалектна специфіка категорій роду та числа субстантивів, вичленованих із текстів фольклору, зумовлена збереженням архаїчних двоїнних форм, міжпарадигматичними переходами, хитанням у роді, потенційною можливістю іменників типу *singularia tantum* утворювати корелятивні пари множини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рябець Л. До питання про систему граматичних категорій іменника в діалектному мовленні. *Волинь – Житомирщина* : історико-філологічний збірник з регіональних питань краєзнавства. Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2001. № 6. С. 15–19. URL: http://library.zu.edu.ua/vz/6/st_15_19.pdf (дата звернення: 12.07.2023).

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХНІХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імені Шевченка. Т. XVII. Коломийки. Том I. Зібрав Володимир Гнатюк. У Львові, 1905. Накладом Товариства. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського. 302 с.

2. Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імені Шевченка. Т. XIX. Коломийки. Том III. Зібрав Володимир Гнатюк. У Львові, 1907. Накладом Товариства. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського. 254 с.

СПОЛУЧНИКИ У СЛОВНИКУ «ГУЦУЛЬСЬКА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА ТА ФРАЗЕМІКА В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ МОВІ»

Грещук Василь Васильович

*доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
vasyl.greshchuk@pnu.edu.ua*

Грещук Валентина Василівна

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
valentyna.greshchuk@pnu.edu.ua*

У не так давно опублікованому словнику «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові» [3] лексикографічно опрацьовано не лише повнозначні слова, а й службові, що їх останнім часом потрактовують як слова-морфеми. Серед них і діалектні сполучники, які функціонують в українських художніх текстах на гуцульську тематику.

Усі вони належать до так званих протиставних діалектизмів, оскільки виражають ті самі семантико-граматичні відношення, що й мовнонормативні сполучники літературної мови, і відрізняються від співвідносних літературностандартних лише звуковим складом. Лексикографічно опрацьовані гуцульські діалектні сполучники репрезентують як сурядні, так і підрядні сполучники, а в межах них – семантичні різновиди. За походженням виявлені діалектні сполучники є первинними (непохідними) або вторинними (похідними), а за будовою – прості, складні і складені.

Первинний сполучник *a* в його єднальній функції, засвідчений у гуцульських говірках, поширений і в деяких інших говірках південно-західного наріччя [7, с. 17; 8, с. 35; 6, с. 71].

Значно ширший діапазон гуцульського діалектного функціонування засвідчено у словникові для сполучника *ба*. Він теж первинний, непохідний, успадкований із праслов'янської мови, у якій його використовували і як сполучник, і як частку, і як вигук [4, с. 102].

Що стосується ще одного сурядного гуцульського діалектного сполучника *но*, то він, як і попередні, теж первинний, походить із праслов'янської мови, виражає протиставлення, трапляється спорадич-

но, адже «починаючи з XIV ст., у староукраїнських пам'ятках, особливо в ділових, засвідчується у функції протиставного сполучник *але*, який у певних групах пам'яток уже в XIV–XV ст. нерідко переважає над іншими, зокрема *но*, поступово витісняє їх» [5, с. 454].

Поряд із уже згадуваним розділовим сполучником *ба* словник в українській художній мові як розділові фіксує ще гуцульські діалектні *алебо*, *ци* і повторюваний *ци... ци*.

Предметом лексикографічного опрацювання у словнику став гуцульський простий діалектний сполучник *ци*, співвідносний із літературно-нормативним *чи*, на позначення того, що з ряду перелічуваних предметів, явищ та ін. можливий тільки один. Його вживають для поєднання однорідних членів речення і частин складносурядного речення.

Повторюваний сполучник *ци... ци*, сформований на базі зазначеного *ци*, посилене роздільність у чергуванні перелічуваних предметів, явищ, дій тощо або їх взаємоусунення, несумісність.

Гуцульські діалектні підрядні сполучники мети *абисми*, *аби-смо*, *аби-сьте*, опрацьовані у словнику, утворені внаслідок поєднання похідного сполучника *аби* та залишків особових закінчень дієслова *бути* в теперішньому часі в 1-й і 2-й особах множини. Вони приєднують підрядні речення мети до головної частини у складному реченні.

Функційно рівнозначним із попередніми в гуцульських говірках є підрядний «цільовий» сполучник *жеби*, сформований унаслідок злиття сполучника *же* і частки *би* [4, с. 190].

Аналізований словник засвідчує, що українська художня мова освоїла використання гуцульського діалектного сполучника *най* для зв'язку підрядної частини з головною у складнопідрядних реченнях мети.

У словнику лексикографічно опрацьовано низку підрядних діалектних часових сполучників, які використані в мові української літератури, зокрема *заки*, *заким*, *заків*. Уживані в аналогічній функції гуцульські складний та складений сполучники *наколи*, *наколи... то* теж зафіксовані в українській художній мові, мають прозору етимологію.

Із давніх часових сполучників, що збереглися в діалектах, зокрема й гуцульському, словник фіксує також сполучник *нім* 'доки', запозичений із польської мови [1, с. 520; 4, с. 99].

Гуцульський діалектний складений часовий сполучник *післядь того як*, опрацьований у словнику як такий, що засвідчений у мові художньої літератури, так само, як його сучасний літературнонормативний аналог, «указує на часову наступність дії або стану, вираженої в головній частині, щодо дії або стану в підрядній частині» [2, с. 198–199].

Складеним за будовою є також опрацьований часовий діалектний сполучник *чим лиш... тим*, який виражає швидке настання дії в головній частині після завершення дії в підрядній частині. Його нормативним аналогом у сучасній українській літературній мові є складений сполучник *як тільки... то* [там само, с. 316].

Діалектний умовний сполучник *йик*, зафіксований в українській художній мові, функційно цілковито співвідносний із нормативним сполучником умови *як*; за значенням відповідає сполучникам *якщо*, *коли*; приєднує підрядні умовні речення до головної частини.

Підрядні сполучники *коб*, *коби*, уживані для приєднання умовних речень у художніх текстах на гуцульську тематику, семантично співвідносні з нормативними умовними сполучниками *якби*, *коли*, *коли б*.

Ще один гуцульський діалектний підрядний сполучник умови, освоєний мовою української художньої літератури, – *наколи*, за семантикою співвідносний із літературнонормативними умовними сполучниками *коли*, *як тільки*.

Закономірно, що *сли* як діалектний умовний сполучник також потрапив до реєстру словника. Етимологічно він є фонетичним говірковим варіантом *єсли*.

Із підрядних допустових сполучників у словнику опрацьовано *най* та *хоть*.

Гуцульські діалектні підрядні порівняльні сполучники *гей*, *гейби*, *гий* та *отек*, *отік*, *такік*, широко засвідчені в мові української художньої літератури і лексикографічно опрацьовані у словнику, використовують для приєднання порівняльних зворотів і порівняльних підрядних речень. За значенням вони співвідносні з літературнонормативними порівняльними сполучниками *наче*, *мов*, *як*, *ніби* й уживані в тій самій функції, що й нормативні *ніби*, *неначе*, *мовби*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л. А. Вибрані праці: у 5 т. Київ: Наук. думка, 1977. Т. 2. 632 с.
2. Городенська К. Граматичний словник української мови: сполучники. Київ–Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. 340 с.
3. Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові. Словник: у 2 т. / відп. ред. В. Грещук. Івано-Франківськ: Місто НВ. Т. 1, 2019. 584 с.; т. 2, 2020. 468 с.
4. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Наук. думка, 1982–2012. Т. I–VI.
5. Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, С. П. Самійленко. Київ: Наук. думка, 1978. 540 с.
6. Німчук В. В. Словотвір сполучників у верхньонадборжавських говірках. *Діалектологічний бюлетень*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. Вип. IX. С. 70–84.
7. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
8. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 288 с.

ЧАСТИНИ МОВИ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОМУНІКАТИВНИХ ПАРАМЕТРІВ

Добосевич Уляна Богданівна

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент катедри української мови імені професора І. Ковалика

Львівського національного університету імені Івана Франка

u-lana@hotmail.com

Частини мови як певні лексико-граматичні класи слів із притаманними їм властивостями становлять основу опису морфологічної структури і системи мови. Історія їх виокремлення в європейському мовнокультурному просторі сягає часів античності й пов'язана насамперед з осмисленням ролі слова у процесі комунікації. Теоретичні засади, що лягли в основу частиномовного поділу, були випрацьовані й апробовані в теоретичному та практичному аспектах у рамках традиційної морфологічної школи (к. XIX – XX ст.). Однак сучасне мовознавство, попри тезу про те, що «частини мови, незважаючи на виділювану дослідниками в тій самій мові різну їх кількість і вагання у принципах виокремлення, посідають у граматиці стабільне в теоретичному плані і ґрунтовне місце з-поміж інших одиниць і категорій» [2, с. 24], пропонує різні концепції, а відповідно й різне бачення кількості частин мови, наповнення кожного лексико-граматичного класу, структурно-системної організації тощо. Серед проблем – транспозитні явища, синкретичні характеристики окремих морфологічних одиниць, а також розроблення додаткових прийомів у складних випадках визначення частиномовної належності. Тому частиномовна(і) класифікація(і) та проблеми, які нерідко постають у процесі з'ясування частиномовного статусу слів – це і досягнення, і водночас нові виклики та питання, що торкаються як теоретичних, так і прикладних аспектів, пов'язаних із розвитком «лінгвістичних технологій» та їх застосуванням «для побудови алгоритму автоматичного усунення морфологічної омонімії у системах автоматичної обробки мови» [4, с. 158].

Особливого підходу до визначення частиномовного статусу потребують словоформи, до яких можна по-різному застосувати загальноприйняті критерії та прийоми, оскільки в них виразно оприявлені ознаки двох різних частин мови. Ідеться про специфічні вияви міжчастиномовної омонімії, репрезентовані тим самим словом у межах речення. До аналізу не залуцаємо лексико-граматичних омонімів (омоформ) *діти*, *мати* і под., оскільки це випадковий збіг словоформ. Тим часом привертають увагу етимологічно споріднені словоформи, які внаслідок частиномовної транспозиції «розщепилися» на різні частини

мови, однак у певній комунікативній одиниці (реченні) одночасно виявляють ознаки тієї чи тієї частини мови. З огляду на це промовистою (бо етимологічно тотожні, але водночас випадково збіглися у словоформі), на наш погляд, є модель речення *Світло в кімнаті*. Опираючись на базові критерії, за якими визначають частини мови, можна по-різному інтерпретувати частиномовну належність слова *світло*. Загальнокатегорійне значення предметності, морфологічні категорії – класифікаційна категорія роду, словозмінна категорія відмінка (пор.: *Не було світла в кімнаті*), закінчення *-о*, що репрезентує зазначені морфологічні особливості, а також синтаксична роль підмета у структурі неповного речення з пропущеним присудком – дають підстави кваліфікувати це слово як іменник. Однак, проаналізувавши його під іншим кутом зору, можна виявити й такі його характеристики, як загальночастиномовне значення ознаковості, морфологічна незмінність (за винятком можливості утворювати ступені порівняння *Світло – світліше – найсвітліше в кімнаті*), синтаксичну роль головного члена речення, співвідносного з присудком, в односкладній безособовій конструкції, а також дериваційну похідність від прикметника зі словотворчим суфіксом *-о*. Саме тому аналізованому слову можна надати статусу прислівника / станівника. Цей приклад засвідчує, наскільки важливо зважати ще й на комунікативні параметри, які в разі труднощів уможливають уникнути двозначності в потрактуванні частиномовного статусу слова: *Темрява надворі. Світло в кімнаті* – іменник; *Темрява надворі. Світло в кімнаті* – прислівник.

Комунікативний аспект аналізу, що передбачає врахування контекстної мовної ситуації, дає змогу бути точним у визначенні частин мови. Кожна частина мови є носієм специфічного набору граматичних ознак, які разом із лексичним значенням слова впливатимуть на значеннєві відтінки, деталі, а вже від цього залежатиме адекватне кодування / декодування інформації, оскільки «специфіка системно-структурної будови мови більшою чи меншою мірою впливає на процеси породження і сприйняття мовлення» [1, с. 90]. У практичному вимірі комунікативний підхід найдоречніше реалізувати через актуалізатори – «елементи, які прив'язують зміст мовних виразів до умов спілкування, знань учасників конкретного мовленнєвого акту» [там само, с. 155]. В аналізованих ситуаціях ця роль переважно належить контексту.

Неоднозначне частиномовне потрактування слова *що* можна спостерегти в реченні *Він пригадав собі, що мати співала*. Позиція слова *що* у структурі підрядної з'ясувальної частини і водночас різне комунікативне наповнення зумовлюють його різний частиномовний статус: займенника – за умови пошуку відповіді на питання *яку пісню = що мати співала?* (у цьому контексті аналізоване слово набуває синтаксичної ролі пря-

мого додатка) або сполучника – коли основне комунікативне завдання підрядного речення зведено до пригадування самого факту співання. У цих двох ситуаціях визначальну розрізняльну роль відіграватиме й інтонування речення – у варіанті із займенниковим функційним навантаженням слово *що* інтонаційно виділене. Комунікативної мети буде досягнуто лише за умови ситуативного контексту, змодельованого в таких двох варіантах речень: *Він пригадав собі, що мати співала. Співала завжди і всюди, співом супроводжувала будь-яку працю* (сполучник) – *Він пригадав собі, що мати співала. Це була давно забута колискова* (займенник).

Актуалізаторами можуть бути й інші чинники. Наприклад, речення, що є рекламою одного з медичних закладів, *Звук хрускоту спини* демонструє своєрідну словесну гру, репрезентовану в писемному варіанті, із цілком окресленою метою – привернути увагу потенційних клієнтів. За умови графічної тотожності актуалізатором – засобом вираження і досягнення комунікативного завдання – слугуватиме наголос, який диференціює іменник у формі родового відмінка однини *спини* (але й узусне *спини*) та дієслово у формі наказового способу другої особи однини *спини*. Граматичні, зокрема частиномовні, параметри в цьому реченні підсилюють, взаємно доповнюють комунікативну мету – змогу подвійно осмислити аналізовану одиницю через специфічне частиномовне вираження двох центральних частин мови – іменника та дієслова.

Подвійну частиномовну інтерпретацію з подібним взаємодоповненням ілюструє речення *Все буде Україна!* Слово *все* в ньому може виступати двома різними частинами мови: займенником, що зазнав процесів субстантивзації, набувши загальнокатегорійного значення предметності внаслідок синтаксичної ролі підмета, або прислівником зі значеннями «постійно, завжди» та «скрізь, усюди» [3]. У тандемі вони створюють глибоко філософський – суб'єктно-просторово-часовий – комунікативний значеннєвий ефект, який, власне, і зумовлений морфологічною неоднозначністю.

Отже, комунікативні параметри та їх застосування у складних випадках визначення частиномовного статусу слова дають змогу: 1) спостерігати частиномовну недиференційованість; 2) осмислювати це явище крізь призму належності до лексико-граматичного класу слів; 3) декодувати інформацію з різними значенневими відтінками. Найчастіше виявляють частиномовну неоднозначність займенникові слова. Гіпотетично це можна пояснити максимально абстрагованою семантикою цього класу слів, яку встановлюють лише в контексті, а також відносно високою частою їх уживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ: Академія, 2004. 342 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загнітко А. П., Соколова С. О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
3. Словник української мови: у 20 т. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 3. С. 334.
4. Шипнівська О. О. Міжчастиномовна морфологічна омонімія сучасної української мови. Київ: «Центр учбової літератури», 2021. 192 с.

ІСТОРІЯ КЛИЧНОГО ВІДМІНКА В ТЕРМІНОГРАФІЙНОМУ ПРЕДСТАВЛЕННІ

Казимиrowa Ірина Андріївна

*кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник
відділу граматики та наукової термінології
Інституту української мови НАН України
kazymyrovai@gmail.com*

Наукова спадщина професора К. Г. Городенської багата передусім на праці, пов'язані з теорією морфології та словотвору, правописними проблемами, а також із проблемами культури мовлення. Безумовно, така актуальна проблема, як повернення до життя кличного відмінка української мови, після тривалого його перебування в радянський період у статусі кличної форми, відображена в численних розвідках дослідниці.

У пропонованих тезах подаємо історію кличного відмінка з огляду на особливості її відтворення в історичному термінологічному словникові лінгвістичних термінів. В енциклопедії «Українська мова» є дві вокабули, пов'язані з кличним відмінком, – **КЛІЧНА ФОРМА**, із відсиланням до статті **КЛІЧНИЙ ВІДМІНОК**, і власне **КЛІЧНИЙ ВІДМІНОК**, що має таке тлумачення: «...грамема категорії відмінка іменників, що спеціалізована на вираженні функції звертання, входить у парадигму однини та множини і відрізняється від інших граем сукупністю закінчень (УМЕ 2007, с. 264).

Відомо, що «елементи вокативних форм маємо в грецькій мові, латинській, болгарській, польській, словацькій (щоправда, з 90-х рр. ХХ ст. кличний відмінок у словацькій мові почали розглядати як застарілу форму), чеській, грузинській і навіть в архаїчних формах російської мови» [1, с. 238].

Назва відмінка походить від латинського **casus vocativus** (лат. **voco** – «кличу», «зову»). Усі зафіксовані термінозначення сучасного кличного

відмінка є кальками латинської назви. У давніх граматиках Лаврентія Зизанія і Мелетія Смотрицького це **зв'я́телный падежь** (Грамм. 1596; Грамм. 1619). У «Граматиці слов'янській» Мелетія Смотрицького **зв'я́телный** названо шостим, перед місцевим відмінком. Ця назва сучасного кличного відмінка засвідчена в пізніших працях: **з'бв'ный падежь**, **з'бв'никъ** (Брандт 1913); **з'бв'ний відмінок** (Огієнко 1935, с. 55; Курило 1921, с. 10).

Термін **кличний відмінок** побутує у граматиках, словниках і наукових працях із початку ХХ ст. (Шерстюк 1907, с. 17; Мурський 1918, с. 15; Дубровський 1918, с. 132; Синявський 1922, с. 4; Левицький, 1923?, с. 9; Грунський 1929, с. 47; Синявський 1931, с. 41; Кримський 1933, с. 533; Огієнко 1935, с. 19; Огієнко 1938, с. 166; Рудн. 1941, с. 40; Івах 1943, с. 28; Шерех 1951, с. 162), із фонетичними та словотвірними варіантами **окличний відмінок** (Свенціцький 1917, с. 48), **кличкальний падіж** (Нечуй-Левицький 1913, с. 14; Нечуй-Левицький 1914, с. 15), **кличкальний відмінок** (Левицький 1920, с. 44); **кличник** (Сімович 1921, с. 129; Сімович 1924, с. 245).

Галицька традиція нумерувати відмінки відбита в назвах: **5. як кличемо?** (Попович 1916, с. 18); **п'ятий відмінок** (Сімович 1918, с. 105; Неврлі 1937, с. 27): «**П'ятим відмінком** кличемо, через те він так і зветься **кличним відмінком** або **кличником**» (Сімович 1921, с. 129; Сімович 1924, с. 245).

Натрапляємо й на паралельне вживання термінів: **кличник**, **клична форма**, **vocative**, **кличний відмінок** (Рудн. 1941, с. 40; Рудн. 1949, с. 61).

Лексичні варіанти терміна – **вос**. (Огоновській 1881, с. 433), **льокатив** (Курило 1925, с. 58), **вокатив** (Смаль-Стоцький 1929, с. 2). І. Могилянський (1823) для назви **зв'ятелного падежа** запропонував ще одну назву – **удивительный**, бо цим відмінком «ся въ порушеню дивуемо» (Возняк 1910, с. 98).

Кличний відмінок зазнав утисків у радянський період через прагнення влади максимально наблизити українську мову до російської. У 30–90-ті рр. ХХ ст. **кличний відмінок** називають **кличною формою** (Горецький 1927, с. 32; Сулима 1928, с. 42; Загр. 1945, с. 70; УМ. 1 Багмут 1949, с. 80; Булаховський 1947, с. 34).

Уже в наш час І. Р. Вихованець запропонував змінити назви відмінків: «Отже, відмінок як граматична категорія складається з сімох градем: суб'єктника, похідника, адресатника, об'єктника, знаряддевіка, місцевого, кличника» (Вихованець 2005).

Грунтовні розвідки щодо вокатива починають з'являтися наприкінці ХІХ ст. й активно поширюються у другій половині ХХ ст. За цей період вокатив пройшов стадію розвитку від «чужорідного елемента», «вставного елемента» у структурі речення, від «елемента, не пов'язаного з іншими членами речення» до звертання, якому було надано самостійного статусу [1, с. 239].

Відтворюючи в історичному словнику лінгвістичних термінів особливості категоризації термінопоняття «кличний відмінок», наголошуємо також на розвиткові його функцій: «Кличний відмінок, крім традиційної апелятивної функції (зазвичай спонукає адресата до спілкування або сприйняття інформації), може виконувати й інші: функцію встановлення контакту – використовується для налагодження подальшого спілкування з адресатом; ідентифікаційну функцію – дає можливість урахувати не тільки стать і вік, а й статусну роль адресата; кваліфікаційну функцію – завдяки їй можна говорити про рівень освіти адресанта, про його культуру виховання та соціальний статус; емотивну функцію – за допомогою цієї функції виражається ставлення адресанта до адресата та виявляється експресія адресанта; синтаксичну функцію – її особливість у тому, що звертання членом речення не є» [там само, с. 240].

Отже, термінографійне представлення історії кличного відмінка української мови у відповідній словниковій статті, що передбачає документування його різночасових формальних та семантичних варіантів, безсумнівно, збагатить дослідників української мови та всіх поціновувачів історії українського слова додатковим інструментарієм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Турчак О. М. Вокатив як елемент українського мовленнєвого етикету (особливості та тенденції в межах новітнього комунікативного дискурсу). *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»*. 2020. № 2 (20). С. 237–243.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХНІХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Брандт 1913 – Брандт Р. Ф. Лекции по истории русского языка, читанные в Московском археологическом институте. Москва: Издательство Московского археологического института, 1913. 121 с.

Булаховський 1947 – Булаховський Л. А. Український літературний наголос (характеристика норми). Київ – Львів: Рад. школа. 56 с.

Верх. 1902 – Верхратский І. Про говор галицьких лемків. Львів, 1902.

Вихованець 2005 – Вихованець І. Студії про українські відмінки: термінологічний аспект. *Українська мова*. 2005. № 4. С. 3–7.

Возняк 1910 – Возняк М. С. Філологічні праці І. Могильницького. *Українсько-руський архів*. Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1910. Т. 5. 240 с.

Гарайда 1941 – Грамматика русского языка / составилъ Дръ Иван Гарайда. Унгарь: Книгопечатня Юлія Фельдешія, 1941. 143 с.

Горецький 1927 – Горецький П. Українська мова: практично-теоретичний курс / П. Горецький і Ів. Шаля. Вид. 5-те (стер.). Київ: Книгоспілка, 1927. 203 с.

Грам. 1596 – «Грамматика словенска» Л. Зизанія. Вільно, 1596. *Зизаній Л. Грамматика словенська* / підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. Київ: Наук. думка, 1980.

Грам. 1619 – «Грамматіки славенскія правилое сунтагма» М. Смотрицького. Єв'є, 1619. *Смотрицький М. Грамматика* / підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. Київ: Наук. думка, 1979. 502 с.

Грунський 1929 – Грунський М., Білозір Л. Українська граматики (лабораторна система викладання). Київ: Держвидав України, 1929. 141 с.

Дубровський 1918 – Дубровський В. Словник московсько-український. Київ, 1918. 542 с.

Загр. 1945 – Загородський А. О. Грамматика української мови: підручник для 6-х і 7-х класів середньої школи. Ч. 2: Синтаксис. Київ; Москва: Рад. школа, 1945. 184 с.

Івах 1943 – Ключ до мови. Коротка Грамматика Української Мови. Зложив О. Івах, Б.А. Виннигеп: Культура й освіта, 1943. 48 с.

Кримській 1907 – Кримській А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. Москва, 1907. Т. II. 144 с.

Кримський 1933 – Російсько-український словник: у 4 т. / гол. ред.: А. Ю. Кримський, С. О. Єфремов. Київ: Держ. вид-во України, 1927–1933. Т. 1–3.

Курило 1921 – Курило О. Початкова граматики української мови. Львів; Винниця: 3 друк. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка: Поділля. Ч. 2 (дослівний передрук київського видання 1918 р.). 1921. 40 с.

Курило 1925 – Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ: Книгоспілка, 1925. Вид. 3-тє. 250 с.

Левицький 1920 – Левицький М. Паки й паки: (про нашу літ. мову). Відень; Київ: Наша воля, 1920. 66 с.

Левицький 1923? – Левицький М. Українська граматики для самонавчання. Вид. 3-тє, виправл. й доповн. Катеринослав; Ляйпціг: Укр. вид-во в Катеринославі, [1923?]. 197 с.

Нечуй-Левицький 1913 – Нечуй-Левицький І. Грамматика Українського язика. Частина І. Етимологія. Для двох нижчих класів гимназій та для двохкласних і трьохкласних народніх шкіл. Київ: Друкарня Другої Артїлі. Володимирська, 43, 1913.

Нечуй-Левицький 1914 – Нечуй-Левицький І. Грамматика української мови. Частина II. Синтаксис. Київ: Друкарня, І. І. Чоколова, Велика-Житомирська № 20 с.д., 1914.

Огієнко 1935 – Огієнко І. Складня української мови. Ч. I. Вступ до вивчення складні. Жовква: Друкарня оо. Василян, 1935. 196 с.

Огієнко 1938 – Огієнко І. Складня української мови. Ч. II. Головні й пояснювальні члени речення. Жовква: Друкарня оо. Василян, 1938. 239 с.

Огоновській 1881 – Огоновській О. Хрестоматія староруска для высшихъ класъ гимназiальныхъ (Тексть зъ поясненiями, додаткомъ граматичным и словарцемъ). Львiв, 1881.

Попович 1916 – Попович О. Руска граматика для шкіл народних. Ч. II. Вiдeнь: Накладом видавництва книжок шкiльних, 1916. 129 с.

Рудн. 1949 – Рудницький Я. Український правопис. 3-тe вид. Вiннiпег: Комiтет українцiв Канади, 1949. 63 с.

Рудн. 1941 – Рудницький Я. Як говорити по лiтературному? Прага: Пробоем, 1941.

Свенцiцький 1917 – Свенцiцький І. Основи науки про мову українську. Киiв: Вид-во т-ва «Час» [1917?].

Синявський 1922 – Синявський О. Порадник української мови. Харкiв; Берлiн; Нью-Йорк: Укр.-америк. вид. т-во «Космос», 1922.

Синявський 1931 – Синявський О. Норми української лiтературної мови. Киiв: Видавничий дiм Дмитра Бураго, 2018. XX. 368 с. *Репрiнт з видання 1931 р.* (Серiя «Українська граматична класика»).

Сiмович 1921 – Сiмович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкiльнiй науцi. Киiв; Ляйпциг: Укр. накладня, 1921. 584 с.

Сiмович 1924 – Сiмович В. На теми мови. *Василь Сiмович. Працi у двох томах. Том I: Мовознавство.* Чернiвцi: Книги–XXI, 2005. С. 236–271.

Смаль-Стоцький 1929 – Смаль-Стоцький Р. Примiтивний словотвiр. Варшава: Видають: І. Огiєнко та Р. Смаль-Стоцький [Студiї до української граматики], 1929. 200 с.

Сулима 1928 – Сулима М. Українська фраза. Коротенькi начерки. Харкiв: Рух, 1928. 97 с.

УМ.І Багмут 1949 – Українська мова. Вип. 1: Лексика. Фонетика. Морфологiя / пiд. ред. Й. А. Багмута; Ком. у справах культ. освiти установ при Радi Міністрiв УРСР, Ун-т на дому. Киiв: Рад. школа, 1949. 160 с.

УМЕ 2007 – Українська мова: Енциклопедiя. Киiв: Вид-во «Українська енциклопедiя» iм. М.П. Бажана, 2007. 853 с.

Шерех 1951 – Шерех Ю. Нарис сучасної української лiтературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 402 с.

Шерстюк 1907 – Шерстюк Г. Коротка українська граматика для школи. Частина перша. Полтава. Електрич. Друкарня Ф. Ф. Шiндлера, Кузнецька вул., свiй буд., 1907. 64 с.

КОНЦЕПЦІЯ ЛАУРИ ЯНДИ КРІЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ АСПЕКТОЛОГІЇ

Калько Микола Іванович

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
mkalko@ukr.net*

Калько Валентина Володимирівна

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
mkalko@gmail.com*

В аспектології час від часу відбуваються своєрідні революційні спахи наукової думки. У середині минулого століття це було відкриття аспектуальних класів Зено Вендлером [1]. За останні п'ятнадцять років у світовій аспектології з'явилось кілька нових ідей стосовно феномену слов'янського виду. Новим відкриттям у царині аспектологічної думки, останнім словом науки про вид одностайно називають результати досліджень норвезько-американської лінгвістики Лаури Янди, без звертання до яких нині навряд чи може обійтися серйозне аспектологічне дослідження.

Когнітивним підґрунтям моделі виду є гіпотеза Л. Янди про наявність аналогії між значеннями категорії виду й деякими засадничими елементами людського сенсорного досвіду щодо сприймання довколишнього світу, а саме: дієслова недоконаного виду схожі на рідкі чи сипучі речовини, а дієслова доконаного виду – на тверді предмети. Л. Янда випрацювала цю концепцію впродовж першого десятиріччя нинішнього сторіччя, зокрема й силами дослідницького колективу, яким вона керувала. Аналізована концепція відображена в цілій низці її публікацій, зокрема [2–6]. Група дослідників під керівництвом Л. Янди здійснила спробу укласти повний перелік префіксальних видових пар. Створений ресурс, що містить базу даних «природних перфективів» – Exploring Emptiness (<http://emptyprefixes.uit.no>), – це, по суті, перший у славістиці словник перфективних видових пар.

У програмній статті, що викликала неабиякий резонанс серед аспектологічної спільноти, Л. Янда запропонувала відмовитися від традиційного поняття видових пар на тій підставі, що дієслова згруповані не в пари, а в «пучки», або «кластери», тобто групи дієслів, пов'язаних відношеннями префіксації – перфективації та імперфективації [2, с. 609].

У своїх працях Л. Янда часто протиставляє когнітивний підхід і «традиційну лінгвістику», куди потрапляють усі дослідники, які не працюють в руслі когнітивної школи в загальному сенсі. Водночас деякі підходи, застосовувані в когнітивній лінгвістиці, за своєю суттю досить близькі до «традиційних». З огляду на це найпродуктивнішою є настанова на максимальну інтеграцію результатів досліджень, виконаних на різних методологічних засадах і описаних засобами різних метамов. За концепцією дослідниці, видовий кластер складається з вихідного імперфектива (первісного НСВ 1), напр. укр.: *колоти* і чотирьох типів перфективів: 1) природного: *розколоти*; 2) спеціалізованого: *відколоти*; 3) комплексного: *переколоти* (всіх); 4) одноактного: *кольнути*.

Узявши за основу яндівське поняття кластера, ми поширюємо його на весь масив дієслів, долучаючи до префіксації-перфективації і царину імперфективації. Отже, як у контексті нашої розвідки інтерпретовано кластер?

Логічним підґрунтям спеціалізації терміна є загальна дефініція. Відповідно до словників іншомовних слів, *кластер* (англ. *cluster* «пучок, жмуток, гроно») – сукупність об'єднаних за спільною ознакою кількох елементів. Водночас згідно з тлумачними словниками, *пучок, жмуток* – кілька однорідних предметів, зв'язаних разом. *Кілька* – невизначена мала кількість: у межах від трьох до десяти. Отже, кластер в аспектологічному сенсі – це інтеграція мінімум трьох аспектуально взаємопов'язаних, але різних за видовим статусом та видовою поведінкою ЛСВ дієслова.

Розвиток концепції Л. Янди на ґрунті української мови, долучення до неї матеріалу імперфективних видових партнерів уможливило виокремити чотири основні типи видових кластерів: 1) полікатегорійний кластер як інтеграція імперфективів-корелятивів та імперфективів-ізолятивів; 2) поліпрефіксальний кластер як інтеграція імперфективів-корелятивів та різнопрефіксних перфективів-корелятивів; 3) біімперфективний кластер як інтеграція безпрефіксного та префіксального імперфективів-корелятивів зі спільним для них перфективом-корелятивом (традиційні «видові трійки»); 4) комбінований кластер як інтеграція двох чи кількох названих вище кластерів.

Комплексне аспектологічне діагностування дієслівного масиву української літературної мови засвідчує, що дієслова загалом відкриті для кластерного партнерства, адже навіть еталонне видове партнерство *робити vs зробити* є кластерним, оскільки це інтеграція різних за аспектуальною поведінкою та аспектуальним статусом ЛСВ (ілюстративно обмежимося потрібним для визнання кластерності мінімумом – трьома): 1) імперфектив-корелятив *робити* «виконувати, здійснювати те, що виражено іменником»: *Василь знав, що старого Власова не буде дома, –*

він... **робив** ревізію (Панас Мирний); 2) перфектив-корелятив *зробити* «виконати, здійснити те, що виражено іменником»: – *А ви ревізію зробить*, — порадив Федір Іванович (А. Головка); 3) імперфектив-ізолятив (*ізолят* – термін Л. Янди [4, с. 204] на позначення perfectiva tantum та imperfectiva tantum) «виконувати яку-небудь, переважно фізичну, роботу; працювати»: *На дерево дивись, як родить, а на чоловіка, як робить* (Укр. прислів'я). А отже, перед нами кластер першого типу.

Кластер другого типу постає як поєднання ЛСВ-імперфективів, що мають різнопrefіксних перфективних партнерів – членів традиційних видових пар, які, за нашою концепцією, є одним із різновидів видового партнерства. Наприклад: 1) *бити* vs *побити* «розбивати vs розбити, розколювати vs розколоти на шматки»: *Шибки б'є* [бешкетник], *двері ламає* (Ю. Яновський) vs – *Одчини, бо вікна поб'ю!* – *репетував Кайдаш і лупив у двері ногою* (Іван Нечуй-Левицький); 2) *бити* vs *пробити* «ударами або дзвоном позначати vs позначати час (про годинник тощо)»: *Годинник б'є північ, а незграбний камердинер розсипає на сходах свої шматки шинки й солонини* (А. Татаренко) vs *Годинник пробив дев'яту. Роботу майже закінчено* (Ю. Яновський); 3) *бити* vs *забити*: *бити*, недок.: «полюючи, забивати дичину; убивати на м'ясо (на бойні, під час полювання тощо – тварин)»: *Більше всього промишляв [Денис] полюванням. Літом бив качок, зимою зайців* (Григорій Тютюнник) vs *забити*, док.: – *Ех, шкода! – зітхнув Рудик. – Якби можна, забив би я оце парочку диких гусей та засмажив на маслі* (М. Коцюбинський); 4) *бити* vs *розбити*: *бити*, недок.: «розколювати на шматки»: *Сухо кайло б'є блискучий антрацит...* (В. Сосюра) vs *розбити*, док.: *Тернів ярмо й сваюлю ... І гнівно враз розбив граніт* (Олександр Олесь); 5) *бити* vs *убити*: *бити*, недок.: «полюючи, забивати дичину»: *Треба брати набої, набиті різнокаліберним шротом, щоб було чим бити і бекаса, і тигра* (Остап Вишня) vs *убити*, док.: *Я убив тоді п'ятого тигра і врятував тобі життя* (О. Довженко).

Кластер третього типу постає як інтеграція безprefіксного та prefіксального імперфективів-корелятивів зі спільним для них перфективом-корелятивом (традиційна «видова трійка»), напр.: *ламати* vs *переламати* vs *переламувати*: *ламати* «ділити, роз'єднувати на частини»: *Лісовик (тупає зо злості ногою і ламає з тріском свого цівка)* (Леся Українка) vs *переламати*: *Льонька перехопив вудку двома руками, а тоді – р-раз! – і переламав її об коліно* (А. Кокотюха) vs *переламувати*: *Макс підіймає з землі сухий прутик, переламує на колінці й усе-таки мовчить та посміхається* (В. Винниченко).

Кластер четвертого типу передбачає одну з можливих комбінацій описаних вище кластерів.

Перспективи дослідження феномену видових кластерів пов'язані передовсім із розширенням матеріалу для комплексної аспектологічної діагностики та удокладненням специфіки кожного виокремленого типу. Подальше дослідження видових кластерів передбачає розширення цього поняття до «аспектуальних кластерів», до складу яких належать не лише видові (за концепцією Л. Янди, природні перфективи), а й акціональні партнери (партнери за родами, чи способами дієслівної дії), які, за концепцією Л. Янди, належать до комплексних та одноактних перфективів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Vendler Z. Verbs and times. *The Philosophical Review*. 1957. Vol. 66. P. 143–160.
2. Janda L. A. Aspectual Clusters of Russian verbs. *Studies in Language*. 2007. № 31/3. P. 607–648.
3. Janda L. A., Korba J. Beyond the pair: Aspectual clusters for learners of Russian. *Slavic and East European Journal*. 2008. Vol. 52. P. 254–270.
4. Janda L. A., Lyashevskaya O. Aspectual pairs in the Russian National Corpus. *Scando-Slavica*. 2011. Vol. 57/2. P. 201–215.
5. Janda L. A., Lyashevskaya O. Prefix variation as a challenge to Russian aspectual pairs: are завязнуть and увязнуть ‘get stuck’ the same or different? *Russian Linguistics*. 2011. Vol. 35/2. P. 147–167.
6. Janda L. A., Endresen A., Kuznetsova J., Lyashevskaya O., Makarova A., Nessel T., Sokolova S. Why Russian aspectual prefixes aren't empty. Prefixes as verb classifiers. Bloomington: Slavica Publishers Indiana University, 2013. 222 s.

ВИЗНАЧЕННЯ ЧАСТИНОМОВНОГО СТАТУСУ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ОМОПАР ІМЕННИК / ПРИЙМЕННИК: КРИТЕРІЇ ТА ПРИЙОМИ

Кісь Єлизавета Богданівна

*аспірантка катедри української мови імені професора І. Ковалика
Львівського національного університету імені Івана Франка
kyelyzaveta97@gmail.com*

Лексико-граматична система складається із частин мови, між якими відбуваються постійні взаємопереходи тих чи тих слів. Унаслідок таких динамічних зрушень виникають міжчастиномовні омоніми, підвидом яких є функціональні омоніми – «однакові за звучанням етимологічно споріднені слова чи окремі форми слів, що належать до різних частин мови» [2, с. 9]. Відповідно до цього однозвучні одиниці, які мають ознаки синкретизму, спричиняють деякі труднощі у визначенні частиномовної належності слова.

Мета дослідження – установити додаткові прийоми розрізнення функціональних омопар *іменник / прийменник*. Для ілюстрації перехідних явищ використовуємо контексти, зафіксовані у ГРАКу [6].

Наголосимо, що опираючись на гетерогенну класифікацію частин мови та, відповідно, семантичний, морфологічний та синтаксичний критерії, убачаємо потребу послуговуватися низкою додаткових прийомів для розмежування іменника та похідного відіменникового прийменника:

1. Прийом замінювання аналізованого слова. Пор.: *Чоловічий кандидатський мінімум у материнському розумінні: аби не пив і не бив* (Галина Вдовиченко «Ось відкрита долоня»); *Щодня я витримую мінімум дві поїздки в тролейбусі в години пік* (С. Пиркало «Про двох придурків»). К.Г. Городенська зазначає, що «у загальномовному українському вжитку книжному слову *мінімум* за значенням відповідає похідний прийменник *не менше ніж*» [3, с. 134], яким можемо замінити *мінімум* у другому реченні, пор.: *Щодня я витримую не менше ніж дві поїздки в тролейбусі в години пік*. У першому реченні таку заміну прийменником-синонімом виконати не можна, що дає підстави трактувати аналізоване слово як іменник. Принагідно зазначимо, що транспозиція цього іменника у прийменник відбувається за посередництва прислівника, унаслідок чого в сучасній українській літературній мові виникає функціональний омонімічний комплекс (*мінімум* – іменник, прислівник, прийменник), пор.: *На відміну від нападників, черги його були короткі й сухі – по два, три постріли максимум* (Р. Радутний «Три тисячі смертей»). Виділене напівжирним накресленням шрифту слово можна замінити прислівником *максимально*.

2. Прийом опущення аналізованого слова. За твердженням А.П. Загнітка, такі слова «можуть бути опущені (редуковані) без відповідної заміни, але значення виразу при цьому не змінюється» [5, с. 9]. Пор.: *Ти наперед захищений вищою волею від тих страждань, яких не витримає би* (Ю. Андрухович «Таємниця»); *Виявилось, що Уля справді ровесниця Вероніки, що волею долі вона опинилася в будинку двоюрідної тітки й не хоче сидіти в тісі на шії* (С. Талан «Помилка»). У другому з наведених речень слово *волею* можна вилучити з контексту, не змінивши його комунікативного наповнення, пор.: *Виявилось, що Уля справді ровесниця Вероніки, що долею вона опинилася в будинку двоюрідної тітки...* Тому *волею* в цьому контексті виступає вторинним прийменником. Цікавим спостереженням уважаємо те, що в прийменниково-іменникової конструкції *волею долі* внаслідок опущення прийменника змінюється відмінкова форма іменника, а саме з родового відмінка на орудний.

3. Прийом аналізу сполучуваності слова, який «спрямований на визначення особливостей поєднання певних частин мови між собою» [4, с. 39]. Пор.: *Тобто не довелося їм хоч і такою дорогою ціною, але здобути бажану науку, не було вже на те часу* (Іван Багряний «Огненне коло»); *Купити життя ціною зради перед усім світом?* (Б. Комар «Мандрівний вулкан»). Іменник як частина мови здатний керувати залежними прикметниками та займенниками прикметникового типу відмінювання, що узгоджуються з ним у роді, числі та відмінку. Унаслідок препозиціоналізації вторинні відіменникові прийменники таку здатність втрачають.

4. Прийом аналізу позиції відносно інших слів у реченні. Цей прийом розглянемо на прикладі омокомплексу *протягом* – іменник, прислівник, прийменник. Пор.: *Косарі клепають коси. Дзвінко, з пристуком, з протягом* (П. Загребельний «День для прийдешнього»). Аналізоване слово разом із прийменником виступає в реченні обставиною, і саме розташований перед ним первинний прийменник переконує в тому, що в цьому контексті словоформа *протягом* є іменником. У реченні *Над сонним таббором слався Чумацький Шлях, зорі мигтіли зрадливо, непевно. «Падеборн, Мюнстер, Кельн», — протягом кричали далекі рейтарські варти* (Ю. Косач «День гніву») слово *протягом* розташоване в препозиції до дієслова, від якого і залежить, та виконує синтаксичну роль обставини. Крім того, тут це слово можна замінити синонімом *протяжно*, тому кваліфікуємо його як прислівник. Натомість у реченні *Я приїхав до Львова, щоб зібране мною протягом життя показати людям* (Р. Федорів «Ноти для тисячолітньої скрипки») слово *протягом* розташоване в препозиції до іменника та разом із ним виступає обставиною. Така позиція дає підстави кваліфікувати його як прийменник. Бачимо, що за однотипної синтаксичної функції під час розмежування омонімів важливою є їхня позиція щодо інших слів. Зауважимо, що прийменник утворюють від іменника через стадію адвербіалізації. Отже, адвербіалізацію іменників у формі орудного відмінка засвідчує факт творення від них вторинних прийменників [1, с. 200].

5. Прийом аналізу акцентуаційних особливостей. Пор.: *Чи може мій брат, що сів на необ'їждженого коня, їхати по своїй волі, незалежним шляхом, віддаючи одночасно повіддя до рук іншому?* (Р. Іваничук «Журавлинний крик»); *Ніхто не зможе шляхом терору змусити уряд запроваджувати ті реформи, які ми не вважаємо за доцільне запроваджувати* (А. Кокотюха «Київські бомби»). Упадає в око, що в іменнику *шляхом* відповідно до норм сучасної української літературної мови наголошуємо перший склад, а у прийменнику *шляхом* – другий. Такі одиниці трактуємо як функціональні омографи.

Варто зазначити, що кожен із додаткових прийомів можна застосувати в поєднанні з іншими прийомами, що лише увиразнить частиномовні ознаки аналізованої одиниці.

Зауважимо також, що під час препозиціоналізації іменників відповідно до семантичного критерію категорійне значення предметності змінюється на релятивне, хоч водночас спостерігаємо збереження спільності сем. Морфологічний критерій простежуємо у втраті граматичних категорій іменника та «застиглості» словоформи. Синтаксичний критерій передбачає, що вторинний прийменник втрачає здатність виступати самостійно членом речення. Додамо, що саме із синтаксичними змінами пов'язаний початковий етап транспозиції слова.

Отже, з одного боку, функціональні омоніми розвивають межі між частинами мови, ускладнюють установлення частиномовної належності слова, а з іншого, – вони засвідчують оновлення в системі лексико-граматичних класів, констатують розвиток мови, тому такі процеси вважаємо позитивними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наук. думка, 1988. 256 с.
2. Глібчук Н. М., Добосевич У. Б. Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови. Львів: Апріорі, 2016. 638 с.
3. Городенська К. Г. *Мінімум, як мінімум* не для загальнономовного вжитку. *Українська мова*. 2013. № 4. С. 162.
4. Добосевич У. Критерії та прийоми визначення частиномовного статусу морфологічних транспозитів. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2012. Вип. 57. С. 37–47.
5. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. 416 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХНІХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГРАК – Генеральний регіонально анований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2023. URL: <http://uacorp.us.org> (дата звернення: 12.09.2023).

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІ АСПЕКТИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ОМОНІМІЇ ТА МОРФОЛОГІЙНОЇ ПАРАДИГМАТИКИ

Ковтюх Світлана Леонідівна

*кандидат філологічних наук, професор,
професор кафедри української філології та журналістики
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
Kovtjukh@ukr.net*

Теоретичні та практичні напрацювання морфологічної парадигматики мають важливе значення фактично для всіх систем сучасної української літературної мови. Професор К. Г. Городенська зазначає: «У граматичних описах української літературної мови чільне місце відведено словозміні, або відмінюванню іменних частин мови (іменників, прикметників, займенників та числівників) і дієвідмінюванню дієслів. Такі описи традиційно характеризують систему закінчень іменників різних відмін і груп, відмінкові форми прикметників, займенників та числівників, багатокомпонентні дієслівні словозмінні парадигми. Цей матеріал, як засвідчує практика навчання флективних мов, досить складний для засвоєння, але без нього ці мови – статичний набір слів. Урухомити їх можна, якщо правильно відмінювати, для чого потрібно знати норми словозміни» [1, с. 65].

Нові дослідження в галузі морфологічної парадигматики спричинюють уточнення, корективи, зокрема в лексико-семантичній системі, так само, як прийнятий на рівні держави закон зумовлює зміни в інших законодавчих актах.

У низці наших праць [див.: 5, с. 88] запропоновано виокремити в межах категорії істот грамеми істот-осіб та істот-неосіб. До перших належнємо номен на позначення людей та близьких до них за семантикою літературних, міфічних, казкових, демонологічних, віртуальних персонажів. До других – іменники – назви тварин (ссавців, риб, птахів, комах, найпростіших тваринних організмів) і подібних літературних, міфічних, фольклорних, науково-фантастичних, фентезійних, віртуальних, теле-, кіно-, мульт-, інтернет-істот.

З погляду морфології вищевказані грамеми розрізняють за словоформами знахідного відмінка множини. У назвах істот-неосіб вони збігаються з формами родового відмінка множини та називного відмінка множини, пор.: *ловити індиків і індики; бачити китів і кити; вивчати споровиків і споровики; Коней, корів, волів погнали на залізничну станцію Стеблі* (М. Гавришко); *Пішли вони шукати коні, Сходили всю*

*державу І не могли знайти Таких, як хотіли («Українські билини», упоряд. В. Шевчук); Разом з дітьми стрийка й стрийною ми йшли раненько, ще перед сходом сонця працювати в полі: обкопувати картоплю, полоти пшеницю або городовину, брати льон чи коноплі, пасти **корови**... (А. Франко-Ключко); Приїхав він тоді по наречену – і забрав її на волю з нерідної хати, і поставили вони хутір у Дикому Полі, за півмилі [пів милі] від Сивери, насадили садок, город, розвели **вівці** та **свині**, купили **воли**... (З. Тулуб).*

У назвах істот-осіб акузатив множини тотожний словоформам родового відмінка множини (такі форми превалюють) та словоформам називного відмінка множини з прийменником **в** (останні належать до рідковживаних, поєднуються з визначеним конгломератом дієслів), пор.: *зустрічати **захисниць** і готуватися **в захисниці**; приймати **генералів** і мітити **в генерали**; частувати **добровольців** і записатися **в добровольці**; На ґрунті тактичних розбіжностей щодо методів підривної антирадянської діяльності в середовищі оунівців 1940 р. стався розкол на «мельниківців» і «**бандерівців**» (А. Сошніков); Карагандинські пустелі заселені гуцулами, ніби винними за рідних своїх, що пішли **в бандерівці** (М. Влад); Говорили мені ці знайомі, що вони знають ще кілька учителів та **учительок**, котрі дуже цікавляться національною справою і знайомляться з рідною літературою (Т. Демченко); Та жених якось не знаходивсь, бо ні багачкою, ні красунею панна не була, біда вдома не меншала, і по двох роках, змарнувавши батькові надії, Раїса мусіла піти **в учительки** (М. Коцюбинський).*

Відомі два підходи до класифікації омонімів. Наприклад, дослідник І. С. Олійник лексичні омоніми поділяв на дві групи: повні, або абсолютні, та неповні, або часткові. Омофони, омоформи, омографи вчений уважав різновидами лексичних омонімів [6, с. 48–52]. Нам більше імпонує інше трактування: професор А. П. Грищенко до лексичних зараховував повні та неповні, омоформи іменував морфологічними омонімами, омографи – орфографічними, окремо розглядав омофони [3, с. 154–155]. Такою концепцією послуговуємося в нашому посібнику, кваліфікуючи нелексичні омоніми явищами інших розділів мовознавства, причому омофони тлумачимо як орфоепічні омоніми [4, с. 92–94], також їх можна кваліфікувати як фонетичні.

З огляду на різну граматичну презентацію словозмінних парадигм іменників на означення істот-осіб та істот-неосіб у разі появи подібних омонімічних назв їх варто зараховувати до неповних, або часткових, лексичних омонімів, адже такі лексико-семантичні варіанти збігатимуться в усіх формах, крім знахідного відмінка множини.

Наприклад, до категорії неповних лексичних омонімів, у яких частина слівформ тотожна, а частина – ні, варто вналежнювати такі пари іменників на позначення людей, з одного боку, і на позначення тварин і под. – з іншого, пор.: *секретар 1* («службовець, який відповідає за діловодство установи, організації тощо» [7, т. IX, с. 112], знахідний відмінок множини – *зустріти секретарів, записати в секретарі*) – *секретар 2* («хижий птах з довгими ногами та з чубчиком на голові у вигляді гусячого пера» [там само], знахідний відмінок множини – *бачити секретарів і секретарі*); *бабка 1* («мати батька або матері» [7, т. I, с. 76, 75], знахідний відмінок множини – *побачити бабок, готуватися в бабки*) – *бабка 2* (6-те значення за «Словником української мови»: «хижа комаха з довгим тонким тілом і двома парами великих прозорих крил» [там само, с. 76], знахідний відмінок множини – *бачити бабок і бабки*); *боксер 1* («спортсмен, що займається боксом» [там само, с. 213], знахідний відмінок множини – *бачити боксерів, мітити в боксери*) – *боксер 2* (порода собак, знахідний відмінок множини – *бачити боксерів і боксери*); *кардинал 1* (особа, яка має «найвищий після папи духовний сан у католицькій церкві» [7, т. IV, с. 104], знахідний відмінок множини – *бачити кардиналів, збиратися в кардинали*) – *кардинал 2* («співоча пташка родини в'юркових із яскраво-червоним пір'ям; живе в Північній і Південній Америці» [там само], знахідний відмінок множини – *бачити кардиналів і кардинали*).

У словозмінних парадигмах пари омонімів: *пічкур 1* («дрібна річкова риба родини коропових» [там само], знахідний відмінок множини – *ловити пічкурів і пічкурі*) та *пічкур 2* (це слово засвідчене з трьома значеннями, кожне з яких указує на істоту-особу, тому для пояснення можна обрати будь-яке одне з тлумачень: 1) розмовне «той, хто любить лежати на печі»; 2) «те саме, що ледар»; 3) діалектне «опалювач, грубник» [7, т. VI, с. 552]) у різних джерелах презентовано неоднакові закінчення у формі називного відмінка множини другої лексеми. У «Словниках України online», в інтернет-ресурсі «Горох» для назви істоти-особи *пічкур* у формі номінатива множини подано флексію *-и*, у «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна» – тільки закінчення *-і*, поряд ремарка: «іменник чоловічого роду, істота» [2, с. 415, 657], під яку у традиційному розумінні потрапляє і назва риби, і всі три назви людей. На нашу думку, ближчими до істини є автори останнього зазначеного лексикографічного видання. Наведена вище пара слів – це часткові лексичні омоніми.

Отже, нове трактування репертуару словозмінних парадигм із погляду морфологічної парадигматики стає причиною змін в інших сферах мовознавства. Виокремлення в межах категорії істот / неістот грамам істот-

осіб та істот-неосіб, парадигми яких почасти відрізняються тільки у знахідному відмінку множини, впливає на кваліфікацію іменників – лексичних омонімів, один із яких позначає людей і схожих на них віртуальних істот, а другий – називає тварину в широкому розумінні. Наведені іменники вналежнюємо до лексичних часткових омонімів.

На перспективу видається доцільним на широкому фактичному матеріалі вивчати взаємовпливи морфологічної парадигматики та лексико-семантичної системи, а також інших мовних систем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Словник української словозміни: рецензія на книгу: В. І. Критська, Т. І. Недозим, Л. В. Орлова, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк «Грамматичний словник української літературної мови. Словозміна». – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 760 с. *Вісник Національної академії наук України*. 2012. № 4. С. 65–67.
2. Грамматичний словник української літературної мови. Словозміна / В. І. Критська, Т. І. Недозим, Л. В. Орлова, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк; відп. ред. Н. Ф. Клименко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 760 с.
3. Грищенко А. П. Лексикологія. *Сучасна українська літературна мова* : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Вища школа, 1997. С. 98–225.
4. Ковтюх С. Л. Сучасна українська літературна мова (Вступ. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія) : навчально-методичний посібник. Кіровоград, 2011. 232 с.
5. Ковтюх С. Л. Система чинників для визначення словозмінних парадигм іменників у сучасній українській літературній мові. *Грамматичний протип сучасної лінгвоукраїністики. Катерині Григорівні Городенській* / упоряд.: Н. Г. Горголюк, Л. М. Колібаба, В. М. Фурса. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 85–99 (Серія «Глибини рідної мови...»).
6. Олійник І. С. Слово в лексичній системі української мови. *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія* / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1973. С. 27–100.
7. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.

МОРФОЛОГІЙНА АДАПТАЦІЯ ЗАПОЗИЧЕНИХ КОМАНДНИХ ПРІЗВИСК В УКРАЇНСЬКОМУ ФУТБОЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

Максимчук Віталій Васильович

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач катедри української мови і літератури
Національного університету «Острозька академія»
vitalii.maksymchuk@oa.edu.ua

Утвердження української мови у футбольній царині стає поштовхом для ретельного наукового осмислення нових явищ і процесів. Оскільки футбол як вид спорту не має кордонів, відповідно й запозичена футбольна лексика проникає до словникового складу української мови, зазнаючи морфологічної адаптації, що передбачає «підпорядкування запозиченого слова правилам, властивим відповідній частині мови у граматичній системі мови-реципієнта, та занесення нової лексичної одиниці іншомовного походження до парадигматичного ряду, характерного для відповідної частини мови в системі цієї мови» [2, с. 74].

У сучасному футбольному дискурсі активно використовують різномотивовані командні прізвиська (КП), утворені на українському мовно-грунті, з-поміж яких виокремлюємо:

а) відкомандонімні КП – прізвиська, утворені від назви команди: *динамівці* – «Динамо», *вересівці* – «Верес»;

б) відтопонімні КП – прізвиська, мотивовані назвою міста або території, звідки походить команда; такі номінації тотожні катойконімам, напр., *кияни* – київське «Динамо», *закарпатці* – ужгородський «Минай»;

в) колористичні КП – прізвиська, що походять від назв офіційних клубних кольорів: *помаранчево-чорні* – донецький «Шахтар», *червоночорні* – рівненський «Верес»;

г) метафоричні КП – прізвиська, утворені внаслідок різних метафоричних перенесень: *гірники* – донецький «Шахтар», *вовки* – рівненський «Верес» (див. також: [3]).

Останнім часом українська футбольна мова запозичила чимало іншомовних слів [1], зокрема прізвиськ іноземних команд, які по-різному адаптуються до морфологічних особливостей.

Відкомандонімні КП з італійської мови засвідчено як невідмінювані іменники у формі однини і множини, як-от: *лаціале / лаціалі* (іт. *laziale / laziali*) – «Лаціо», *ювентіно / ювентіні* (іт. *juventino / juventini*) – «Ювентус». В українському футбольному дискурсі їх уживають паралельно безвідносно до первинних граем числа в мові-джерелі, напр.: *Цікаво, що обидва голи «лаціале» забивили у компенсований час... (terrikon.com, 15.01.2023) – Кутовий для Роми – впевнено лаціалі зняли повітря*

після навісу (ua-football.com, 19.03.2023); Вийшли вперед «ювентіні» на 20-й хвилині матчу... (champion.com.ua, 24.01.2009) – «Ювентіні» з приходом Ромуло змушений податись в оренду (football24.ua, 02.08.2014).

Командні прізвиська, утворені за допомогою форманта **-isti**, які в італійській мові мають форму чоловічого роду множини, засвоєно як невідмінювані іменники: *міланісті* (іт. *milanisti*) – «Мілан», *інтерісті* (іт. *interisti*) – «Інтер», пор.: Дубль Андрія допоміг «**міланісті**» подолати на виїзді непростого суперника (sport.ua, 02.07.2021); До завершення матчу «**інтерісті**» були близькими до того, аби збільшити свою перевагу (fcdynamo.com, 15.08.2021). Причому в такій граматичній формі вони можуть указувати не тільки на команду, а й на окремого гравця, пор.: Інший «**міланісті**» Філіппо Індрзагі теж не відставав від своїх одноклубників в активному відпочинку... (gazeta.ua, 08.07.2008); Раніше «Інтер» в іншому японському місті, Осаці, розійшовся миром (1:1) із саудівським «Аль-Насром», за який грали Крістіану Роналду та нещодавній **інтерісті** Марцело Брозович (sportarena.com, 01.08.2023). Водночас спостерігаємо заміну італійської множинної флексії **-i** на закінчення **-и**, що адаптує запозичення до відмінкової парадигми української мови, як-от: Здається, що **міланісти** намагатимуться скористатися цією ситуацією (sport.ua, 19.12.2021); Статистика зустрічей «партенпейців» з **інтерістами** у Мілані не вселяє впевненості у вдалому для них результаті... (footboom1.com, 04.01.2023). Зафіксовано різні варіанти морфологічного освоєння таких іменників і у формі однини, де вони не слугують командним прізвиськом, а вказують на одного гравця. Зважаючи на те, що в мові-джерелі такі субстантиви мають закінчення **-а**, в українській мові вони набувають парадигми жіночого роду, напр.: Сам Станкович уважає себе більше **інтерістою**, ніж лаціале... (football.ua, 15.10.2022). Однак паралельно функціює форма чоловічого роду з нульовим закінченням, очевидно, утворена на українському мовному ґрунті, що має відповідну словозміну, як-от: Агаці став «**міланістом**» (football24.ua, 22.05.2014); А головні претенденти забити м'яч: «**міланіст**» Ібрагімович (2.80) і «**інтерісти**» Ромелу Лукаку (2.40) і Алексіс Санчес (3.10) (sport.segodnya.ua, 09.02.2020). Це засвідчує, що запозичені відкомандонімі прізвиська перебувають на стадії адаптації до морфологічної системи української мови.

Так само відбувається освоєння іспанських запозичень, утворених за цією моделлю, напр.: Роналдіньо з Рівалдо – 2 великі **барселоністи** щойно виграли Чемпіонат світу 2002 у самої Німеччини (football24.ua, 21.03.2018). Однак почасти засвідчено збереження множинного закінчення **-s**, що переводить іменники до розряду невідмінюваних, пор.: ...і лише ціною червоної картки Банега врятував **севільїстас** за межами карного майданчика (ua-football.com, 23.05.2016); ісп. *sevillistas* – «Севілья».

Відтопонімні КП структурно схожі до попереднього типу, відповідно вони або набувають відмінкової парадигми української мови, або, зберігаючи множинне закінчення мови-джерела, функціують як невідмінювані іменники, пор.: *мадридисти* (ісп. *madridistas*) – мадридський «Реал»: *Після цього мадридисти діяли за рахунком* (xsport.ua, 16.10.2022).

Колористичні КП, які походять з іспанської мови, у мові-джерелі вживають у множині, на що вказує закінчення *-s*: *rojiblancos* ‘червоно-білі’ («Севілья»), *verdiblancos* ‘зелено-білі’ («Бетис»), *franjiverdes* ‘зелено-смугасті’ («Ельче») тощо. В українському футбольному дискурсі засвідчено побутування цих запозичень як із множинним іспанським закінченням, так і без нього, як-от: *Пропущений гол вибив «вердібланкос» із колії, але й Валенсії не вдалося розвинути успіх* (football24.ua, 24.04.2022) – *26-річний форвард, якого «Бетіс» підписує на правах вільного агента, проходить сьогодні медогляд у Мадриді для «вердібланко»* (football24.ua, 27.06.2016); *«Франхівердес» покинули зону вільоту, а «рохібланкос» туди опустилися* (football24.ua, 07.03.2015) – *У рамках іспанської ліги забити швидше за Олівера в складі «рохібланко» не вдалося нікому* (football24.ua, 29.10.2013). Тяжіння до традиційної української ортографії, згідно з якою відтінки кольорів або їх поєднання пишемо з дефісом, зумовлює з’яву варіантів на зразок *верді-бланкос*, *рохі-бланкос* тощо.

Іспанізм *блаугранас* (*blaugranas* ‘синьо-гранатові’), що номінає гравців каталонської «Барселони», окрім втрати множинного суфікса, набув відмінкової парадигми іменників жіночого роду, оскільки він структурно подібний до субстантивів із закінченням *-а*, пор.: *Наставник «блаугранас» оголосив заяву на матч проти «матрацників»...* (football24.ua, 22.04.2023) – *Раніше «блауграна» успішно оскаржила пов’язану з цим заборону...* (sportukraina.com, 20.06.2023) – *Після закінчення терміну дії його контракту з «блауграною» Тенас став вільним агентом* (profootball.ua, 25.07.2023).

Італійські колористичні КП українська мова засвоює переважно у множині як невідмінювані одиниці, на що вказує закінчення *-i*, напр.: *б’янкочелесті* (іт. *biancocelesti* ‘біло-блакитні’) – «Лацио», *нерадзуррі* (іт. *nerazzurri* ‘чорно-сині’) – «Інтер», *росонері* (іт. *rossoneri* ‘червоно-чорні’) – «Мілан», *джалоросі* (іт. *giallorossi* ‘жовто-червоні’) – «Рома», *б’янконері* (іт. *bianconeri* ‘біло-чорні’) – «Ювентус», *нероверді* (іт. *neroverdi* ‘чорно-зелені’) – «Сассуоло». Пор. у контекстах: *Головний тренер розонері Стефано Піолі не бажає продавати французького захисника* (champion.com.ua, 29.08.2023); *«Джалоросі» готові заплатити за цей трансфер понад 5 млн євро* (football24.ua, 20.12.2010); *Наразі «нероверді» перебувають на 13 позиції в турнірній таблиці...* (football24.ua, 04.10.2019).

Водночас зафіксовано поодинокі випадки вживання цих запозичень у формі однини, як-от: *Загальна різниця м'ячів у цьому ривку «б'янкочелесте» – 14:1!* (football24.ua, 04.04.2015); *Мілік тепер на сто відсотків «б'янконеро»* (ua-football.com, 21.06.2023). Якщо в першому контексті використання іменника *б'янкочелесте* з італійським закінченням однини не зовсім логічне, оскільки йдеться про командне прізвисько «Лаціо», то у другому спостерігаємо сингуляризацію лексеми *б'янконері* й уживання її в однині зі значенням «гравець туринського “Ювентуса”».

Колористичні КП німецького походження функціують в українській мові як невідміювані лексеми, напр.: *шварцгельбен* (нім. *Schwarzgelben* ‘жовто-чорні’) – «Боруссія» (Дортмунд); *ротен* (нім. *Roth* ‘червоні’) – «Баварія» (Мюнхен): *Перша перемога «шварцгельбен» у матчі з «кобальтовими» датована лише 1943 роком* (football24.ua, 23.11.2017).

Метафоричні КП зафіксовано переважно в перекладених варіантах, напр., *орли* («Лаціо»), *джмелі* [«Боруссія» (Дортмунд)], *червоні дияволи* («Манчестер Юнайтед») тощо. Проте в поодиноких випадках використано запозичені прізвиська, як-от: *кнаппен* (нім. *Knarpen* ‘гірники’) – «Шальке» (Гельзенкірхен); *вулвс / вулвз* (англ. *wolfs* ‘вовки’) – «Вулвергемптон»: *Контратаки були одним з козирів «кнаппен», тепер не працюють і вони* (football24.ua, 02.06.2020); *Вулвс відмовилися продавати одного зі своїх лідерів Ман Сіті* (isport.ua, 24.08.2023); *У компенсований же час «вулвз» добив Гарначо* (football24.ua, 13.08.2023). Прикметно, що такі іменники адаптуються до морфологічних норм української літературної мови, набуваючи відповідних відмінкових закінчень і нових елементів числової парадигми: *Кнаппени програли у другому домашньому матчі поспіль* (ua-football.com, 19.12.2018); *Та так, але Вулвси в додаткові хвилини влаштували такий штурм...* (sport.ua, 15.08.2023).

Отже, в українському футбольному дискурсі запозичені з іспанської, італійської та німецької мов відкомандонімні, відтопонімні, колористичні й метафоричні командні прізвиська функціують здебільшого як невідміювані іменники, що можуть мати різні числові грами. Проте морфологічної адаптації зазнають запозичення, які структурно подібні до множинних субстантивів на *-и*: *міланісті, інтерісті*. У зв'язку з граматичним засвоєнням окремі іменники на позначення одного гравця набувають парадигми як жіночого, так і чоловічого роду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максимчук В. В. Неозапозичення в українському футбольному інтернет-дискурсі. *Slavia Centralis*. Maribor, 2019. Številka 2, letnik XII. S. 96–113.

2. Прийма Л. Ю. Граматичне освоєння англїцизмів у сучасній українській мові. *Лінгвістичні студії. Linguistic Studies*. 2020. Вип. 40. Т. 2. С. 71–80.
3. Процик І. «Хохол народився – жид заплакав»: прїзвиська футбольних команд та їхніх уболівальників у соціолекті українських футбольних фанатів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мовознавство*. Тернопіль: ТНПУ, 2014. Вип. 2 (24). С. 214–220.

ГРАМАТИКА ВЗАЄМОДІЇ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Попович Людмила Валентинівна

*доктор філологічних наук, професор, професор катедри славїстики
Белградського університету
ljudmila.popovic@fil.bg.ac.rs*

Грамматика взаємодії профілює процес взаємопроникнення граматичних категорій та функцій елементів цих категорій, наслідком якого є витіснення певних граматичних форм та їхніх значень або зміни в парадигмально-функційній організації засобів вираження певного граматичного значення [7, с. 7].

Грамматика взаємодії фокусує увагу на ієрархічних відношеннях у граматичній системі, а також на зв'язку між грамемами та самою мовною системою. Мова за такого підходу постає як відкрита система, граматичні функції якої не зумовлені лише властивостями самої мови, а постають у процесі відображення взаємовпливу різних мовних систем або змін у мовній картині світу мовців. Якщо поняття актуалізоване в колективній свідомості та комунікативній практиці носіїв мови настільки, що воно починає займати певну нішу у граматичній системі цієї мови, це можна потрактувати як вплив змін у психології носіїв мови на граматичну систему, тому грамматика взаємодії бере до уваги вплив середовища на мову. Наслідком такого впливу стає розвиток дискурсивних функцій і значень, які поступово грамматикалізуються.

Отже, грамматикалізація постає одним із центральних питань граматики взаємодії. Проблемною областю грамматикалізації є вивчення механізмів семантичних змін у розвитку граматичних показників [8, с. 63; 9, с. 224; 10, с. 15; 11, с. 1]. Маємо на увазі не тільки розвиток граем із лексичних джерел та синтаксичний реаналіз, але й перерозподіл функцій у рамках самого граматичного ядра мовної системи, тобто «переспеціалізацію» граматичних показників, що починають виражати нові граматичні значення.

Фрагменти аналізу окремих тенденцій у граматиці сучасної української літературної мови дають підстави зафіксувати процеси граматикизації, що відбуваються на сучасному етапі її розвитку. Подібні процеси притаманні й іншим слов'янським мовам.

Розвиток посесивного результативного пасиву в українській та інших слов'янських мовах [1; 3; 4; 12], феномен перформативного перфекта [6] та явище дебітивних результативних конструкцій [7, с. 169–191] засвідчують нестійкі граматичні процеси в сучасній українській літературній мові, що баланують між витісненням на периферію мовної системи та збереженням і закріпленням у свідомості носіїв (подібно до ситуації з результативним посесивним пасивом). У світлі граматики взаємодії виняткової актуальності набуває потреба проаналізувати фактори, що сприяють граматикизації таких новотворів або блокують їхній подальший розвиток [2].

ЛІТЕРАТУРА

1. Danielewiczowa M. Status, składnia i znaczenie polskich konstrukcji typu “mam to napisane” *Славистика*. 2018. Кь. XXII, св. 1. С. 75–89.
2. Ницолова Р. О факторах, препятствующих грамматикализации. *Славистика*. 2018. Кь. XXI. С. 100–111.
3. Номати М. О посесивно-результативних конструкциях в славянских языках (на материале польского языка в сравнении с другими славянскими языками). *Зборник Матице српске за славистику*. 2007. Бр. LXXI–LXXII. С. 599–610.
4. Попович Л. В. Моделі вираження посесивного результативного пасиву в українській мові. *Граматичні студії*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. Вип. 2. С. 69–76.
5. Попович Л. В. Про взаємодію дієслівних категорій та часові форми в українській мові. *Граматичні студії*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип. 3. С. 47–58.
6. Попович Л. В. Перформативний перфект в українській та інших слов'янських мовах. *Теорія лінгвістичних парадигм* : колективна монографія на пошану професора, член-кореспондента НАН України Анатолія Загнітка. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. С. 369–407.
7. Поповић Љ. Грамматика интеракције у савременим словенским језицима. Београд: Славистичко друштво Србије, 2023. 353 с.
8. Bybee J. L., Perkins R., Pagliuca W. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press, 1994. 398 p.
9. Heine B., Claudi U., Hünnemeyer F. *Grammaticalization: a Conceptual Framework*. Chicago, London: University of Chicago Press, 1991. 328 p.
10. Heine B., Reh M. *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*. Hamburg: Helmut Buske, 1984. 308 p.

11. Hopper P. J., Traugott E. C. Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press, 2003 (1993). 276 p.
12. Panevová J. Slovníková informace a její použití v gramatice (na příkladu českého slovesa). *Лужнословенски филолог*. 2013. Бр. LXIX. С. 5–90.

ЛІНГВОІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГРАМАТИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ РАДЯНСЬКОГО І ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДІВ

Поповський Анатолій Михайлович

доктор філологічних наук, професор

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

popovski@i.ua

1. Вивчаючи основи граматичної будови української літературної мови, молодше покоління на різних етапах суспільного розвитку опановує правила внормованої системи мови, збагачує лексичний склад і усвідомлює його семантичне розмаїття на зразках народної творчості (пісні, прислів'я, приказки), наукової, художньої літератури, періодики. Попри це особливе місце в навчально-виховному процесі посідає ідеологічне державотвірне спрямування у формуванні суспільства, яке віддзеркалює той чи той політичний курс України.

2. Мовно-ілюстративний матеріал граматики ґрунтувався відповідно до їхнього призначення для шкіл з російською чи українською мовою навчання, у яких провідним виховним елементом були тексти суто культового уславлення:

а) радянських вождів: *З піснею про Сталіна зустрічаєм день* [1, с. 55]; – *Спасибі товаришеві Сталіну за щасливе і радісне життя! – лунало в залі піонерського клубу. – Тобі, вождю народів, борцю за новий світ, шлемо на різних мовах захоплений привіт* (Пісня) [1, с. 63]; *Виховані партією Леніна – Сталіна, радянські прикордонники пильно охороняють кордони СРСР* [1, с. 66]; *Ленінів заповіт облетів увесь світ* (Приказка) [1, с. 81]; *Щоб жилося (ліпший) й (кращий), так, як Ленін нас учив, об'єднали силу й працю у великий колектив* (Пісня) [1, с. 159]; *Ленін учив нас, що соціалізм вперше створює можливість справді масового всенародного змагання* (з газети) [1, с. 160]; *Тільки в наш час, час радянської влади, в час панування трудящих на землі Радянського Союзу всі двері відкриті для робітників, селян і службовців – вчіться, набирайтеся знань (бурхливі оплески) і вірно служите трудовому народові, зміцнюйте свою радянську владу. Боріться за справу Леніна – Сталіна!* (Бурхливі оплески) (з промови Хрущова) [1, с. 143]; *Сталінське завдання про дальні польоти пілотом Коккінакі з честю виконано* [1, с. 148];

Хай живе Сталінська Конституція переміжного соціалізму і справжнього демократизму! (Лозунг) [1, с. 149]; *Ми йдемо все далі й далі, кличе нас Комуни день, нас до щастя мудрий Сталін з успіхом вперед веде* (Пісня) [1, с. 157]; *У праці й творчості радянський народ висловлює своє почуття подяки, почуття радості й щастя, відданості великій комуністичній партії, вождю народів товаришеві Сталіну, під чийм керівництвом здобуто й завойовано все те, що записано в новій Конституції СРСР* [1, с. 168]; *На день раніше посіяли – на тиждень раніше зберем* (Каганович); *Визволити колоніальні й залежні країни з ярма імперіалізму немає змоги, коли не буде переможної революції – даром незалежності не дістанеш* (Сталін) [5, с. 56]; *Комсомольці Донбаса завжди й незмінно були відданими до кінця своїй рідній більшовицькій партії, великому вождеві товаришеві Сталіну. Комсомольці Донбаса завжди й незмінно були вірними помічниками партії в боротьбі за здійснення її генеральної лінії, в боротьбі проти всіх її ворогів* (Постишев); *Товариш Сталін не раз підкреслював, що головне тепер у людях, які опанували техніку* (Косіор) [3, с. 15, 48] та ін.;

б) військових керівників: *Загартований боями на фронтах війни вождь летить понад полками на баскім коні* (Пісня про Ворошилова); *Б'ється Щорс, кладе, рубає, мов капусту, ворогів* (Пісня) [1, с. 22–23]; *Щорс веде вперед, як бурю, наших славних партизан* (Пісня) [1, с. 160]; *Ой, ви, пани, недовірки, годі ж панувати: Фрунзе їде недалеко – дасться він вам знати* (Пісня) [1, с. 77]; *Бив Чапаєв ворогів у полі і в лузі, лине слава Чапаєва по всьому Союзі* (Пісня) [1, с. 164] та ін.;

в) державного устрою Країни Рад: *Яке щастя й гордість бути громадянином Радянського Союзу – міцної, найпередовішої держави у світі.* (Корн.) [1, с. 84]; *СРСР стоїть серед ворожих нам капіталістичних держав, як неприступна скеля* [1, с. 96];

г) стаханівського руху: *Про стахановців почали багато писати в капіталістичних країнах. За 3 ½ години роботи я вирубає у цей день 150 тонн вугілля* (Стаханов) [1, с. 174] та ін.

3. Вправи в посібниках для російських шкіл, окрім зазначених вище зразків, зорієнтовані переважно на тексти російських письменників – М. Островського, М. Горького, Д. Фурманова, О. Фадеева, О. Пушкіна, І. Тургенева, В. Маяковського – такого ж ідеологічного спрямування. А мовна палітра українських письменників – І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, О. Корнійчука, І. Франка та ін. – здебільшого нейтральна щодо виховання національної свідомості, але й не позбавлена впливу репресивної комуністичної ідеології на творчість таких видатних майстрів художнього слова, як М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра та ін.: *Хай шумить земля піснями В цей крилатий, гордий час!.. Слово Сталіна між нами, Воля*

Сталіна між нас! [1, с. 115]; Скаже **Сталін** тільки слово – ми готові, хай веде! Та нехай собі як знають, божеволіють, конають – нам своє робить: всіх панів до 'дної ями, буржуїв за буржуями будем, будем бити [1, с. 137, 170]; *Я Леніна читаю, і радісно мені* [1, с. 156] та ін.

4. Така ідеологічна спрямованість характерна й для навчальних підручників українських шкіл, де широко використані тексти керівників державного апарату СРСР – В. Леніна, Й. Сталіна, С. Орджонікідзе, Г. Петровського, П. Постишева, В. Чубаря, Л. Кагановича, С. Косіора, В. Куйбишева, В. Молотова та ін., пор.: *Революційна війна, коли вона справді втягає й зацікавлює пригноблені трудящі маси, – розбуджує енергію і здібність творити чудеса (Ленін); Треба, отже, намацати нові джерела нагромадження й послити старі, якщо ми насправді хочемо зберегти й розвинути більшовицькі темпи індустріалізації (Сталін)* [2, с.117]; *Коли ми говоримо про більшовицьке виховання комсомолу, про завдання роботи з його новим поповненням, ми весь час повинні мати перед своїми очима завдання виробити такий тип революціонера, що про нього казав тов. Сталін, характеризуючи особливості ленінського стилю в роботі... (Постишев)* [2, с.143]; *Чому ж вони (буржуазні країни – А. П.) не можуть примиритися з існуванням Радянської України в Союзі РСР? Тому, що радянська Україна знищила поміщицьке землеволодіння, вигнала польських панів, які володіли землями на Україні, тому, що в промисловості України – у важкій індустрії, у вугільній, металургійній, машинобудівельній і міському господарстві – велика частина належала англійським, французьким та іншим капіталістам (Л. Каганович)* [2, с. 141]; *Наше Перше Травня – зоря комунізму. Ніяка сила не спинить нашого пробудження, відродження нашої країни та прагнення трудящих комунізму (Г. Петровський)* [4, с. 128].

5. Така ідеологічна тенденція в навчальних підручниках тривала аж до здобуття незалежності України. Змінювалися лише номени державних діячів, усе українське витісняли на периферію, культивуючи русифікацію, денационалізацію, яка, за визначенням О. Потебні, «зводиться на послаблення енергії мислі, на ницість спустошення, аморальність та спідлення» [6, с. 294].

6. У сучасних граматиках української літературної мови на високому теоретичному рівні й достатній для засвоєння кількості годин потрібно подавати не тільки граматичну будову рідної мови, а й глибокий зміст вправ державотвірного процесу, який би формував національну свідомість, безмежну любов українського суспільства до своєї Батьківщини, що вела й веде нині жорстоку боротьбу з агресивним ворогом за свою незалежність і мирне співіснування волелюбних народів світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернацький М. І. Граматика української мови. Частина І. Фонетика і морфологія : підручник для неповної середньої і середньої школи з російською мовою навчання. Київ: Вид-во «Рад. школа», 1939. 179 с.
2. Бойко І., Шевчук А. Граматика української мови. Частина ІІ. Синтакса : підручник для середньої школи. Харків – Київ: Вид-во «Рад. школа», 1933. 151 с.
3. Граматика української мови : підручник для VI і VII класів середньої школи. Синтакса. Для шкіл з російською викладовою мовою. Уклали: В. Бабак, Д. Леві, С. Пригожий. Харків: Вид-во «Рад. школа», 1935. 64 с.
4. Малеча Н., Бойків І. Робоча книга з української мови для шкіл політосвіти 1-го ступеня, для гуртків нижчого технічного персоналу та самоосвіти. Вид. 2-ге, випр. Київ: Держ. вид-во України, 1929. 158 с.
5. Німчинов К. Граматика української мови. Частина ІІ. Синтакса : підручник для середньої школи з російською викладовою мовою. Харків – Київ: Вид-во «Рад. школа», 1934. 64 с.
6. Найдорожчий скарб: Слово про рідну мову: поезії, вислови / упоряд. В. І. Лучук. Київ: Рад. письменник, 1990. 390 с.

ВІДОБРАЖЕННЯ АСПЕКТУАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ ДІЄСЛОВА У СЛОВНИКАХ РІЗНИХ ТИПІВ

Соколова Світлана Олегівна

доктор філологічних наук, професор,

завідувач відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики

Інституту української мови НАН України

svitsokol55@gmail.com

1. Усеохопність категорії виду у слов'янських мовах, зокрема і в українській, полягає в тому, що жодне дієслово в них не може перебувати поза видом (принаймні формально). Натомість до видових пар – дієслів доконаного виду (ДВ) і недоконаного виду (НДВ) з тотожним лексичним значенням – уходить лише частина дієслівної лексики, а для багатозначних одиниць парність фіксується не на рівні лексеми загалом, а для кожного значення окремо [7, с. 51]. Проблема сутності видового протиставлення, а разом із нею і практичних критеріїв установлення видової парності обговорюють дотепер [див. огляд: 7, с. 46–66], найвідомішим є так званий «критерій Маслова», запропонований ще 1948 р. [2, с. 75–76], за яким основною ознакою видової парності є можливість видової нейтралізації.

2. У сучасних тлумачних і перекладних словниках зазвичай зафіксовано видову парність, насамперед суфіксального типу, але в них по-

різному відображено парні за видом дієслова: обрано за основну форму або НДВ, або ДВ і подано відсилання на неї при іншій. Українська лексикографічна традиція зазвичай надає перевагу першому типу. У разі незбіжності видової парності різних значень лексеми укладачі вдаються до позначок «тільки ДВ» або «тільки НДВ» при відповідних лексико-семантичних варіантах (ЛСВ). Видові пари префіксального типу та суплетивні словники або не фіксують зовсім (*учити₁ – навчити, учити₅ – вивчити, говорити – сказати, готувати – приготувати, готувати – підготувати, робити – зробити, в'янути – зів'янути, зов'янути, зів'яти, зов'яти* і под.), або вказують на співвідносність із базовим дієсловом лише префіксального утворення і тлумачать його за формулою «ДВ до ...» (*написати – док. до писати, зварити 1 – док. до варити 1*) [3], префіксальний відповідник із суто видовим значенням при базовому дієслові подають значно рідше [4].

3. Можливість дієслова мати видову пару або не мати її закладена в семантиці дієслова, що також визначає його можливість або неможливість мати співвідносні одиниці зі значенням різних родів дієслівної дії, у зв'язку із чим було запропоновано поняття аспектуальної парадигми (АП) базового (непохідного в межах дієслова) дієслова як фрагмента словотвірної парадигми, що його формують члени її дієслівного блоку [6; 7, с. 114], тобто АП дієслова утворюють його похідні першого ступеня похідності, які відрізняються від нього аспектуальним значенням. В АП базового дієслова наочно виявляються його семантичні особливості, що зумовлюють здатність основи-мотиватора поєднуватися з певними афіксами як носіями аспектуальної семантики [7, с. 129]. АП вторинних значень дієслова, з одного боку, зумовлені їх належністю до нових лексико-семантичних груп, а з іншого – формально не можуть виходити за межі АП основного значення. Можливість дієслова в кожному зі значень співвідноситися з власним набором афіксальних похідних – дієслів зі значеннями родів дієслівної дії (РДД), тобто мати власну АП – його важлива лексико-граматична характеристика, що ілюструє системні відношення в лексиці, натомість її майже не фіксують словники, точніше, ця інформація нерідко міститься у тлумаченні похідних, але відсутня у твірних. Пор.: *забити (10)* – тільки ДВ, *почати* бити (у 1, 5, 6, 9, 10 знач.); *забити (11)* – ДВ до бити 8, 14 [3, т. III, с. 18]; *нагулюватися*, НДВ, *нагулятися*, ДВ (1) – **багато, досхочу** гуляти (у 1–5 знач.) [3, т. V, с. 59]; *наплаватися*, ДВ, розм. – **багато, досхочу** поплавати [там само, с. 151]; *насміятися* – **багато, досхочу** сміятися [там само, с. 194].

4. Дотримання вузького підходу до видової парності виправдано для звичайного тлумачного словника, але в будь-яких словниках, зорієнтованих на регулювання вживання мовних одиниць (словник керування / сполучуваності, словник активного типу, словник міжмовних лексичних

паралелей, навчальний словник для інофонів, інші навчальні словники), інформація про АП базового дієслова стає вкрай актуальною, а питання «чистоти» семантичних відношень між одиницями, що їх потрактовують як видову пару, навпаки, деактуалізоване. Саме такий підхід до фіксування співвідносних за видом дієслів застосовано, наприклад, у «Словнику дієслівного керування» [1].

5. Укладаючи власний словник міжмовних семантичних асиметризмів [8], ми дійшли висновку, що для досягнення основної мети словника – відображення специфіки українського слововживання порівняно з російською мовою – доцільно наводити в ньому не лише видові пари всіх типів (суфіксальні, префіксальні, суплетивні), але й ширше коло префіксальних дериватів базового дієслова, які яскраво ілюструють специфіку окремих значень багатозначної дієслівної лексики. Додатковим аргументом на користь такого підходу слугує також той факт, що міжмовна асиметрія нерідко виявляється і в тому, що в різних мовах видова парність виражена в різний спосіб – суфіксальній видовій парі в одній мові може відповідати префіксальна або суплетивна в іншій, до того ж відповідником дієслова однієї мови в іншій може бути словосполучення. Ще яскравіше національна самобутність може бути реалізована через конкретну АП, оскільки навіть те саме аспектуальне значення в різних мовах можуть передавати національно специфічні афікси, різною може бути й видова співвідносність міжмовних семантичних відповідників. Широке залучення синонімів у словнику перекладного типу сприяє збільшенню частоти таких випадків. Пор.:

ЛГАТЬ, НСВ. 1. (СВ: солга́ть). ‘Говорить ложь; обманюють’. *Нагло лгать. Лгал ей всегда.* Разг. **БРЕХА́ТИ**, НСВ / **ЗБРЕХА́ТИ**, СВ. *Він, цей Ілько, таки не брехав, що має у сховку оружжя, але хто б міг подумати, що воно ще й само уміє стріляти* (Василь Шкляр); – *Зважмо, – каже він, очевидячки, наслідуючи старшому товаришу, – зважмо, що, коли хитромудрий наш господар збрехав уперше, то міг збрехати і вдруге* (Марина Соколян). 2. (СВ: налга́ть, оболга́ть). ‘Клеветать’. *Лгал на него в письмах.* **ЗВО́ДИТИ НА́КЛЕП**, **ОББРІ́ХУВАТИ**, НСВ / **ЗВЕ́СТИ НА́КЛЕП**, **ОББРЕХА́ТИ**, СВ. *Жертва добре продуманого злочину, якою насправді є громадянин Воронов, навмисне зводить наклеп на себе, щоб приховати справжні мотиви дії підозрюваної Ковальчук* (Марія Матіос); – *Совісті не маєш, оббріхувати дарма бідну дівчину, та ще сироту!* (Михайло Старицький); – *Брехня, – нарешті оговтався Грицько, – чиста брехня, хтось хоче звести наклеп на Даниловича* (Ростислав Самбук); – *Модельєр нахабно і підло оббрехав твою порядну дружину* (Любо Дашвар / Ірина Чернова).

МЕШАТЬ І, НСВ / **ПОМЕШАТЬ**, СВ. ‘Быть, являться помехой, препятствием в чём-л.’. *Мешать работать. Движению вперед мешал*

ветер. Стараться нікому не *мешать*. Не *мешай*. **ЗАВАЖАТИ, СТАВАТИ НА ЗАВАДІ, ПЕРЕШКОДЖАТИ, НСВ / ЗАВАДИТИ, СТАТИ НА ЗАВАДІ, ЗАШКОДИТИ, СВ.** *Всюди розгардіяш, багато робітників незнайомих, якщо когось із свого екіпажу коли й заглядиш, то всі спішать, відмахуються, таке враження, що кожному ти завважаєш, ти між ними ніби зайвий* (Олесь Гончар); *Боротьба з потом стала явищем нормальним, як дихання, й вже не перешкоджала щось робити, думати, мати добрий гумор* (Іван Багряний); *Якщо ми не зможемо стати цим злочинцям на заваді, то повинні хоча б знати, що вони роблять* (Іван Білик); *І хоч плавнева лелека не одних лелечат висиділа в тому бутафорському риштованні, Лободі це не дошкуляє і службовим справам його ніскільки не зашкодило: скоріше навпаки* (Олесь Гончар); *Писатимуть, що раптові дощі завадили їхнім танкам вчасно взяти Умань, Білу Церкву, але ми знатимем, що не про дощі то йтиметься, то буде сказано про тебе* (Олесь Гончар). **Не мешало бы** кому-л. извиниться – ‘следовало бы, надо бы’. *Це, безперечно, була явна контрреволюція, і не завадило б на автора напису створити нове таборове діло, але як ти його знайдеши серед маси потайних людей?* (Борис Антоненко-Давидович).

МЕШАТЬ II, НСВ. 1. (СВ: перемешать, размешать). ‘Переворачивать, взбалтывать круговыми движениями, делая однородным’. *Мешать ложкой кашу.* **МІШАТИ, ПЕРЕМІШУВАТИ, РОЗМІШУВАТИ, КОЛОТИТИ, НСВ / ПЕРЕМІШАТИ, РОЗМІШАТИ, РОЗКОЛОТИТИ, СВ.** *Килина, <...> витерши руки об поли, взяла з лави велику, як лопата, дерев'яну ложку – полоник – і почала мішати в казані, з якого клубками виходила пара* (Володимир Винниченко); *І щоб закип'ятити воду в астроплані – треба було б весь час енергійно перемішувати воду в чайнику, ані на хвилинку не спиняючись* (Володимир Владко); *Я вхопився за чашку, вхопився за ложечку, став колотити брунатний паруючий напій, так ніби міг вибовтати звідти вирішення заданого несподіванкою завдання* (Павло Загребельний); *Він <...> долив туди [в казанок] з фляги води, покритишив кислещ, старанно розколотив усе це й аж тоді запропонував Богданові: – Діставай ложку і за діло!* (Олесь Гончар). **2. (СВ: смешать, перемешать).** ‘Соединять в одно что-л. разнородное; перемешая, передвигая располагать иначе. Мешать краски. Мешать карты. **МІШАТИ, ЗМІШУВАТИ, ПЕРЕМІШУВАТИ, НСВ / ЗМІШАТИ, ПЕРЕМІШАТИ, СВ.** *Виймали з возів нагробовану муку й мішали її з кінською кров'ю, як на ковбасу, та кидали валки з тої мішанини в кипучу воду* (Осип Назарук); *Потім, глибоко зітхнувши, знову взявся змішувати різнобарвні рідини в прозорих посудинах* (Олесь Бердник); *Так ось, жирну свинину спочатку треба протушувати, перемолоти, змішати зі смаженою цибулею, меленим перцем, сіллю* (Марія Магіос); *Перемішав фотографії й знову розклав акуратно* (Ростислав Самбук).

Не менш важливим є фіксування всієї АП базового дієслова у фразеологічному словнику та у фразеологізмах, що їх наводить загально-мовний тлумачний словник, оскільки варіанти фразеологічного звороту, які різняться аспектуальним значенням дієслова, можуть складатися у фрейми, що описують цілісну ситуацію і яскраво відображають національну специфіку мови. Ці модифікації досить послідовно зафіксовані у словниках, але не завжди експліцитно відображені в них [5]. Додаткова увага до цього питання сприятиме повнішій систематизації відображення варіантних фразеологічних одиниць у словнику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колібаба Л., Фурса В. Словник дієслівного керування. Київ: Либідь, 2016. 656 с.
2. Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском языке. *Ю. С. Маслов. Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание.* Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 71–89.
3. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
4. Словник української мови / кер.: В. В. Німчук та ін.; відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта», 2016. 1320 с.
5. Соколова С. О. Аспектуальні модифікації дієслів у складі фразеологічних зворотів. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология».* 2007. № 20. С. 135–143.
6. Соколова С. О. Аспектуальная парадигма базового глагола как его классификационный признак. *Scando-Slavica.* 2016. № 62 (1). С. 79–99.
7. Соколова С. О. Аспектуальні категорії українського дієслова. Київ: Книга-плюс, 2021. 222 с.
8. Соколова С. О. Словник міжмовних семантичних асиметризмів: концепція та її еволюція. *Лексикографічна парадигма XXI століття: теорія і методологія.* Київ, 2023. С. 501–519.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ НАЛЕЖНОСТІ ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЯВИЩ ПРИРОДИ

Сулима Олеся Петрівна

*кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
olesiasulyma@gmail.com*

В українському мовознавстві досі не випрацьовано єдиного підходу до лексико-семантичної класифікації дієслів, що пов'язано з різними поглядами науковців на загальнокатегорійну дієслівну семантику та, відповідно, на дальше класифікування дієслівних лексем. Можна виділити два основні підходи:

1. Більшість дослідників кваліфікують дієслово як частину мови, що позначає процесну ознаку, виділяючи в межах цього лексико-граматичного класу дієслова зі значенням дії або стану. За такого підходу навіть дієслова, що позначають різні відношення і зв'язки між предметами, а також ті, що мають значення буття, існування, розташування у просторі, сприймані як процесні [3; 5].

2. Інші лінгвісти витлумачують дієслово як ознакове слово, що виражає дію, стан або процес [2, с. 218]. Цей погляд є традиційним для шкільного курсу української мови.

Дослідники, що підтримують перший підхід, не виділяють в окрему групу дієслів на позначення процесу, адже будь-яке дієслово має процесну сему, а тому, на їхню думку, такий поділ є нелогічним, оскільки всі дієслова належатимуть до цього типу. Водночас дієслова на позначення явищ природи (*вечоріє, мрячить, розвидняється*) науковці зараховують до лексико-семантичної групи стану. Однак дієслова цієї лексико-семантичної групи потрібно вналежнювати до власне процесних, що можна підтвердити такими фактами.

З позиції онтологічного часу для будь-якого процесу характерна фазовість, тобто в ньому можна вичленувати початок (зародження), розгортання та завершення. Частина дієслів на позначення процесів природи утворює похідні з префіксами *по-* та *за-*, що позначають початок: *весніти – завесніти, доцити – задоцити, світати – засвітати, віяти – повіяти* тощо. У сучасних медіа зафіксовано також лексему *вхурделило* на позначення інтенсивного початку процесу: ***Вхурделило***: як соцмережі жартують про погоду; *На території всієї України вхурделило* (із сайтів).

Лексем на позначення завершення процесу природи «Словник української мови» не фіксує, що можна пояснити тим, що процеси природи можуть бути окреслені в аспекті їхньої тривалості, а «поняття часу як світоглядна ідея пов'язане зі сприйняттям послідовності зміни вражень і відчуттів» [1, с. 68], відповідно, сніг чи дощ не зникають самі по собі, а переходять у щось інше, часто з поєднанням їх у момент завершення одного та зародження іншого. Плинність та безперервність процесів природи дають змогу фіксувати їх в аспекті перетворення.

Значення лексеми *стан*³ у «Словнику української мови» може бути застосоване до процесів природи: «1. // Сукупність ознак, рис, що характеризують предмет, явище в даний момент відповідно до певних вимог щодо якості, ступеня готовності і т. ін.» [4, с. 643]. Ключовим у цьому визначенні є те, що ознаки мають відповідати певним вимогам якості тощо, проте розгортання процесів природи не може мати такої відповідності, оскільки ці процеси є неспрямованими, довільними, суб'єкт, що, на думку дослідників, імпліцитно наявний у самій лексемі, не впливає на перебіг процесу. Результат будь-якого процесу, для якого, крім фазових ознак, характерна ще й циклічність, часто непередбачуваний, пор.:

Сніжить – Сніжить третій день – Сніжить і сніжить. Стан не є постійним, незмінним, він переходить у щось інше, на що звертають увагу психологи в аспекті досліджень психіки людини та природознавці – в аспекті процесів природи. *Весніє* – це складний процес, що охоплює інші процеси, пов’язані з різними перетвореннями природи, пор.: **Весніє, ой, весніє** У нашому садочку, **Травичка зеленіє** Густенька на горбочку. **Весніє, ой, весніє, І сонце золоте** **Всміхається** тепліше, **Нехай усе росте!** **Весніє, ой, весніє, Струмочок дзюркотить,** **А там дивись з хмаринки І дощик побіжить.** **Весніє, ой, весніє, І квіточки малі** **Ось-ось порозправляють Пелюсточки свої!** (з пісні). У цьому прикладі розгортання процесу, названого словом *весніє*, супроводжуване вказівкою на появу трави та квітів, сонця, дощу, що також є номінаціями процесів.

Дієслова на позначення природи можуть приєднувати квалітативні та квантитативні поширювачі, що вказують на інтенсивність процесу, пор.: **Часто** дощило цього літа; **Хоча тут рідко** дощить, **але завдяки зрошенню і належному використанню води цей посушливий край став затишною домівкою для мільйонів людей; П’ятого дня – а то була неділя – дуже сильно** дощило; **Сьогодні сильно** сніжить (із сайтів). Основними засобами вираження семантики інтенсивності виступають прислівникові лексеми *сильно, дуже, часто, рідко, рясно* тощо.

Отже, дієслова на позначення явищ природи мають усі ознаки, що дають змогу кваліфікувати їх як власне процесні: здатність виражати початок розгортання процесу, хоча й без завершення, що, однак, є умовним, оскільки процес переходить в інший процес, специфіка семантики, що сигналізує про розгортання процесу в часі або про його циклічність, та здатність приєднувати залежні квалітативні та квантитативні поширювачі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барчук В. М. Граматична категорія темпоральності: семантико-структурний аспект. *Мовознавство*. 2011. № 6. С. 64–76.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсар», 2004. 400 с.
3. Русанівський В. М. Дієслово. *Українська мова: Енциклопедія* / редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 156–158.
4. Словник української мови: в 11 т. Т. IX. Київ: Наук. думка, 1978. С. 642.
5. Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища шк., 1997. 493 с.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІМПЕРАТИВНИХ ВИГУКІВ В АСПЕКТІ КАТЕГОРІЇ ОЦІНКИ

Яковлева Тетяна Володимирівна

*аспірантка кафедри української мови імені проф. Л. А. Лисиченко
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
tanya25091997@gmail.com*

Сучасний етап розвитку мовознавства вирізняється функційно-прагматичною спрямованістю лінгвістичних досліджень, що зумовлює активне зацікавлення учених категорією оцінки та особливостями її презентації мовними одиницями різних рівнів у комунікативному процесі. Вигуки як виразники емоцій, вольових спонукань мовців, що не називають їх, неодноразово були об'єктом дослідження мовознавців. Однак у світлі сучасної лінгвістичної парадигми постає потреба вивчити здатність цих одиниць брати участь у моделюванні оцінних значень.

Традиційно вигуки поділяють на такі групи: 1) емоційні – виражають почуття, переживання, фізичний і психічний стан людини (*а!, ой!, ах!, фе!, боже!, жах!* та ін.); 2) спонукальні (наказово-спонукальні, імперативні, вигуки волевиявлення) – виражають наказ, розпорядження та інші волевиявлення мовця (*геть!, годі!, цить!, ну!* та ін.); 3) апелятивні – виражають звертання мовця до адресата для привернення його уваги (*ей!, алло!, гей!* та ін.); 4) етикетні – виражають привітання, подяку, побажання, прощання (*привіт!, здоров був!, дякую!, до побачення!* та ін.) [4, с. 304–305].

Емоційні вигуки тісно пов'язані з вираженням емоційного ставлення осіб до навколишнього світу, а відповідно і з його оцінюванням. Увагу привертають також імперативні вигуки, що демонструють здатність брати участь у моделюванні оцінної тональності мовлення [див. про термін *оцінна тональність мовлення*: 6, с. 272–273]. У цьому дослідженні аналізуємо імперативні вигуки та тлумачення їхніх значень, зафіксовані у «Словнику міжчастиномовних омонімів сучасної української мови» [3]. Ілюстративний матеріал – художні тексти українських письменників к. XVIII – поч. XXI ст.

У зазначеному вище словнику наведено такі імперативні вигуки: *алілуя, ану, атак, вогонь, вперед, геть, гляди, годі, гвалт, досить, караул, кругом, марш, мерщій, назад, рятуйте, салют, слава, струнко, тихо, шабаш* [3]. Ці одиниці подано з поміткою «імперативний», тобто в ньому немає вказівки на їхній емоційно-оцінний складник, хоч у досліджуваних контекстах можна спостерігати вияв передусім негативного ставлення мовця до об'єкта чи адресата й опосередковану участь імперативних вигуків разом з іншими оцінними засобами у формуванні оцінної тональності мовлення.

Цю функцію імперативні вигуки реалізують завдяки зв'язку категорії оцінки з іншими категоріями (увічливості / неувічливості, категоричності) та їхньому комплексному вияві в комунікативному процесі. Для багатьох імперативних вигуків характерна зайва категоричність, неувічливість. Як зазначає К. Боргун, «категоричність – це форма висловлення, що дає партнеру змогу зрозуміти: мовець уважає свою думку істиною в останній інстанції. Категоричність відображає зневагу до думки партнера, її свідоме несприйняття» [1, с. 15]. Крім того, «застосування мовних одиниць, що відзначаються надмірною категоричністю й, відповідно, неувічливістю, – пояснює О. Халіман, – передбачає вираження негативу мовця до адресата. Тобто негативну оцінку можна висловити засобами недоречної категоричності, неувічливості» [5, с. 61].

Наприклад, вигук *ану* «виражає спонукання до дії» [3, с. 33], пор.: *Прошу не гніватись на того недоумка. То мій містий, він у мене троха дурнуватий... Ану, ходи сюди, пришелено, я тобі покажу, як до шляхетних зачіпатись!* (М. Соколян). Елементи контексту *недоумка, дурнуватий, пришелено* забезпечують вираження неувічливості, негативної оцінки. До того ж, «це висловлення структуроване у формі наказу, що має на меті змусити адресата поводити себе так, як хоче мовець. <...> Умисна брутальність, категоричність символізують прагнення суб'єкта мовлення посісти позицію 'я над іншими'» [1, с. 15], що й репрезентує негативний значеннєвий відтінок. Мовець негативно оцінює співрозмовника й виражає щодо нього категоричний наказ. Імперативний вигук *ану*, передаючи ознаки неувічливості, разом з іншими, названими вище, аксіологічно маркованими засобами опосередковано бере участь у моделюванні загальної негативнооцінної тональності мовлення.

Вигук *геть* уживають як «наказ відійти від когось, чогось, покинути, залишити когось, щось» [3, с. 127], напр.: – *СНІД?! Мать твою! Пішла геть! Геть, потворо! Забирайся з мого дому! Негайно! Ти почувла? Сволота! Дідько, яка ж сволота!* (Люко Дашвар). Як бачимо, досліджувана одиниця демонструє агресивну, категоричну вимогу, що потребує негайного виконання адресатом (лексема *негайно*). Цей приклад ілюструє вираження надмірної категоричності, неувічливості, негативного ставлення мовця до адресата, яке й зумовлює вираження наказу, тобто формує негативнооцінну тональність мовлення, що забезпечують разом із вигуком аксіологічно марковані лексеми *потворо, сволота, забирайся* та лайливі висловлювання *мать твою, дідько*. Увічливими, евфемізованими варіантами вираження наказу слугували б у подібних контекстах імперативні дієслівні форми в поєднанні з етикетними вигуками (напр., *вийдіть, будь ласка*).

Вигук *годі* вживаний як «наказ, спонукання припинити що-небудь робити» [3, с. 133], пор.: – *Немає в мене душі, ну гаразд! Розбійниці так і годиться, – промовила вона глухим і тремтячим від хвилюван-*

ня голосом. – А яка ж це голубка з ангельською душею знайшлася тепер? Жінка слинява чи нова коханка? – **Годі!** – крикнув грізно Кармелюк: – *Осточортіло мені слухати твою грізню. Гей, Уляно, стережися!* (М. Старицький). Для досліджуваної одиниці характерна суттєва категоричність, вона виражає наказ, а не прохання. Мовець негативно оцінює докори адресата, що підтверджує його манера мовлення (*крикнув грізно*) та оцінно марковані лексеми *осточортіло, грізню*. Крім того, категоричність посилює і погроза мовця (*стережися*). Спостерігаємо аплікацію оцінних та імперативних засобів, що прямо та опосередковано формують негативнооцінну тональність мовлення загалом.

Вигук *тихо* вживають «як заклик до мовчання, додержання тиші» [3, с. 510], напр.: – *Знову проганяєш мене? Десь волочилась, прийшла і... – Тихо!* – обірвала його. – *Якщо ти мені ще колись скажеш хоч одне слово або крикнеш, то я тебе з хати витурю. Прийшов, розкричався...* (М. Зарудний). Досліджуваний вигук репрезентує наказ мовця, що не підлягає обговоренню, а подальший контекст містить погрозу, ультиматум і, відповідно, сприяє збільшенню дистанції між співрозмовниками. На нашу думку, категорична вимога суб'єкта засвідчує неповагу до співрозмовника, його негативне та зневажливе ставлення до слів і самої особистості адресата. Крім того, уживання лексеми *розкричався* має на меті принизити, продемонструвати залежність адресата мовлення, що в комплексі формує загальну негативнооцінну тональність мовлення.

Хоч вигуки «ґрунтуються не на семантиці судження, а є лише його емоційними відповідниками» [2, с. 381], вони «не називають ситуацію, а виражають тільки індивідуальне ставлення мовця до неї» [там само], тобто пов'язані з її оцінюванням. К. Городенська наголошує, що ці мовні одиниці «передають надзвичайно широкий спектр емоцій і почуттів, але їх створюють не самі вигуки, а контекстне оточення й відповідна інтонація, що свідчить про контекстну зумовленість їхніх значень» [там само]. Однак значення численних (однозначних) вигуків (напр., *годі!, геть!* та ін.) зрозумілі й поза контекстом, а вони є одним із засобів формування загального змісту висловлення.

Отже, аналіз ілюстративного матеріалу засвідчує регулярне вираження в досліджуваних контекстах неповаги й негативу до співрозмовника чи номінованого об'єкта, що дає підстави зробити висновок про опосередковану участь імперативних вигуків у вираженні оцінки. Крім того, уживання цих одиниць пов'язане з виявом категоричності, коли мовець оприявнює потребу виконання дії, тобто виражає свою вищість, перевагу над іншими. У цьому разі простежуємо зв'язок семантики зайвої категоричності з неввічливістю і, відповідно, з вираженням негативної оцінки. Виконане дослідження засвідчує також потребу зафіксувати у словниках можливі вторинні функції імперативних вигуків залежно від контексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бортун К. О. Імперативність і категоричність у структурі висловлення: основні підходи до аналізу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2016. № 20. Т. 1. С. 14–16.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
3. Глібчук Н., Добосевич У. Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови. Львів: Апріорі, 2016. 640 с.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 336 с.
5. Халіман О. В. Граматика оцінки: морфологічні категорії української мови. Харків: Майдан, 2019. 458 с.
6. Халіман О. В. Система метамови граматики оцінки: інтерпретація терміна *тональність*. *Slavica Slovaca*. 2020. Ročník 55. Číslo 2. S. 269–276.

СИНТАКСИЧНА НОРМА У СТРУКТУРНІЙ ТА ФУНКЦІЙНО-СТИЛЬОВІЙ ПАРАДИГМІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ХХІ СТОРІЧЧЯ

СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ТА СИНТАКСИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ВАЛЕНТНОСТІ МОДУСНИХ ПРЕДИКАТІВ

Гальона Наталія Павлівна

*кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри української мови*

*Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
n.p.halona@udu.edu.ua*

Результати дослідження семантико-синтаксичних параметрів предикатів різних типів, зокрема й валентності, відображені в потужному науковому доробку українських учених. Теорія валентності в україністиці розвивається, поповнюючись новими науковими ідеями та гіпотезами, тісно переплітаючись із напрацюваннями в галузі семантико-синтаксичної структури речення, лексичної семантики, сполучуваності мовних одиниць, синтаксичної деривації, дискурсу, комунікативного синтаксису, функційної морфології та ін. Водночас складною та різноаспектною досі є проблема модусних предикатів, аналіз яких, з одного боку, виявляє способи розгорнутої експлікації оцінки суб'єкта мовлення, з іншого, – специфіку реалізації валентних потенцій модусних предикатів в аспекті синтаксичної деривації. Тому дослідження проблеми семантико-синтаксичної структури модусу відповідно до реалізації валентності модусних предикатів є актуальним.

Модусні предикати – це особливий клас предикатів, які відкривають місце для заповнення і непередикатними, і передикатними актантами. Їх семантична валентність переважно пов'язана з позначенням принципово іншого типу позамовної ситуації – емоційного та раціонального ставлення до змісту повідомлення, водночас вони мають значну контекстуальну залежність у вираженні модусної семантики. Синтаксичні параметри таких предикатів відображають особливу реалізацію валентних потенцій в умовах модусної частини висловлення, оформленої як головна частина складнопідрядного речення або як парентетичний компонент ускладненого речення.

Експлікація суб'єктивних значень, диференційованих за характером оцінювання змісту повідомлення, пов'язана з відповідними групами предикатів, які визначають семантичний тип модусу висловлення. Класифікація модусів побудована на семантичному розрізненні предикатів, які їх утворюють: *перцептивний (чути, бачити, спостерігати, сприйма-*

ти, відчувати, передчувати та ін.), ментальний (*думати, знати, вірити, пам'ятати* та ін.), мовленнєвий (*говорити, повідомляти, писати, запевняти, доводити, пояснювати, стверджувати, подейкувати, переповідати, розповідати* та ін.), емотивний (*шкодувати, дивуватися, сумувати, радіти, боятися, переживати* та ін.), бажальний (*хотіти, бажати, воліти, сподіватися, прагнути, просити* та ін.), гіпотетичний (*припускати, вважати, сумніватися, здаватися, здогадуватися, передбачати* та ін.) тощо.

Семантику ментального, мовленнєвого та перцептивного модусів, з одного боку, і гіпотетичного – з іншого, можуть передавати ті самі предикати (*думати, казати, розповідати, подейкувати, чути, відчувати* та ін.). Проте суб'єктивна інтерпретація змісту повідомлення значною мірою зумовлена контекстом, у якому реалізовано різні семи тих самих предикатів. Гіпотетичний (зокрема й гіпотетично-переповідний) модус утворюють одиниці за умови реалізації сем 'припущення', 'суб'єктивна думка', 'передавання інформації', 'отримання інформації', які можуть бути як основними, так і периферійними у структурі значення дієслова. Інтеграційна семантика невпевненості в достовірності висловленого може мати різну градацію на шкалі впевненості-невпевненості (сумнів, невпевненість, припущення, аргументоване припущення, вагання, неповна впевненість) та суб'єкту віднесеність (припущення самого мовця або невпевненість у достовірності чужого повідомлення).

Специфіка модусних предикатів виявляється в їхній семантичній природі: це знаки, які приєднують непередикатні знаки і предикатний актант – основне повідомлення (диктум). Водночас у формально-синтаксичному плані ці одиниці в основному реченні є парентетичними. Загалом же речення (висловлення) має різнорівневу структуру, зумовлену відображенням складної семантичної ситуації, утвореної двома компонентами: предметною і комунікативною ситуаціями. Незалежно від формально-граматичного вираження модусної частини це завжди поліпредикативна структура з модусно-диктумними зв'язками між частинами.

Суб'єктивна інтерпретація денотативного змісту на формально-синтаксичному рівні має форму головної частини складнопідрядного речення або похідного від неї парентетичного компонента ускладненого речення, що є наслідком синтаксичної деривації. Вони мають спільну власне семантичну структуру, тому що відображають спільну ситуацію позамовної дійсності, а формально-граматична структура похідної синтаксичної одиниці простіша, ніж формально-граматична структура базової синтаксичної одиниці [3, с. 145–146]. Ускладнене речення зі вставним предикативним компонентом, у центрі якого – предикат повідомлення, є однією з похідних синтаксичних одиниць у п'ятикомпонентній дериваційній парадигмі складного речення «з модально-пропозитивними влас-

не семантичними відношеннями, що конденсуються в семантико-синтаксичному ярусі мови в об'єктні формально-семантичні відношення» [2, с. 12–13].

Структурно-семантична організація модусної частини зумовлена кількісними та якісними показниками семантичної валентності предикатів, переважно дво- та тривалентних. Одну із семантичних валентностей модусний предикат відкриває на предикатний компонент – основне речення. Тому структура модусної частини може бути трикомпонентною (*секретар нам відповіла, депутат нас запевнила, як я чув від місцевих, як кажуть нам античні філософи*) або двокомпонентною (*я вважаю, ми сподіваємося, я відчуваю, усі говорять, люди кажуть*). Предикати повідомлення у складі модусу виявляють тенденцію до реалізації суб'єктної та адресатної валентностей, подекуди із заміною суб'єкта на локатив: *як тут думають, у пресслужбі нам відповіли, подекують у селі, як вважають у цьому закладі, запевняють у міністерстві*.

Згортання модусних структур в ускладненому реченні виявляється в послідовному незаповненні певних валентних позицій. Частотними є неповна реалізація структури з дієсловами мовлення з незаміщеною позицією адресата, а також витіснення суб'єкта з позиції підмета. Тому для вставних модусних структур типовими є означено-особова (*гадаю, вважаю, думаю, сподіваюсь*), неозначено-особова (*як кажуть, розповідають, вважають*) та реверсивно-деміпасивна модифікації [5, с. 123–124]. У реверсивно-деміпасивній модифікації предикат мислення (уявлення) має зворотну форму, давальний відмінок указує на неактивного суб'єкта модального відношення, який, проте, має і «послаблений пасивний (деміпасивний) характер» [1, с. 147]: *мені здається, йому видається, нам уявляється, мені думається*. Предикати уявлення формують лише модус деміпасивної структури: *як мені здалося, здавалося нам, як видалося їй*. Згортання конструкції через усунення суб'єкта призводить до об'єктивації, імперсоналізації модусу: *думається, здається, здавалося*.

Отже, семантичні валентності модусних предикатів корелюють із компонентами комунікативної (мовленнєвої) ситуації і в реченні зумовлюють позиції предикатної одиниці та непередикатного компонента – суб'єкта інтелектуальної чи психічної діяльності (або двох непередикатних компонентів для предикатів мовлення та сприймання). Модусні парентетичні структури, що є похідними синтаксичними одиницями від складнопідрядного речення, виявляють посилену тенденцію до редукції. Згортання конструкцій із модусними предикатами внаслідок нереалізованих валентностей відбувається в умовах їх регулярного вживання з модальною, переважно гіпотетичною, функцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Київ: Наук. думка, 1987. 191 с.
2. Городенська К. Г. Дери́ваційна парадигма в синтаксисі. *Теоретичні і практичні проблеми україністики*. Слов'янськ: СДПІ, 2000. С. 7–14.
3. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. Київ: Наук. думка, 1991. 191 с.
4. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : монографія. Чернівці: Рута, 2002. 272 с.
5. Гальона Н. П. Особливості семантико-синтаксичної валентності модусних предикатів. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 8. С. 120–125.

МОДАЛЬНІ ІГРИ В МЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ: ЗНАННЯ І ВІРА

Горголюк Ніна Георгіївна

*кандидат філологічних наук, доцент,
заступник директора з наукової роботи
Інституту української мови НАН України
gorgoluk@ukr.net*

Медіа – це світ інформаційних посередників, який має потужний вплив на наше світовідчуття, має спроможність «уреальнювати» в нашій свідомості альтернативні, тобто медійні, «описи світу». Що досконаліші інструменти й прийоми створення такого опису, то реальнішим він постає у свідомості користувачів інформації.

Одним із дієвих інструментів створення медійного опису світу вважаємо *модальні ігри* – маніпулятивні тактики стратегії інформаційного впливу на свідомість реципієнтів. Під час модальної гри відбувається зміна ментального ракурсу відображення дійсності, що й уможлиблює «нове» / «інше» бачення світу, а відтак і його моделювання.

Предметом нашого зацікавлення постали модусні предикати *знати* і *вірити* – репрезентанти епістемічних модальностей, що в модальній грі виконують функцію модальної оптики.

У системі епістемічних модальностей, ієрархізованій за силою інтенсивності вияву ознаки, *знання* має статус «середньої» категорії; через предикат *знати* в поєднанні з предикатом *могти* витлумачено інші епістемічні модальності, пор.: *припущення* як «можливість знання», *упевне-*

ність – «я не просто знаю, а не можу не знати», *віра* – «не можу знати, але знаю» та ін. [5, с. 288].

Аналізуючи модальності *знання* і *віри* в контексті когнітивної теорії модальности, зауважимо, що модальність *знання* здебільшого має імпліцитний вияв. Експліцитний модус *Я знаю* виконує підсилювальну функцію, увиразнює достовірність повідомлення. «Я знаю це» часто означає, що «в мовця є беззаперечні підстави для такого висловлення» [1, с. 68]. Тому, якщо реципієнт (слухач, читач, тобто споживач інформації) «знає що мовну гру, то він визнає, що мовець це знає» [там само].

На відміну від модальности *знання*, модальність *віри* у висловленні має експліцитний вияв (або може мати виразну експлікацію через широкий контекст). Звернімо увагу на тлумачення лексем *віра* та *вірити*: *віра* – ‘**упевненість** у чомусь, у здійсненні чого-небудь’, *вірити* – бути **впевненим**, переконаним у чому-небудь [4, т. I, с. 680]. Ці слова витлумачено через *упевненість*, а *упевненість* відповідно – через *віру*, пор.: *упевненість* – ‘тверде **переконання** в чомусь, щодо чогось, **віра** в кого-, що-небудь’; пор. також: *переконання* – ‘тверда **впевненість**, певність у чому-небудь; **віра** у щось’; увиразнює семантику *впевнености* й *переконання* лексема *твердий* (*тверде переконання*, *тверда впевненість*) – ‘5. перен. Який визначився остаточно; без вагань, сумнівів. // Перейнятий упевненістю; чіткий’ [4, т. X, с. 46].

Упевненість уналежнено до «сильної» епістемічної модальности. Упевненість – це такий епістемічний стан, коли *я вважаю, що щось існує незалежно від мого фактичного знання: я не просто знаю, а не можу не знати* [5, с. 397]. Цікаво, що Л. Вітгенштайн *упевненість* витлумачує як «душевний стан» *знання* і *віри*, причому однаковий; *упевненість* – це «наче тональність, у якій розповідають про справи» [1, с. 69]. Утім, *знання* і *впевненість*, за слушним зауваженням Дж. Остіна, не тотожні. Навіть найсильніша *впевненість* не може бути прирівняна до *знання* [6, с. 47].

У пошуках аналогії між висловленнями *Я знаю* і *Я обіцяю*, зокрема щодо наявности ознак перформативности в дієслова *знаю*, Дж. Остін вияскравлює ще одну важливу для нашого дослідження властивість висловлення *Я знаю*: вимовляючи *Я знаю*, я даю іншим гарантію, «ручаюся своїм авторитетом», що *С це Р* [там само, с. 67]. Окрім цього, таку гарантію, на думку дослідника, може бути передано іншому учасникові спілкування: «Якщо хтось мені сказав *Я знаю*, то і я також маю право сказати *Я знаю*». Ця теза, попри дискусійність (напр., *Я знаю, що ти знаєш, що Р ≠ Я знаю, що Р; Х знає, що Y знає, що Р* передбачає, що *Х знає, що Р*), заслуговує на увагу.

Знання визначають як внутрішній стан суб’єкта, субстанційні властивості цього стану – «відчуття істинности» [3, с. 51]. Зауважимо також,

що стан суб'єкта, який позначають дієсловом *знати*, дослідники кваліфікують як пасивний, зумовлений інформацією, що надійшла до нього. Проте стан суб'єкта, який позначають дієсловом *вірити*, – це активна дія¹.

Отже, модальності *знання*, *упевненості* і *віри* як репрезентанти епістемічної модальності тісно пов'язані, а складник семантики впевненості (переконаності) «проступає» в модальності *віри*; через *знання* витлумачено *впевненість* і *віру*; *віру* – через *упевненість* (переконання) і навпаки; за силою інтенсивності вияву ознаки модальності перебувають в такій ієрархії: *знання* → *упевненість* («сильна») → *віра* («надсильна»). Належність модальностей *знання*, *упевненості* та *віри* до епістемічних модальностей, а також близькість семантики модусних предикатів, уможливають активацію модальної гри – зміну ментального ракурсу відображення дійсності.

Проаналізуємо один із прийомів модальної гри на прикладі інформаційного допису, що демонструє трансформацію експліцитної модальності (створення «нового», або модифікованого «опису» світу) через інтерпретаційні коментарі автора публікації.

«Я вірю у це глибоко»: Дуда впевнений, що Україна переможе і поверне окуповані території [заголовок]

Дуда переконаний, що Україна переможе у війні [підпис під фото]

Президент Польщі Анджей Дуда впевнений, що Україна виграє війну і поверне окуповані Росією території.

«Я вірю у це глибоко, що Україна не лише захистить себе, але я вірю, що Україна переможе. Що поверне собі усі нині окуповані Росією території...» – заявив Дуда (<https://www.unian.ua/politics/ya-viryu-u-ce-gliboko-duda-vpevneniy-shcho-ukrajina-peremozhe-i-poverne-okupovani-teritoriji-novini-ukrajina-11951895.html>; 23.08.2022).

Пор. модальності висловлення прямої мови (експліцитна модальність) і трансформованих варіантів: *Я вірю [не можу знати, але знаю], що Україна переможе* і **Я впевнений [я не просто знаю, а не можу не знати], що Україна переможе (Дуда впевнений, що Україна переможе і поверне окуповані території* – інтерпретація в заголовкові; *Анджей Дуда впевнений, що Україна виграє війну і поверне окуповані Росією території* – інтерпретація в тексті), а також **Я переконаний, що Україна переможе (Дуда переконаний, що Україна переможе у війні* – інтерпретація в підписі до фото).

¹ Про віру як атрибут волі йдеться, зокрема, у працях Р. Декарта [див., напр.: Луцюк М. В. Віра // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/> Віра (дата звернення: 01.09.2023)].

Прислівник *глибоко* у висловленні **Я вірю** у це *глибоко* підкреслює силу *віри* («надсильної» модальності), пор.: *глибокий* – ‘який досяг високого ступеня; сильний (про душевний стан, почуття і т. ін.)’ [4, т. II, с. 82].

Лексеми *впевнений* і *переконаний* – синоніми, проте вони мають виразні семантичні відтінки. Припускаємо, що *переконаність* на градаційній шкалі за «силою» інтенсивності вияву ознаки модальності перебуває між *упевненістю* і *вірою*.

У проаналізованому дописі внаслідок заступлення модальності *віри* модальністю *впевненості* відбувається зміна модальної оптики в споживача інформації, оскільки автор допису формує знання про трансформований «опис» світу – наявність у А. Дуди *впевненості*, а не *віри* про перемогу України.

Інший приклад демонструє кореляцію модальностей *знання* і *впевненості*: *Очільник ГУР висловив **упевненість**, що зараз росіяни показують свій максимум* (про весняний наступ росіян у 2023 р. – Н. Г.). *«Я не думаю, я знаю. Це те, про що вони мріють, їм не вдасться цього зробити»*, – пояснив він (<https://www.volyn24.com/news/199543-urozvidci-rozpovily-chogo-chekaty-vid-rosiian-u-berezni>; 22.02.2023). Пор. фрагмент інтерв'ю Кирила Буданова виданню «Forbs»: **Ви думаєте, це той максимум, який вони зараз можуть анонсувати? Анонси зазвичай амбітніші за реальні можливості. – Я не думаю, я знаю. Це те, про що вони мріють, їм не вдасться цього зробити** (<https://forbes.ua/war-in-ukraine/rosiya-vzhe-rozpochala-velikiy-nastup-chi-zmozhe-rt-mobilizuvati-shche-500-000-moldativ-koli-zakinchitsya-viyna-velike-intervyu-kirila-budanova-21022023-11881>; 22.02.2023). Принагідно зауважимо, що предикат *думати* маркований «слабким» модальним значенням *припущення*; містить «слабкий» складник семантики *впевненості*. Пор.: **Очільник ГУР думає (припускає)* [припущення – можливість знання], що [текст], *Очільник ГУР знає (знати – мати якісь дані, відомості про кого-, що-небудь* [4, т. III, с. 642], що [текст] і **Очільник ГУР упевнений* [не просто знає, а не може не знати], що [текст]. Утім, модальність знання і *впевненості* не тотожні (*Я знаю, що... ≠ Я впевнений, що...*).

Отже, *модальні ігри* – це ефективні маніпулятивні тактики стратегії інформаційного впливу на свідомість реципієнтів. Питання сили впливу висловлення, що репрезентує ту чи ту епістемічну модальність, на споживача інформації дискусійне й потребує комплексного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Витгенштейн Л. О достоверности. *Вопросы философии*. 1991. № 2. С. 67–120.
2. Витгенштайн Л. *Tractatus logico-philosophicus*; Філософські дослідження [пер. з нім. Євген Попович]. Київ: Основи, 1995. 312 с.

3. Зализняк Анна А. Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния. München: Verlag Otto Sagner, 1992. 201 с.
4. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
5. Эпштейн М. Н. Философия возможного. СПб.: Алетейя, 2001. 334 с.
6. Austin J. L. Other minds (1946). *Philosophical Papers*. Oxford: Oxford University Press, 1961. P. 44–85.

НАЙНОВІШІ ЯВИЩА І ТЕНДЕНЦІЇ В СИНТАКСИСІ МОВИ УКРАЇНСЬКИХ МАСМЕДІА

Завальнюк Інна Яківна

доктор філологічних наук, професор,

декан факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха

Вінницького державного педагогічного університету

імені Михайла Коцюбинського

zavalniukinna@gmail.com

Мова масмедіа завжди була дзеркалом, що відображає епоху, період, подію. А початок повномасштабної війни росії проти України 24 лютого 2022 року стимулював не лише трансформацію свідомості, але й інтенсивні зрушення в системі сучасної української мови, представленій у медійній сфері на лексико-семантичному, словотвірному, а також синтаксичному рівнях.

Відомо, що синтаксис мови українських масмедіа початку ХХІ ст. досліджено досить повно: описано фігури експресивного синтаксису, передусім явища парцеляції [3; 4; 5; 6; 7], проаналізовано інфраструктуру речень публіцистичного стилю та явища еліпсису в ньому [1; 2], здійснено комплексний аналіз синтаксичних одиниць [5]. Проте в період російсько-української війни спостережено зміни в синтаксисі медійних текстів, зокрема помітно, що експресію замінює стандарт, чіткість викладу нівелює розлогість, реченнєві структури оновлюються в бік спрощення, відбувається зменшення компонентного складу тощо.

Як засвідчує обстежений матеріал, істотні зміни відбулися в семантичному наповненні *головних членів речення*. У мові українських масмедіа попередніх двох десятиріч у ролі підметів активно вживали номінації політичних, партійних об'єднань, блоків українського політикуму, особливо перед проведенням парламентських виборів [5, с. 52]. Але в нових життєвих реаліях актуалізовано підмети іншого лексико-семантичного плану, здебільшого назв установ, органів влади, посад, професій, учасників військових дій, розробників проєктів, користувачів послуг, найменувань дій, предметів. Пор.: **Нацбанк змінив правила проведення готівкових операцій за допомогою платіжних терміналів** (ІВох,

«Приват24» тощо) (Події тижня, 08–14.08.2023, с. 4); **Білий дім** очікує кінця контрнаступу і з новими ініціативами (щодо війни в Україні) може вийти лише з другої половини жовтня... (Події тижня, 08–14.08.2023, с. 6); **Міністерство оборони США** розглядає можливість залучення технології штучного інтелекту для розв'язання проблем діагностування черепно-мозкових травм в американських військовослужбовців (Події тижня, 08–14.08.2023, с. 24); **НАТО** воюватиме лише за себе (Вінниччина, 12.11.2022, с. 4); **Збройні Сили України** – гарант безпеки і миру (Вінниччина, 14.12.2022, с. 3); **Єврокомісія** підтримує плани України щодо повосного «зеленого» відновлення (Дзеркало тижня, 25.08.2023); **Гаджети** відкрили людям світ соціальних мереж, у якому дуже багато здається ідеальним (Події тижня, 31.10–06.11.2023, с. 10).

Власні назви в ролі підмета дедалі активніше набувають метонімізованого вияву, проте наразі вони не є «стилістичним маркером експресивної оцінки – урочистості, піднесеності, влучності» [5, с. 54], як це було раніше. Пор.: **Польща** зараз наш стратегічний партнер (Події тижня, 31.10–06.11.2023, с. 6); **Такі виплати планують запровадити Чехія та Ірландія** (Події тижня, 31.10–06.11.2023, с. 2); **Франція** провела успішний випробувальний пуск міжконтинентальної балістичної ракети М51.3 (Дзеркало тижня, 19.11.2023); **США** продовжать підтримувати Україну в її боротьбі за свободу (Голос України, 20.11.2023; <http://www.golos.com.ua/article/375097>). Наразі в такий спосіб зреалізують основний принцип розмовності – «мовлення навпростаць», швидко інформуючи читача про реальні дії країн-партнерів, які подали руку допомоги у важкі для українців часи. І такі метонімізовані підмети стають активними не лише в заголовках, а й у власне контекстах.

Тенденція до посилення експресивності й оцінності синтаксичних структур, яка засвідчена в синтаксисі українських масмедіа в попередніх двох десятиріч, зокрема в заголовкових комплексах, сьогодні дещо відходить на задній план, стає менш актуальною. Відрадно, що на зміну до недавня поширеним калькованим інтертекстуальним вкрапленням приходять іманентні українській мові інтертекстуальні заголовки, скомпоновані з різних типів простих і складних речень Напр.: заголовок **Кізонько моя мила, чи ти пила, чи ти їла?** Лід: *На Черкащині лісівники підгодовують диких тварин сіном та зерном* (Україна молода, 21.12.2022, с. 7) виконує радше функцію впливу, аніж інформативну, адже останню зреалізує лід, який деталізує питальне речення з казки «Коза-дереза». У заголовкові **Восени і горобець багатий: ППО готується підрізати крильця ракетним «курчатам» рф** (Голос України, 06.11.2023; <http://www.golos.com.ua/article/374809>) перша частина складного безсполучникового речення є прислів'ям, яке образно вказує на те, що в сезон збору врожаю багатими стають усі, щоправда, для цього треба добре працювати впродовж весни й літа, а друга частина речення інформує про

факт, реальні дії протиповітряної оборони України. Пор. також: заголовок *Учімось «так, як треба», а мудрість «щоб була своя»* (Урядовий кур'єр, 17.04.2022, с. 4) і рядок із вірша Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...»: «Якби ви вчилися так, як треба, То й мудрість би була своя»; заголовок *З нами правда, з нами Бог – Україна вистійть і переможе* (Сільські вісті, 24.08.2022, с. 2–3) і заголовок-відгомін поеми Т. Шевченка «Кавказ»: «Борітеся – поборете, вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава, і воля святая!». Інтертекст того чи того речення розкриває перед читачем світ інтерпретацій, уможливаючи вільні асоціації. Комунікативно-прагматичною домінантою їхнього функціонування стає свобода тлумачення.

Новою тенденцією в мові українських масмедіа третього десятиріччя XXI ст. є реалізація заголовками *графічно-видільної* функції в разі особливої потреби акцентувати на події. До прикладу: журналісти вдаються до використання заперечної частки НЕ, узятій в дужки: *Свято (не) наближається; Вінницька область – (не) знищені перспективи*. У такому разі присудковий компонент простого двоскладного речення ніби містить факультативне заперечення: усе на розсуд читачів, щоправда, передтекст дещо деталізує зміст.

Іншим графічним засобом, активно використовуваним у мові друкованих ЗМІ, слугує написання важливої частини слова, словосполучень чи навіть речень із великої літери. Пор.: *Іранські ДРОНдулети на підтримку кремля*. Лід: *Тиждень в Україні розпочався прильотом нових «шахедів» і новиною про успішну операцію ЗСУ в районі Бахмута* (Україна молода, 21.12.2022, с. 3); або (заголовок) *Щоби не вибухнуло*. Лід: *Правила поводження з підозрілими предметами*. А далі читаємо: «Управління з організації пожежно-профілактичної діяльності у державних установах ГУ ДСНС України у м. Києві нагадує загальні дії, дії дорослих та дії дітей **ПРИ ВИЯВЛЕННІ ВИБУХОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРЕДМЕТІВ! ПАМ'ЯТАЙТЕ!**» (Україна молода, 21.12.2022, с. 15). У першому реченні спостерігаємо актуалізацію компонента підметової лексики, який вивисується над іншою його частиною, стилістично негативно маркованою, що викликає зневагу. У другому контексті маємо іншу прагматику – потребу застерегти, навчити, уберегти від біди, що так важливо в період воєнного стану в Україні.

Отже, мова українських масмедіа третього десятиріччя XXI ст. постає оновленим феноменом у контексті національної культури, а її синтаксис – стилістично потужним і самобутнім. Соціальні й комунікативно-прагматичні чинники, обставини воєнного часу посприяли оновленню композиційних та функційно-стилістичних прийомів подання матеріалу в ЗМІ, типізації синтаксичних одиниць, зменшенню їхнього компонентного складу та вияву експресивних ознак у власне контекстах і заголовкових комплексах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богатько В. В. Явища еліпсису в мові сучасної української публіцистики: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Вінниця, 2005. 176 с.
2. Грицина В. І. Інфраструктура речень публіцистичного стилю: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Кривий Ріг, 2002. 171 с.
3. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. Київ: Наук. думка, 1982. 210 с.
4. Загнітко А. Структурні і семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Донецьк, 2003. Вип. 11. Ч. I. С. 135–147.
5. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ ст.: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти : монографія. Вінниця: Нова Книга, 2009. 400 с.
6. Івкова Н. М. Фігури експресивного синтаксису в сучасній публіцистичній літературі: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Горлівка, 2007. 218 с.
7. Конопленко Н. А. Текстотвірний потенціал парцельованих конструкцій: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 2007. 186 с.
8. Конюхова Л. І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 1999. 174 с.

ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС ЗЕВГМАТИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Колоїз Жанна Василівна

*доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови
Криворізького державного педагогічного університету
koloiz.zv@gmail.com*

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки спостерігаємо зацікавлення вивченням проблем експресивного синтаксису. Це значною мірою зумовлено як зростанням ролі науки в житті суспільства, так і пошуками нових підходів до дослідження засобів вираження думки, передавання інформації та впливу. Попри значні зусилля щодо розбудови теоретико-методологічних засад синтаксичних експресивів, попри появу великої кількості відповідних праць, що репрезентують ті чи ті лінгвістичні аспекти, чимало теоретичних питань висвітлено лише принагідно. З-поміж них, гадаємо, на окрему увагу науковців заслуговують проблеми так званих зевгматичних конструкцій. Україністика потребує комплексного дослідження таких одиниць, їх ґрунтового й усебічного вивчення загалом та в системі української граматики зокрема.

Зевгма як зображально-виражальний засіб, стилістичне і риторичне явище, засвідчене в різних мовах, віддавна привертала й наразі привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників (У. Гринишин,

І. Лаухіна, О. Побережник, Л. Попова, Л. Станіславова, Г. Стругова, Н. Швець та ін.). Вибудована теорія здебільшого не викликає принципових заперечень, хоч і досі є чимало дискусійних моментів як щодо з'ясування сутності цього феномену, так і стосовно систематизації.

У праці «Українська стилістика і ритміка» (1923) В. Домбровського зевгму, або ж ярмо, уналежнено до синтаксичних фігур, що «охоплюють формальні зміни у складні речень», і кваліфіковано як таку, що «твориться об'єднанням двох підметів одним присудком (ніби спряжені в одному ярмі), хоч синтаксично цей присудок належить тільки до одного з них», наприклад: *Затихло все... Тільки дівчата / Та соловейко не затих* [2, с. 134]. На подібні потрактування натрапляємо й у низці лексикографічних праць, як-от: *зевгма* (гр. *zeugma* – зв'язок, ярмо) – стилістична фігура, яка виникає при об'єднанні однорідних членів, переважно підметів, одним дієслівним присудком, який стосується тільки до одного із цих членів [9, с. 445; див. також: 7, с. 290].

Окрім кваліфікації на зразок «синтаксична фігура», «стилістична фігура», зевгма подекуди отримує і статус «риторична фігура» з відповідною модифікованою дефініцією, наприклад: *зевгма* – риторична фігура, ґрунтована на побудові тривалого мовного періоду таким чином, що в реченні з однорідними підрядними частинами підмет або присудок представлений на початку, а далі мається на увазі [6, с. 438]. Пор.: *Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висотах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах* (О. Довженко). І в попередньому, і в крайньому потрактуваннях актуалізовано поняття «однорідності», однак, як бачимо, дефініції є неоднозначними, демонструють розбіжність думок, засвідчують спірний характер і складність природи відповідного мовного феномену. Адже, безумовно, не можна безапеляційно прив'язувати зевгматичні конструкції лише до «мовного періоду».

Варто, вочевидь, зауважити, що деякі витлумачення є не просто дискусійними чи то суперечливими, але й розхитують загальноприйняті підходи щодо розуміння тих чи тих мовних явищ, як-от: *зевгма* – підпорядкування слів, словосполучень одному узагальнювальному слову (пор. з однорідними членами речення), наприклад: *Так як не загинув ні на війні, ні від звіря, ні від води, ні з коня падаючи, так і з вас ніхто не може скалічитись чи забитись, коли не буде Божого повеління* [8, с. 108]. Річ у тім, що термінне словосполучення «узагальнювальне слово» має усталену, давно апробовану дефініцію, згідно з якою в наведеній ілюстрації такого мовного явища немає. Тим паче, що крайнє тлумачення репрезентує

актуалізовану «риторичну» категорію в суто граматичному плані. За такого підходу в науковому обігові з'являється і поняття «семантично ускладнена зевгма» (подекуди зевгма набуває статусу й «семантичної фігури» [5, с. 260]), яке «передбачає реалізацію широкого спектру стилістичних характеристик, що охоплюють усі відтінки комічного» [1, с. 144]. Щоправда, жодна з наведених вище ілюстрацій не містить тих чи тих «відтінків комічного».

Натомість у наукових доробках (дисертаційних працях, статтях і т. ін.) усе частіше оприявнюють думку про те, що до зевгматичних конструкцій варто вналежнювати такі експресивні зразки, у яких наявні різні відхилення від загальноприйнятих норм, пов'язані із синтаксичним поєднанням семантично неоднорідних членів речення, що займають однакові синтаксичні позиції. Наприклад: *Коньяк розширює не лише судини, але і зв'язки; Ніщо так не красить жінку, як чоловіча увага і гарна помада; Прийшов на побачення з букетом троянд і усмішкою; Офіціант довів відвідувача до столика і до істерики; Армію, поліцію і зятя голодом не лікують* тощо. Зевгматичні конструкції передбачають наявність опорного компонента та залежних від нього здебільшого граматично рівноцінних, але семантично різнопланових членів речення, поєднаних між собою сурядним зв'язком (паратактичного ряду). У такому разі багатозначний опорний компонент переважно актуалізує одночасно кілька різних значень або значенневих відтінків.

Упадає в око те, що іноді зевгматичні конструкції розглядають чи то як різновид еліптичних зразків (О. Колесниченко), чи то як зевгматичні моделі еліптичних речень (І. Лаухіна, А. Паладьєва) тощо. На думку А. Загнітка, зевгма є різновидом еліпсису в тому разі, коли в кількох компонентах складносурядного речення, за винятком одного, здебільшого першого, пропущено спільний член речення: *Петрик взяв книгу, Марійка – зошит, а Василько – ручку* [3, с. 329]. Окрім того, науковець уважає термін *зевгма* багатозначним й оприявнює також інші його значення, як-от: 1) підпорядкування одному члену речення цілому ряду інших, з яких за смислом йому може підпорядковуватися тільки один: *Ніколи не біжіть за відправленим автобусом та жінкою, що пішла, – через дві-три хвилини ще підійдуть!*; 2) сполучення багатозначного слова одночасно з двома або більше іншими словами – з кожним у різному смислі: *Дружба гріє душу, плаття – тіло, а сонце і пічка – повітря* [там само, с. 328]. Така позиція не викликає принципових заперечень, хоч містить певні суперечності, які спонукають до наукової дискусії. Це стосується передовсім зевгматичних конструкцій як різновиду еліпсису. Адже сам автор підтримує загальноприйняту дефініцію еліптичного речення, витлумачуючи його як «речення з повною інформативною семантикою, але неповне формально, за виявом структурної схеми, речення, у якому уява про про-

пушений член речення безпосередньо встановлювана із власного змісту та будови, а не з контексту й обставин мовлення», наприклад: *Батько відразу на вулицю; Гості до нас з Києва* [4, с. 186]. За такого підходу конструкцію на зразок *Петрик взяв книгу, Марійка – зошит, а Василько – ручку*, яку дослідник використовує для ілюстрації зевгми еліптичного різновиду, зокрема другу і третю її предикативні частини варто кваліфікувати як такі, що співвідносні з контекстуально неповним реченням, де пропущені присудки встановлюються з попереднього контексту. Відповідні суперечності не сприятимуть розбудові ні теорії експресивного синтаксису, ні теорії синтаксичної стилістики.

Отже, на сьогодні залишається чимало дискусійних моментів у визначенні статусу зевгматичних конструкцій, порушені проблеми потребують ґрунтовного дослідження задля того, аби довести / спростувати доцільність функціонування в термінологічному апараті наявних дефініцій зевгматичних конструкцій, виокремлення принципів, що лягли в основу їх побудови, репрезентувати чітку диференціацію суміжних із зевгматичними зразками мовних явищ, запропонувати їх типологію, з'ясувати семантичні, морфологічні, синтаксичні особливості. Це, власне, і є перспективою подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Мала Ю. В. Синтаксичні засоби експресивізації в українському політичному дискурсі. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. 336 с.
2. Домбровський В. Українська стилістика і ритміка. Українська поезика. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. 488 с.
3. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 1: А – Й. 402 с.
4. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 3: П – С. 426 с.
5. Колесниченко Е. Л. Зевгма как средство языковой игры в произведениях М. М. Жванецкого. *Культура народов Причерноморья*. 2007. № 110, Т. 1. С. 259–261.
6. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилiстика української мови: підручник. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
7. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
8. Риторика: навч. посiбн. / уряд. Т. К. Ісаєнко, А. В. Лисенко. Полтава: ПолтНТУ, 2019. 247 с.
9. Словник іншомовних слів / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. Київ: Довіра, 2000. С. 445.

СИНТАКСИЧНИЙ ПОВТОР ЯК ВИЯВ КАТЕГОРІЇ ЕМОТИВНОСТІ В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Кондратенко Наталія Василівна

*доктор філологічних наук, професор,
професор катедри прикладної лінгвістики
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
kondr_nat@ukr.net*

Категорію емотивності потрактовують у сучасному мовознавстві як семантичний параметр тексту і дискурсу, що віддзеркалює емоційний стан мовця (Л. Артемова, Н. Бабич, А. Білас, М. Гамзюк, С. Гладь, Н. Гуйванюк, Я. Гнезділова, С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, В. Чабаненко та ін.). У численних лінгвістичних розвідках порушено питання співвідношення категорій емотивності, емоційності та експресивності, зокрема «вчені чітко розмежують поняття емотивності та емоційності, вважаючи емоційність психологічною характеристикою людини, тоді як емотивність є лінгвістичною характеристикою тексту» [3, с. 107]. Кореляція понять емотивності та експресивності також має обґрунтування в мовознавстві, оскільки «емотивність виявляється вужчою за експресивність, але інформативніша за неї» [1, с. 22]. З огляду на це емотивність витлумачуємо як семантичну категорію тексту, що становить ядро категорії експресивності й скерована на вираження емоційного стану мовця. У такому разі саме комунікативна позиція мовця є визначальною для реалізації емотивності в тексті.

Особливого значення емотивність набуває в політичному дискурсі, тому що він має на меті боротьбу за владу, і це актуалізує комунікативну роль мовця-політика. В умовах війни значно зростає орієнтація на конкретних політичних лідерів, які виражають у промовах власні емоції та впливають на емоції реципієнтів. Категорію емотивності передусім увиразнено у промовах Президента України Володимира Зеленського, який щовечора звертається до українців із своєрідними звітами, завдання яких поділитися власними емоціями, переконати, заспокоїти, спонукати реципієнтів до певних дій. Матеріалом для аналізу слугували тексти промов і відеозвернень В. Зеленського за пів року, починаючи з 24 лютого 2022 року.

Емотивність політичного дискурсу, навіть ширше – його експресивність, перебуває у фокусі уваги українських лінгвістів останні десятиліття (М. Вінтонів, Л. Завальська, А. Загнітко, А. Ковалевська, Т. Ковалевська, Л. Славова, М. Степаненко, Л. Стрій та ін.). У промовах Президента України емотивність насамперед реалізована за допомогою стилістичної

фігури повтору, напр.: *Рівно сто днів тому всі ми прокинулися в іншій реальності. Рівно сто днів тому прокинулися інші ми* (03.06.2022). На думку дослідників, повтор «у політичному дискурсі постає в стилістично спрямованому плані, допомагає вести напружений монолог, передає схвильованість мовлення, спонукає до дій тощо. Ця стилістична фігура додає до безпосереднього значення ту експресивність, яка насичує його внутрішнім змістом, робить таку побудову вагомішою» [2, с. 262]. Повтори в політичному дискурсі мають гетерогенний характер і представлені такими різновидами.

1. **Синтаксична анафора** – повторення синтаксичних конструкцій на початку суміжних речень або текстових фрагментів, напр.: *Ми всі разом витримали удар. Ми всі разом відбудуємо нашу державу* (05.03.2022). Специфікою синтаксичною анафори є повторення саме частини синтаксичної конструкції, а не окремих лексем. Переважно синтаксична анафора передбачає повторення ініціальних синтаксем – як первинних, так і вторинних. Анафоричні елементи становлять як окремі синтаксеми, так і частини речення, у яких поєднано різні типи синтаксем. Поширеним є повторення суб'єктних синтаксем на початку суміжних речень. Також анафоричний повтор реалізований через дублювання предикативної основи речення, напр.: *Російська армія може перестати спалювати церкви. Російська армія може перестати руйнувати міста. Російська армія може перестати вбивати дітей. Якщо та сама одна людина в Москві просто віддасть такий наказ* (04.06.2022). У цьому випадку повтор охоплює предикативний центр речення, хоч повторено лише суб'єкту синтаксему та модальну і фазову зв'язки, а також атрибутивну синтаксему.

2. **Синтаксична епіфора** – повторення синтаксичних конструкцій у кінці речень або суміжних елементів тексту, напр.: *І ми зустрінемо наш світанок усюю країною. І рідні та кохані, друзі й близькі будуть поруч знову! **Нарешті знову!** І над тимчасово окупованими містами й селами наш прапор замайорить знову. **Нарешті знову!** І ми зберемося разом. І буде мир! **Нарешті знову!** І більше жодних чорно-білих снів, а тільки синьо-жовта мрія. **Нарешті знову!** За це боролися наші предки* (08.05.2022). Наведений текстовий фрагмент демонструє епіфоричне повторення цілісної синтаксичної конструкції – окремого речення, що вжито через неоднакові проміжки тексту, проте є завершальним елементом, що виражає впевненість мовця. В окремих випадках до складу повторюваних елементів можуть бути додано додаткові компоненти, напр.: *Площа Свободи у Херсоні – це вся Україна. Вулиці Конотоп, де місцеві кричать на окупантів, – це Україна* (05.03.2022).

3. **Синтаксична епанаксис** – повторення тотожних синтаксичних елементів у кінці попереднього речення / текстового фрагмента та на початку наступного, напр.: *24 лютого Росія почала **наступ**. **Наступ** на ті*

самі граблі. На них наступає нога кожного окупанта, який приходить на нашу землю (09.05.2022). У такий спосіб здійснено дублювання останньої об'єктної синтаксеми попереднього речення та його парцелята. Такий повтор підпорядкований комунікативній інтенції актуалізації важливої інформації: мовець робить паузу, після якої повторює синтаксему, напр.: *Головна мета України – це мир. Мир, який є для вас звичним* (04.07.2022). Епанафора передбачає можливість повторення однакових лексем, але різних синтаксем. Проте поширеним є фрагментація та парцеляція з повторенням семантично значущих текстових елементів, напр.: *І щоразу, коли ми їх чуємо, знаємо: саме вони дають нам час і можливість жити стільки, скільки нам відведено. Відведено Богом. А не ворогом* (03.06.2022).

4. **Синтаксичний паралелізм** – «складається із синтаксично однотипних конструкцій, основною функцією яких є посилення комунікативного та експресивного значення висловлювань та об'єднання семантично різних елементів у чисельні синтаксичні єдності» [4, с. 106]. Синтаксичний паралелізм ґрунтується на синтаксичному повторі, зокрема анафоричному, напр.: *Російські війська, які намагалися наступати на Київ через Чорнобильську зону, використовували цю закриту територію як військовий плацдарм. Вони облаштовували позиції на землі, на якій просто заборонено навіть стояти. Вони ганяли бронетехніку по території, де захоронені забруднені радіацією матеріали й де кількість радіоактивних часток просто зашкалює. Вони зруйнували пункти дозиметричного контролю* (26.04.2022). У політичному дискурсі синтаксичний паралелізм виконує текстотвірну функцію, в окремих випадках утворюючи конструкції періодичного мовлення. Цей прийом актуалізує семантичну надмірність тексту та створює його особливий ритм, напр.: *Ми не просто насолоджуємося свободою, а зробили її захист ключовою метою нашої антивоєнної коаліції. Ми не просто досягли нової єдності на Європейському континенті, а робимо на її основі нові й сильні безпекові, політичні та економічні кроки* (08.07.2022). Характерною ознакою синтаксичного паралелізму є повторення ініціальних елементів і використання однакових за граматичними категоріями елементів.

Отже, у промових Володимира Зеленського періоду повномасштабного вторгнення категорія емотивності реалізована в текстах із синтаксичною анафорою, синтаксичною епіфорою, синтаксичною епанафорою та синтаксичним паралелізмом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білас А. А. Категорія емотивності у лінгвістиці. *Мова і культура*. 2011. Вип. 14. Т. 3. С. 17–24.

2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Мала Ю. В. Синтаксичні засоби експресивізації в українському політичному дискурсі. Вінниця: ТОВ «ТВО-РИ», 2018. 336 с.
3. Лелет І. О. Емоційність VS емотивність: взаємозв'язок та розмежування понять. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2021. № 49. Т. 1. С. 106–110.
4. Пуленко І. А., Сазикіна Т. П. Експресивні особливості синтаксичного паралелізму в публічних виступах політиків (на матеріалі англійської, французької та української мов). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2020. № 45. Т. 1. С. 106–110.

СУБ'ЄКТ У СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО РЕЧЕННЯ

Кононенко Ірина Віталіївна

доктор філологічних наук, професор кафедри україністики

Варшавського університету

(Республіка Польща)

ikononenko@uw.edu.pl

У центрі досліджень із зіставного (контрастивного) синтаксису знаходяться основні компоненти семантичної структури речення – суб'єкт і предикат. На тлі інших слов'янських мов увиразнені суб'єктні синтаксеми в українській і польській мовах. У семантико-логічному аспекті суб'єкт виконує функцію референції і вказує на носія дії, стану або ознаки в її широкому розумінні [3; 7; 8].

В українській і польській, як і в інших індоєвропейських, мовах суб'єкт переважно знаходить своє граматичне вираження в позиції підмета [5, с. 608–609; 4, с. 26–34]. Українські та польські підмети – іменники, прикметники або числівники здебільшого мають спільні семантико-синтаксичні риси.

Водночас принципово різними в обох мовах є речення з формально вираженим або невираженим підметом – особовим займенником. Як відомо, у праслов'янській мові особові займенники в цій позиції вживали зрідка [2, с. 369]. Українська та польська мови різною мірою та в різний спосіб зберегли ці типологічні риси праслов'янського синтаксису.

В українській мові підмет – особовий займенник здебільшого експліцитно виражений. Його відсутність, відповідно до позицій традиційного синтаксису, є показником неповного двоскладного речення або кваліфікацією такого речення як односкладного означено-особового чи неозначено-особового [напр.: 8, с. 69–73, 112–120]. «Прихованість» суб'єкта викликає в українській синтаксичній науці пошуки іншого підходу до

таких речень. Так, Іван Вихованець вирізняв конструкції з лексично не вираженим (нульовим) підметом і присудком [1, с. 218–219]. Анатолій Загнітко вважає речення зразка *Приїхали сьогодні* конструкціями з імпліцитним підметом [3, с. 145].

У польській мові, як і в інших західнослов'янських, а також у південнослов'янських мовах, особовий займенник у позиції підмета зазвичай опущений. Елімінація займенникового підмета відбувається у зв'язку з його семантичною збитковістю, оскільки в польських предикатних дієслівних формах послідовно передається категорія особи, пор.: *Przyszłam za późno // Я прийшла занадто пізно*.

Крім того, у польській мові як релікт збереглася праслов'янська категорія персональності. Предикат завдяки своїй формі несе інформацію про дію, стан, ознаку, а також про суб'єкт – носія цієї дії, стану, ознаки. Дієслівна форма 3-ї особи в однині вказує на особу, про яку йдеться в реченні, та на її стать, а в множині – про те, що суб'єктами є чоловіки або жінки, чи про те, що у групі осіб є принаймні один чоловік.

Отже, функційне навантаження предиката в польському реченні зростає. Він не тільки співвідносить речення з дійсністю, номінує ознаки суб'єкта, але й сам вказує на цей суб'єкт. Такі речення виступають у польській мові як повні двоскладні з невираженим підметом, якого немає і не може бути (*podmiot domyślny*) [9, с. 277]. Польському реченню *Napisałem książkę* відповідає українське *Я написав книжку* (а не *Написав книжку*), пор.: *Napisała książkę // Вона написала книжку*. Еквівалентом речення *Napisaliśmy książkę* виступає *Ми написали книжку*, причому така еквівалентність не буде повною, оскільки форма польського дієслова говорить про те, що у групу авторів книжки входить принаймні один чоловік або всі автори – чоловіки.

Як і в більшості слов'янських мов, український та польський суб'єкт речення може бути не тільки граматичним підметом, але й додатком. У польській мові суб'єкт у формі непрямого відмінка вживають порівняно з українською набагато частіше, пор., напр.: *Wody przybyło // Вода прибула (Стало більше води); Dziwny z pana człowiek // Ви дивна людина*. У польській синтаксичній традиції така непряма вказівка на предмет мовлення вважається логічним підметом (*podmiot logiczny*). У шкільній та університетській практиці поширений також термін *підмет у родовому відмінку (podmiot w dopełniaczu)*, який звичайно вказує на суб'єкт при предикатних дієсловах на позначення збільшення або зменшення чогось [10, с. 278–279].

В українській і польській мовах можлива також синонімія речень, у яких суб'єкт виражений різними членами речення, пор., наприклад, в українських реченнях із семантикою володіння чимось: *Він має великий будинок – У нього є великий будинок*. Проте в польській мові в таких

випадках синонімія неможлива, аналогом наведених українських речень є *Ma duży dom*. Утім, якщо йдеться про пропозитивну семантику належності в її широкому розумінні, у польській мові вживають своєрідні конструкції, що вказують на причетність суб'єкта до різних ситуацій, напр.: *Córka tu się urodziła*. Під час перекладу такі речення найчастіше потребують добору корелятивів з іншою синтаксичною структурою і – нерідко – частково іншим набором слів – компонентів речення, напр.: *Tramwaj jej uciekł // Вона не встигла на трамвай*.

Опосередковано на суб'єкт в українському реченні може також вказувати атрибут, що виражений присвійним прикметником, напр.: *Братова машина нова* (пропозиції – *Брат має машину; Машина нова*). У сучасній польській мові присвійні ад'єктиви, що вказують на особу, практично не вживають, тому еквівалентом вихідного українського речення може бути тільки безатрибутивна конструкція: *Brat ma nową samochód*.

На форму вираження суб'єкта в українському або польському реченні впливають також закономірності сполучуваності слів – компонентів речення, наявність безеквівалентних лексем, більша чи менша частотність уживання конструкцій певного типу. Часто, наприклад, логічний суб'єкт в одній мові – підмет, а в іншій – додаток, пор.: *До хворого повернувся зір // Chory odzyskał wzrok*.

Зіставний аналіз компонентів речення допомагає не тільки виявити спільні та відмінні риси синтаксичних одиниць у різних мовах, але й глибше усвідомити особливості складників речення, його семантичної структури в кожній із мов. Дослідження семантики та граматичного вираження суб'єкта у двох чи більше мовах важливі не тільки в теоретичному аспекті, але й у методиці викладання мов як іноземних, практиці перекладу, підготуванні лексикографічних видань, зокрема й граматичних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / відп. ред. О. С. Мельничук. Київ: Наук. думка, 1966. 596 с.
3. Городенська К. Г. Семантична багатоплановість суб'єкта стану. *Наукові записки: Філологія*. 2001. № 31. С. 51–55.
4. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.
5. Кононенко І. Типологія главных членов предложения в славянских языках. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020. 188 с.
6. Кононенко І. Українська та польська мови: контрастивне дослідження / *Język ukraiński i polski: studium kontrastywne*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012. 808 s.

7. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення. Луцьк: Вежа, 2007. 181 с.
8. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 203 с.
9. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ: Академія, 2004. 406 с.
10. Nagórko A. Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem). Warszawa: PWN, 1997. 329 s.
11. Nauka o języku dla polonistów. Pod red. S. Dubisza. Warszawa: Książka i Wiedza, 2002. 624 s.

ПАРАДИГМА ПАСИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: СТРУКТУРНИЙ ТА ФУНКЦІЙНО-СТИЛЬОВИЙ АСПЕКТИ

Лаврінець Олена Яківна

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

lavrinets@ukma.edu.ua

У традиційній граматиці до парадигми пасивних конструкцій, що їх названо трансформами відповідних активних конструкцій, уналежнено речення з дієсловами на *-ся* пасивного стану, предикативними пасивними дієприкметниками на *-ний, -тий* та формами на *-но, -то*. Центральне місце в цій парадигмі східнослов'янських мов, зокрема й української мови, відведено реченням із дієсловами на *-ся*. Повні пасивні конструкції мають тричленну структуру, неповні, що переважають у мововжитку, – двочленну, оскільки синтаксична позиція діяча, вираженого субстантивом у формі безприйменикового орудного відмінка, прийменикового родового або знахідного відмінка, є факультативною [7, с. 4, 12, 13, 17].

Речення з дієсловами на *-ся* пасивного стану потрапили до книжних стилів української літературної мови під впливом російської книжної (канцелярської) мови, бо вони характерні для неї. Це спричинило віддалення синтаксичної норми насамперед офіційно-ділового та наукового стилів української літературної мови від норм розмовного й художнього стилів, текстам яких притаманна перевага активних дієслівних конструкцій. Залучення пасивних конструкцій до системи синтаксичних засобів книжних стилів деякі дослідники обґрунтували тим, що ці конструкції концентрують увагу на дії або її результаті та забезпечують комунікативну точність і зрозумілість викладу інформації [4, с. 102–103; 6, с. 260–261].

Давню традицію вживання та питоме походження конструкцій із предикативними пасивними дієприкметниками і формами на *-но, -то* засвідчують пам'ятки староукраїнської мови XIV–XV ст. [3, с. 59, 279].

У сучасній функційно-категорійній граматиці скориговано парадигму пасиву: речення з дієсловами на *-ся* пасивного стану опинилися на крайній периферії синтаксичної системи української літературної мови, їх визнано не характерними для неї. Констатовано, що постфікс *-ся* в українській мові нейтралізує зв'язок перехідних дієслів з об'єктною синтаксею та є виразником різних словотвірних значень неперехідних зворотних дієслів на зразок *міст руйнується, олово плавиться, одяг рветься, клітини будуються* тощо. Опозицію актив / пасив можуть формувати лише перехідні дієслова, пасивними корелятами яких визначено предикативні пасивні дієприкметники на *-ний, -тий* та форми на *-но, -то* [1, с. 445–446].

Новітня парадигма пасивних конструкцій охоплює двоскладні речення з предикативними пасивними дієприкметниками недоконаного й доконаного виду на *-ний, -тий* та односкладні речення з предикативними формами на *-но, -то*, що спеціалізовані на вираженні значення результативного стану як наслідку раніше виконаної дії. Двоскладні пасивні речення можуть бути три- і двокомпонентними, принципова відмінність між ними полягає в тому, що у других зредуковано позицію суб'єкта у формі орудного відмінка, що спричинює посилення комунікативного і формально-синтаксичного рангу об'єкта результативного стану, пор.: *Закон ухвалений Верховною Радою і Закон ухвалений; Робота рекомендована до друку спеціалізованою вченою радою і Робота рекомендована до друку.*

Пасивні односкладні конструкції з предикативними формами на *-но, -то* можуть бути тільки двокомпонентними, тому що «у структурі цих незмінних предикативних форм немає будь-яких граматичних афіксів, які б указували на особу виконавця дії» [1, с. 447], напр.: *Відкрито особовий рахунок; У роботі використано новітню теорію.* Уживання орудного суб'єкта в конструкціях на зразок *Сторонами досягнуто угоди; Це поняття введено в науковий обіг лінгвістами* ненормативне.

Пасивні конструкції, предикативний головний член яких виражений пасивними дієприкметниками на *-ний, -тий* і формами на *-но, -то*, у текстах офіційно-ділового та наукового стилів нерідко «конкурують» як виразники результативного стану, що є наслідком раніше виконаної дії, пор.: *Доповідь виголошена і Доповідь виголошено; Питання розв'язане і Питання розв'язано; Результати апробовані і Результати апробовано.*

Попри обґрунтування двокомпонентної парадигми пасивних конструкцій та слушні рекомендації лінгвістів щодо наближення синтаксису української книжної мови до норм живої народної мови, на жаль,

в останні троє десятиріч і далі спостерігаємо використання речень із дієсловами на *-ся* пасивного стану в текстах офіційно-ділового, зокрема адміністративно-канцелярського підстилю, та наукового (передусім текстах негуманітарного та гуманітарного напрямів) стилів [2, с. 12; 5, с. 48; 8, с. 37]. Напр.: *Документ затверджується керівником; Ця проблема досліджувалася науковцями* та ін. Це спричинено тривалим впливом синтаксичних норм російської літературної мови на синтаксис цих стилів української літературної мови.

Домінування активних дієслівних конструкцій і комунікативно вмотивоване вживання у книжному мовленні пасивних конструкцій із предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий*, позицію суб'єкта біля яких формально зредуковано, та формами на *-но, -то* за умови врахування їхньої структурно-семантичної специфіки сприятиме відновленню національної самобутності синтаксису української літературної мови, зокрема продовженню народних традицій у використанні органічних для неї синтаксичних конструкцій. Статус ядра парадигми пасивних конструкцій української літературної мови потрібно закріпити за односкладними реченнями, головний член яких виражений предикативними формами на *-но, -то*, оскільки саме вони представляють національне семантико-граматичне явище української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Дієслово. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загітко А. П., Соколова С. О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 364–493.
2. Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови. *Українська термінологія і сучасність*. 2001. Вип. IV. С. 11–15.
3. Історія української мови. Синтаксис. Київ: Наук. думка, 1983. 502 с.
4. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови: структура наукового тексту. Київ: Вид-во Київського університету, 1970. 304 с.
5. Лаврінець О. Я. Парадигма пасиву в сучасному офіційно-діловому стилі. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки (Мовознавство)*. 2016. Т. 189. С. 46–51.
6. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1997. 303 с.
7. Русанівський В. М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах. Київ: Наук. думка, 1968. 37 с.
8. Сербенська О. Дієслівні конструкції в науково-технічному мовленні. *Проблеми української науково-технічної термінології*. Львів, 1993. С. 3–6.

ОЦІННІ ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНІ РЕЧЕННЯ У СТРУКТУРІ МЕТАФОРИЧНОГО МИСЛЕННЯ МОВЦІВ

Личук Марія Іванівна

доктор філологічних наук, професор,
професор катедри романо-германських мов і перекладу
Національного університету біоресурсів і природокористування
України
mariya.lychuk@gmail.com

В останні роки чимало уваги приділено дослідженню проблематики національних особливостей світосприйняття, етнічної специфіки мовної комунікації, що так само відображено в мовній картині світу окремого народу. Фразеологія є одним із способів мовного світобачення, що дає підстави говорити про існування в кожній мові фразеологічної картини світу.

Фразеологізовані нечленовані, зокрема тавтологічні фразеологізовані речення, сприяють створенню певного мікроклімату під час спілкування з представниками різних культур. Характеристика їхньої оцінної семантики сприяє адекватному, повному, хоч і лаконічному, вираженню думки з опертям на мисленнєві процеси мовця, реалізуючи його як активного суб'єкта процесу спілкування [2, с. 531; 3, с. 164].

У дослідженнях новітнього синтаксису, особливо протягом третього десятиріччя ХХІ ст., і не лише в українській мові, важливе місце посідають синтаксичні фразеологічні одиниці.

Дослідники зазначають: «...стереотипи соціальної поведінки не обов'язково виявляються під час простого спостереження. ...якщо ми в змозі показати, що ці стереотипи не так усвідомлені, скільки відчутні, і піддаються... простому використанню на практиці, тоді маємо право говорити про “несвідомі стереотипи поведінки в суспільстві”» [3, с. 168; 1, с. 179].

Категорійне значення *нормативної оцінки* найвиразніше представлено в тавтологічних фразеологізованих реченнях. Це значення визначаємо з опертям на структурні схеми речень та їхню компонентну наповнюваність.

Указівку на відповідність нормі реалізують фразеосинтаксичні значення таких структурних схем, як *Nn (Pronomn, Adv, Vf)* як *Nn (Pronomn, Adv, Vf)*; *N є N*, напр.: *З яблуками, як з яблуками* (В. Врублевський); *Фінал – і є фінал* (Брати Капранови); *Вчора як вчора* (розм.).

Нормативну оцінку виражають речення, іменникові компоненти яких є назвами конкретних предметів, істот, речовин, інколи – абстрактними назвами. Тавтологічні іменникові компоненти часто є назвами осіб, мо-

жуть бути виражені власними іменами та іменниками на позначення абстрактних понять. Напр.: *Володька як Володька. У пивбарі замовив собі два великі кухлі пива...* (В. Трубай); *Ольга є Ольга* (К. Москалець).

Фразеологізовані речення, утворені за стійкою схемою $N \in N$, виражають повне, безвідмовне прийняття предмета, істоти, її ознаки. Категорійне значення нормативної оцінки в них ґрунтується на врахуванні як основних ознак предмета чи особи, так і додаткових, конотативних. Саме поєднання двох типів ознак – основних і додаткових, але також характерних для предмета, особи, і визначає категорійне значення оцінки для цього типу фразеологізованих речень.

Експліцитне вираження постійного компонента зв'язкової природи ϵ підвищує надійність передання інформації. Він актуалізує модально-оцінне значення вірогідності. Інтонація впевненості, з якою вимовляється зв'язковий компонент ϵ , відкидає будь-який сумнів щодо вірогідності предметного значення, яке передає іменниковий компонент. Підґрунтям такого значення є нормативний складник. Саме це дає підстави кваліфікувати семантику фразеосхеми $N_i \in N_i$ як часткове узагальнення.

Контекстне оточення визначає специфіку іменникових компонентів: якщо значення тавтологічного іменникового компонента розкривається в контексті, то виразнішим є значення характеризувальної ознаки; коли ж контекстне оточення не дає тлумачення, то основним є значення тотожності предмета чи поняття самому собі.

Фразеологізовані речення з тавтологією компонентів ґрунтуються на певній комунікативній ситуації, що передбачає спільність пресупозицій у мовця і слухача. У мовця і адресата мовлення встановлюється загальний рівень мовного мислення, на якому тлумачення поняття є зайвим, адже достатньо лише загальної вказівки на напрям, у якому трактують поняття. Спираючись на загальнокультурний фонд та емпіричний досвід, загальні для мовця і слухача пресупозиції долають суперечності між мовною та мовленнєвою семантикою таких речень. На додаткове мовленнєве значення характеризувальної ознаки нашаровується комплекс суб'єктивно-модальних і оцінних значень – *«так повинно бути», «це звичайно, природно»*. Фразеологізовані речення інформують про деяку норму як точку відліку для визначення оцінки, що вможливило визнати оцінку нормативною. Маючи позачасове значення, такі нечленовані синтаксичні побудови є одним із засобів узагальнення ситуації, що відображається в контексті, цьому сприяє властивий їм модус ствердження, відмова від надлишкових пояснень, указівка на вичерпність характеристик.

Слугуючи засобом вираження нормативної оцінки й одночасно повідомлення, фразеологізовані речення, побудовані на тавтології, є також засобом репрезентації авторської модальності в тексті.

Імплицитні мовленнєві підтексти, що властиві таким нечленованим побудовам, семантичне зрушення імені в них, роль ситуації чи контексту, що слугує своєрідною «семантичною скріпою», відсутність часової парадигми є диференційними ознаками таких фразеологізованих речень. Алогізм тавтології перекривається за допомогою ідіоматичності семантики, через значеннєві прирощування якої доповнюється висловлення в процесі комунікації.

Отже, оцінні тавтологічні фразеологізовані речення із семантикою нормативної оцінки є досить активними в комунікативному процесі. Це пояснено низкою чинників: з одного боку, характером структурної архітекtonіки кожної з мов, з іншого, – специфікою метафоричного мислення народу, підґрунтям якого є ціннісно-змістові домінанти світосприйняття.

Характеристика оцінної семантики фразеологізованих речень уможлиблює для мовців досягати оптимальності мовлення, зокрема діалогічного розмовного, з огляду на високий ступінь його інформативності, виразності та урізноманітнення спілкування між учасниками, створенню певного мікроклімату у процесі спілкування з представниками різних культур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ситар Г. Структурні й семантичні типи синтаксичних фразеологізмів в українській мові. *Мовознавчий вісник*. 2011. № 12–13. С. 178–181.
2. Gibbs R. W. Evaluating Conceptual Metaphor Theory. *Discourse Processes*. 48(8). 2011. P. 529–562.
3. Goldberg A. Construction Grammar. *Encyclopedia of cognitive science*. London: Macmillan, 2000. 214 p.

СЕМАНТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СИНТАГМАТИЧНИХ ДУБЛЕТІВ У СКЛАДНОМУ БАГАТОКОМПОНЕНТНОМУ РЕЧЕННІ

Марчук Людмила Миколаївна

*доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
lyudmulamarchuk60@gmail.com*

Дослідження повторів на матеріалі сучасної української мови охоплюють різні рівні мови та репрезентують жанри всіх стилів. Проте на рівні синтаксису в найновіших студіях автори актуалізують увагу на структурній стороні повторів, на стилістичному аспекті. І. В. Холод трактує «повтор, який функціонує на різних мовних рівнях (лексичному й синтаксичному), як лексико-синтаксичний. Повтор на лексичному рівні мови (лексичний) у роботі схарактеризовано як повторення повнозначних чи неповнозначних лексем, словосполучень чи речень в одному висловленні (реченні, надфразній єдності, абзаці, тексті). Повтор на синтаксичному рівні мови (синтаксичний) витлумачено як повторення предикатних, субстанціальних синтаксем, атрибутивних чи обставинних поширювачів, простих речень із переважним уживанням однакових лексем (за винятком синтаксичного паралелізму)» [3, с. 2]. Проте повтор на матеріалі сучасної української мови як психолінгвістичний прийом віддзеркалення довкілля ще не був предметом дослідження.

Повтор як художній прийом (головним чином емпізи) відомий усім дослідникам художнього стилю. Він перебуває в опозиції до універсального закону економії мовних засобів та додає тексту експресії, яка укладена і в зримій фігурі складного багатокомпонентного речення із симетрією, і в ритмічному та мелодичному малюнку з кульмінаційними наголосами на актуалізованих компонентах. Висловлення розгортається на основі судження, що весь час ми натрапляємо на щось схоже, подібне. Напр.: *Пропадемо, згинемо, прикуті до своїх держав, коаліцій, блоків, ідеологій і упереджень, як ті божевільні до койок, і ні Христос, ні Аллах, ні Будда не просять наших кісток крізь вселенське зоряне решето, і Космос не буде ідентифікувати нерозумне людство, що десь там на маленькій планеті знищило саме себе* (Л. Костенко). Повторюються сурядні сполучники, а саме єднальні (можливі і розділові), які виконують вказівну функцію та допомагають в ідентифікації інформації.

З позиції семантики повтори є явищем ідентифікації, імплікації та експлікації інформації.

1. Конструкції семантичної експлікації віддзеркалюють явище повного семантичного дублювання. Семантика дубльованого і дублювального компонентів збігається. Це відбувається за простого нанизування по-

вторювальних компонентів, так званих абсолютних синонімів: *Їм же не до хлопців в Іраку, то ж для них біомаса, ми всі для них біомаса, їм головне – вибори, наразі місцеві вибори як репетиція президентських, проба сил, відпрацювання методів, розставляння своїх людей* (Л. Костенко).

2. Конструкції семантичної імплікації – це явище часткового семантичного дублювання. У конструкціях із такою структурою співвідносяться слова, одне з яких сприяє розумінню значення іншого. Тобто відбувається виділення одного семантичного складника вихідного компонента висловлення завдяки його називанню в дублеті. Імплікація впливає на конкретизацію значення вихідного компонента: *Помолитись би за Вифлеєм, де народився Син Божий, там на Різдво буде темно і безлюдно, там не до свята, там говорить війна* (Л. Костенко).

3. Конструкції семантичної експлікації також представлені частковим семантичним дублюванням. Відбувається значеннєве співвіднесення двох елементів речення, другий компонент не тільки повторює значення першого, а й містить додаткову характеристику цього значення. Експлікація полягає в градації ступеня ознаки: *І фахівці роз'їжджаються, і чорнобильці мітингують, і «саркофаг» небезпечний, і сховища для ядерних відходів недобудовані, і Дамоклів меч хилиться. Отакий «Чорнобиль forever»* (Л. Костенко). Інтонація перераховування та повтор сполучника і можливі завдяки однорідному модально-часовому плану предикативних частин (ПЧ). Серед сурядних сполучників найбільш закономірний повтор єднальних та розділових, які беруть на себе роль підсилювальної частки та сприяють певному словопорядку в ПЧ, акцентації, притягують до себе значущі компоненти висловлення: *Після цьоголітньої спеки у світі заговорили про зміну клімату, зміщення кліматичних зон, і що планета уже й не кругла, а трохи сплюснута, і що початком глобальної екологічної кризи можна вважати саме це спекотне літо 2002 року* (Л. Костенко). Повтор сполучника з'єднує набір різних фактів в єдину значеннєву систему, створюючи окреме мікроповідання та стилістичну фігуру. Сполучникам та їх ролі в реченні присвячено працю К. Г. Городенської [1].

Отже, повтор елементів у частинах складного речення різний, одним із них є повтор сполучників. Експресивні властивості таких речень передають посилену увагу до кожної з ПЧ, акцентують увагу читача та створюють особливий ритмомелодійний малюнок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 208 с.
2. Костенко Ліна. Записки українського самашедшого. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. 416 с.
3. Холод І. В. Лексико-синтаксичний повтор у мові сучасної української преси: структура та прагмалінгвістичні функції: дис. ... докт. філософії, 035. Філологія. Вінниця – Луцьк, 2021. 209 с.

ПЕРЕМОГТИ НЕ МОЖНА ПРОГРАТИ: ПРО ОДНУ МОДЕЛЬ КОНСТРУКЦІЙ-ФРАЗЕМ¹

Ситар Ганна Василівна

*доктор філологічних наук, доцент, науковий працівник
Слов'янського інституту Академії наук Чеської Республіки
h.v.sytar@gmail.com*

У межах граматики конструкцій (Construction Grammar) [8; 9; 10; 11 та ін.] особливе місце посідають конструкції-фраземи (Phraseme Constructions, фраземні конструкції) – шаблони ідіоматичних поєднань слів, що складаються з фіксованих лексичних елементів («якорів») і слів, відкритих для заповнення. Такий шаблон (або модель) речення має типове значення та власне інтонаційне оформлення, а лексичне наповнення змінних компонентів – певні особливості для кожної моделі².

У листопаді 2023 року група лінгвістів з Австрії, Боснії-Герцоговини, Болгарії, Німеччини, Польщі, Сербії, Словаччини, Словенії, Угорщини, України, Хорватії та Чехії розпочала масштабне дослідження в межах міжнародного проєкту CA22115 «A Multilingual Repository of Phraseme Constructions in Central and Eastern European Languages» («Багатомовний репозиторій фраземних конструкцій у мовах Центральної та Східної Європи»). Проєкт підтримано Асоціацією COST (European Cooperation in Science and Technology).

¹ Дослідження виконане в межах міжнародного проєкту COST CA22115 «A Multilingual Repository of Phraseme Constructions in Central and Eastern European Languages» (PhraConRep).

² Конструкції-фраземи як своєрідний тип речень на матеріалі різних мов привертали увагу представників різних лінгвістичних шкіл та напрямів, зокрема широкого підходу до фразеології, експресивного синтаксису, розмовного синтаксису, функційно-комунікативного синтаксису, конструкційної граматики та ін. У межах цих підходів дослідники оперують термінами, усталеними у відповідній концепції: *стійка фраза, фразеологізоване речення, синтаксичний фразеологізм, комунікативний фразеологізм, синтаксична ідіома, граматична ідіома, фразеосхема, лексико-фразеологічна комунікема, конструкція малого синтаксису, конструкція мікросинтаксису, фразема, нестандартна конструкція, формальна ідіома* (лексично вільна ідіома) та ін. (докладніше про це див. [6]).

В україністиці вживають терміни *синтаксичний фразеологізм* і *фразеологізоване речення* як синоніми. Використання терміна *синтаксичний фразеологізм* умотивоване безпосередньою вказівкою на взаємопроникнення явищ двох мовних ярусів – синтаксису і фразеології, наголошенням синтаксичного рівня здійснення фразеологізації (Г. Ситар, І. Богданова, О. Халіман та ін.). Терміном *фразеологізоване речення* оперують як добре відомим та усталеним в українському мовознавстві (М. Личук, В. Шинкарук, Л. Шитик та ін.).

Кожна конструкція-фразама аналізована за комплексом змістових, формальних, прагматичних, лексичних, інтонаційних та пунктуаційних параметрів. Вихідною мовою у створюваному репозиторії є німецька, відповідно до німецької конструкції-фразами вчені добирають точні або часткові еквіваленти різними слов'янськими мовами, а також угорською.

Один із шляхів виникнення конструкцій-фразем – це взаємопроникнення синтаксичних фразеологізмів та прецедентних феноменів (крилатих висловів). «Специфіка одиниць цього типу полягає в тому, що сама модель речення є прецедентною, впізнаваною представниками певної національно-лінгвокультурної спільноти, а лексичне наповнення не відповідає загальновідомому» [5, с. 98]. І. Богданова називає речення цього типу «синтаксичними прецедентами» [1, с. 149]. До моделей такого зразка, за нашими спостереженнями, належать: *Inf або / чи Inf, Inf не можна Inf, N_{1pl} не винні, 50 відтінків N₂, N₁ не пахнуть / пахне, Ати-бати, йшли N₁ / Inf / (N₁) в N₄, Не такий страшний N₁, як V_f / N₁, Польові дослідження з N₂ та ін.*

Мета дослідження – проаналізувати конструкції-фразами, побудовані за моделлю *Inf не можна Inf*, в українській мові.

Матеріалом дослідження стали близько 600 контекстів: власна картотека, що охоплює 130 прикладів з інтернет-газет, журналів та соціальних мереж, а також 478 прикладів, отриманих шляхом пошуку в корпусі текстів ГРАК (версія 17) [2].

Для досягнення поставленої мети використано такі методи: метод моделювання, дистрибутивний аналіз, описовий метод.

Проаналізований фактичний матеріал дає змогу виділити такі властивості моделі *Inf не можна Inf*.

1. Формальні ознаки: стрижневий компонент моделі – *не можна*; два змінні компоненти – дієслова у формі інфінітива.

2. Типова семантика: протиставлення мовцем двох несумісних ситуацій.

3. Прагматичні параметри: конструкції вживають у неформальному спілкуванні, за типом мовленнєвого акту вони належать до експресивів; у мовленні виконують фатичну (найчастотніша позиція в тексті – заголовок), експресивну, ігрову та декоративну функції. Послідовність розташування інфінітивів у відкритих позиціях є не випадковою, нею мовець підкреслює власний ракурс бачення ситуації.

4. Особливості пунктуаційного оформлення: речення типово не містять коми між інфінітивами, що привертає увагу та допускає варіації у трактуванні конструкції; знак пунктуації можливий, якщо мовець наголошує обраний ним варіант перебігу події.

5. Конструкції-фраземи мають стильову маркованість: уживані в публіцистичних текстах, постах у соціальних мережах та в усному мовленні.

6. Щодо лексичного наповнення конструкцій, побудованих за моделлю Inf не можна Inf, то в позиціях інфінітива зафіксовані:

6.1. Дієслова-антоніми:

Заборонити не можна дозволити

В умовах зовнішньої агресії не можна міряти внутрішню свободу мірками мирного часу. Однак сучасний гібридний конфлікт вимагає набагато більш зваженого і обачного ставлення до заборон, ніж звичайна війна. Чому? (Українська правда, 24.02.2017);

Прес-конференція на тему: «Жити не можна померти, де ставити кому?» (Українські національні новини, 15.10.2015).

6.2. Дієслова-конверсиви:

Програти не можна перемогти (Українська правда, 30.01.2021);

«Програти не можна виграти» – на 6 сторінці газети (Фіртка, 2011, ГРАК).

6.3. Пари дієслів, які реалізують протиставлення лише в певному контексті (т. зв. контекстуальні антоніми):

Дилема Авакова: звільнити не можна залишити (Кореспондент.net, 15.05.2015);

Держгеонадра: реформувати не можна залишити Структура, яка регулює питання користування надрами, не відповідає сучасним реаліям і потребує змін. Що і як слід зробити? (Українська правда, 13.02.2018);

Ліквідувати не можна реформувати. Що не так з прокуратурою Матіюса (Українська правда, 08.08.2019);

Закон про енергорегулятора: прийняти не можна затягувати (Українська правда, 12.11.2015) та ін.

6.4. Позиція змінного компонента може бути поширена за рахунок залежного іменника (дієслівно-іменникові цілісні словосполучення):

Діяти силою не можна думати

Поліцейська тактика під час протестів

Державний інструмент для забезпечення реалізації цього протесту – органи правопорядку (Дзеркало тижня, 12–19.08.2017);

Бізнес – врятувати не можна гаяти час

Ідеальної формули, де потрібно поставити кому в такому реченні не знайдено, проте більшість країн, де епідемія набула розмаху, йдуть шляхом часткового або повного lockdown (заморожування суспільного та економічного життя) (Українська правда, 06.04.2020) та ін.

7. Дієслова в позиціях змінних інфінітивів типowo належать до таких семантичних груп:

7.1. Дієслова активної дії:

Водіння напідпитку: **покарати не можна помилувати**. Яка за раз відповідальність за «п'яну їзду»? (20 хвилин. Новини Тернополя, 18.07.2020);

Викидати не можна залишити. Як в Україні процвітає ринок б/у запчастин з Польщі (Українська правда, 17.08.2021);

Продати не можна залишити: що робити зі стратегічними держактивами

Доки парламентарі вирішують, чи може приватний інвестор володіти «стратегічними» активами, ці активи занепадають, банкрутують, а держава втрачає доходи. Можливо, є рішення, що задовільнить усіх? (Українська правда, 06.09.2017);

Новій Верховній Раді доведеться досить швидко вирішувати, де ставити кому у фразі: **працювати не можна зволікати** (НВ, 2019, ГРАК);

Звільнити не можна залишити

Але як би кумедно часом не виглядали пояснення прокурорів, ситуація навколо «акваріумної справи» взагалі не смішна (Українська правда, 03.07.2018).

7.2. Дієслова руху:

Бігти не можна залишитися. Історії українських біженців у власній країні (Назва книги Ольги Телипської);

ЇХАТИ НЕ МОЖНА ЗАЛИШИТИСЯ

Кома у кожного своя! (фейсбук-сторінка «Щастя – просто жити», 18.03.2022) (експресивність повідомлення посилено за рахунок написання всіх слів у конструкції-фраземі великими літерами).

7.3. Дієслова зміни стану:

7.3.1. Зміни фізичного стану, зокрема, **померти – вижити** (про хвороби, податки, ціни):

Жити не можна померти. Сьогодні мова піде про прості рішення, наприклад, де поставити кому в цьому реченні. Героям сьогоднішньої передачі абсолютно немає за що дякувати лікарям: кожен з них тим чи іншим чином постраждав від рук різників у білих халатах (телеканал «Інтер», 21.09.2011, 22:19);

Померти не можна вижити – де поставити кому пенсіонеру? Наші батьки пенсійного віку знають де у місті найдешевший хліб, цілий день витрачають на дорогу в соціальну аптеку, у спеку йдуть на ринок за самими доступними продуктами... (фейсбук-сторінка «Об'єднання Самопоміч Новоград-Волинський», 15.06.2018).

7.3.2. Зміни емоційного стану, наприклад, **забути – пробачити**:

Забути не можна пробачити. На Донецькому кладовищі кількість терористів збільшилася втричі: фоторепортаж (Оглядач, 10.09.2015).

7.4. Дієслова процесу:

8 Березня: **Святкувати не можна ігнорувати**
Або польові дослідження з нагоди Міжнародного Жіночого Дня
(День, 07.03.2018);

Справи Майдану. Розслідувати не можна закрити (Українська правда, 20.11.2017);

Мовчати, не можна говорити... Чи говорити, не можна мовчати?
Або як боротьба за достовірність інформації може перетворитися
на узурпацію (Юридична газета online, 27.01.2020);

Діджиталізуватися не можна зачекати

Відсутність онлайн-доступу обмежує людину якщо не в правах, то
принаймні в можливостях (Український тиждень, 17.07.2020, ГРАК).

7.5. Фазові дієслова:

Медреформа: зупинити не можна продовжити (Українська правда, 23.07.2020);

**Розпочати не можна гальмувати. Що заважає повноцінній роботі
НАЗК?** [НАЗК – Національне агентство з питань запобігання корупції]
(Українська правда, 31.05.2016).

8. Варіанти моделі. Крім основної реалізації моделі, у зібраному фак-
тичному матеріалі наявні також варіанти моделі, що мають подібне зна-
чення і прагматичне навантаження:

8.1. Inf неможливо Inf:

Відновити неможливо демонтувати. Від комі в цьому реченні за-
лежить дуже багато – життя родин, повернення додому і в Україну,
навіть відновлення всієї України залежить від тих, хто залишиться та
буде працювати тут і зараз (фейсбук-сторінка Володимира Рисенка,
10.07.2023).

8.2. Inf нізащо Inf:

СУМУВАТИ НІЗАЦО УСМІХАТИСЬ – кожен поставити кому
самотійно (фейсбук-сторінка Алли Кіщенко, 17.11.2022) – вплив кон-
струкції-фраземи на читача посилено за рахунок шрифтового виділення.

Окремо варто зупинитись на реалізації моделі Inf не можна Inf із діє-
словами-конверсивами *перемогти* та *програти*. Ці конструкції вжива-
ють у таких ситуаціях:

1. Ситуація спортивних змагань:

Марко Ройс: перемогти, не можна програти

*Легенда Боруссії отримала шанс виграти персональний омріяний
трофей.*

*Боруссія Дортмунд наближається до історичного успіху. Команда
може вперше з сезону-2011/12 стати чемпіоном Німеччини. Кожен гра-
вець клубу прагне здобути трофей, проте є один футболіст, для яко-
го ця перемога буде мати особливе значення. Марко Ройс хоче нарешті
реалізувати свою мрію та таки підняти над головою срібну салатницю,*

про його шлях сьогодні й поговоримо (<https://football.ua/germany/505897-marko-rojjs-peremogti-ne-mozhna-prograti.html>, 26.05.2023) (у цьому прикладі показовою є кома, поставлена автором після слова *перемогти*).

2. Ситуація війни, зокрема інформаційної:

Протидія фейкам та пропаганді: студенти взяли участь у вебінарі «Інформаційна війна: перемогти не можна програти» (<https://journ.sumdu.edu.ua/ua/news/1029-protidiya-fejkam-ta-propagandi-studenti-vzyali-uchast-u-vebinari-informatsijna-vijna-peremogti-ne-mozhna-prograti>, 22.04.2022).

3. Ситуація політичної боротьби та виборів різних рівнів:

Олег Синютка: перемогти не можна програти

Відверта розмова з лідером партії Європейська солідарність на Львівщині, народним депутатом, колишнім головою ЛОДА та екскандидатом на посаду Львівського міського голови Олегом Синюткою (https://galinfo.com.ua/articles/oleg_synyutka_peremogy_ne_mozhna_prograty_358379.html, 22.01.2021).

Послідовність використання дієслів та наявність / відсутність знаків пунктуації відображають ракурс подання мовцем ситуації, тому своє ставлення до російсько-української війни та переконання в невідворотності перемоги України над загарбниками втілюю за допомогою подання першим дієсловом *перемогти* зі знаком оклику: **Перемогти! Не можна програти.**

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданова І. В. Сугестивний потенціал прецедентних одиниць в українському медійному дискурсі початку ХХІ ст. : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Вінниця, 2016. 191 с.
2. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2023. URL: uacorpus.org.
3. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2001. 16 с.
4. Личук М. І., Шинкарук В. Д. Ступені фразеологізації речень. Чернівці: Рута, 2001. 136 с.
5. Ситар Г. Синтаксичні фразеологізми і прецедентні феномени: зони перетину. *Лінгвістичні студії / Linguistic Studies* : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; гол. ред. А. П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ, 2016. Вип. 31. С. 20–25.
6. Ситар Г. Синтаксичні фразеологізми в розрізі конструкційної граматики : монографія: [наук. і відп. ред. А. П. Загнітко]. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 458 с.

7. Шитик Л. В. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові : монографія [відп. ред. К. Г. Городенська]. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2014. 474 с.
8. Fillmore Ch. J. Regularity and idiomacity in grammatical constructions: the case of 'let alone' / Ch. J. Fillmore, P. Kay, M. O'Connor. *Language*. 1988. № 64 (3). P. 501–538.
9. Fillmore Charles J. The Mechanisms of «Construction Grammar». *Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. 1988. P. 35–55.
10. Fried Mirjam. Construction Grammar. A. Alexiadou & T. Kiss (eds.). *Handbook of syntax* (2nd ed.). Berlin: Walter de Gruyter, 2015. URL: <http://ling.ff.cuni.cz/en/linguistics/fried/biblio.php>
11. Goldberg A. *Constructions: A construction grammar approach to argument*. Chicago: University of Chicogo Press, 1995. 265 p.

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ У ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІЙ І СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ ПАРАДИГМІ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ: УКРАЇНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ

Степаненко Микола Іванович

доктор філологічних наук,

професор катедри журналістики та мовної комунікації

Національного університету біоресурсів і природокористування України

myk_ivan@ukr.net

Складносурядне речення як компонент наукової парадигми має тривалу й водночас більш-менш усталену трактувальну версію порівняно з реченнями складнопідрядними та безсполучниковими. Згідно з утрадиційним передусім у лінгводидактичній практиці поглядом фундаментальними ознаками складносурядних речень визнано: 1) рівнозначність предикативних частин; 2) ідентичність функцій щодо цілого, яке вони утворюють; 3) належність сполучників сурядності всьому складносурядному реченню, а не окремим його предикативним частинам; 4) регламентованість позиції (вільний чи фіксований порядок розташування предикативних частин, відсутність інтерпозиції, яка є одним із важливих маркерів складнопідрядних речень). Не розв'язаною до кінця проблемою є вирішення безсполучникових речень як окремого типу складносурядних речень із лексично не експлікованими сполучниками, а також класифікування складних речень з урахуванням формально-граматичних і семантико-синтаксичних критеріїв.

Якщо ж говорити про комплексне дослідження складносурядних речень, то його в різний час (від 60-х років ХХ ст. дотепер) успішно здійснено в працях А. П. Грищенка [3], І. Р. Вихованця [1], К. Г. Городенської [2].

Першим фундаментальним дослідженням, присвяченим системно-моу описові структури й семантики складносурядних речень частково у взаємозв'язку із складнопідрядними та безсполучниковими реченнями, є монографія А. П. Грищенка «Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові». Складносурядне речення в цій праці проаналізовано «в межах традиційної в українському мовознавстві класифікації» [3, с. 24]. Що ж до збереження граматичної тяглості, про яку заявлено, то вона є відносно умовною річчю: складносурядне речення представлено як багаторівневу структуру з притаманними їй виразно заманіфестованими симетрично / асиметричними зв'язками між формально-граматичним та семантико-синтаксичним рівнями конкретних репрезентантів у вигляді структурних моделей єднальних, зіставно-протиставних (відособлено зіставних та протиставних) і розділових речень. Суттєво уточнено культивоване в традиційній лінгвістиці поняття граматичної рівнозначності конститuentів складносурядного речення: жодна із частин його «не може виступати як головна, граматично підпорядковуюча щодо іншої (інших) складової частини, але, звичайно, не виключає в одних випадках більшої, а в інших випадках меншої граматичної пов'язаності їх» [там само, с. 21]. Висловлено чіткий погляд на дискусійну проблему ототожнення / протиставлення сполучникових і безсполучникових речень. Оскільки їм притаманні відмінності на рівні формального вираження граматичного зв'язку між компонентами речення, то «немає підстав для ототожнення їх», отже, твердить автор аналізованої монографії, однією з важливих диференційних ознак складних речень є: «а) наявність сполучникового зв'язку між складовими частинами; б) відсутність сполучникового зв'язку між складовими частинами» [там само, с. 18–19].

І. Р. Вихованець залучає до сфери сурядності безсполучникові складні речення, формальними ознаками яких є сполучниковий [асемантичні (єднальні) та семантичні (зіставні, протиставні, розділові, приєднувальні, градаційні) сполучники] і безсполучниковий, або недиференційований, синтаксичний зв'язок предикативних частин. Він реанімує і водночас суттєво уточнює важливими семантичними аргументами граматичну концепцію, що панувала у другій половині ХХ століття, про безсполучникові складні речення не як окремі синтаксичні конструкції, а як «складні речення з лексично не вираженими («пропущеними») сполучниками» [1, с. 291]. У системі сполучникового складного речення вирізняє елементарні (вихідні) та неелементарні (похідні) конструкції, які

так само диференційовано на формально елементарні складні речення, формально неелементарні складні речення та семантично елементарні складні речення, семантично неелементарні складні речення. За типом сполучників, що окреслюють семантико-синтаксичну структуру речень, сформовано парадигму складносурядних конструкцій, а саме: речення із 1) зіставними; 2) протиставними; 3) розділовими; 4) приєднувальними та 5) градаційними сполучниками.

Новаторство граматичної концепції І. Р. Вихованця визначає і те, що в ній чітко вияскравлено та обґрунтовано формально-граматичні й семантичні маркери відкритості / закритості складносурядних сполучникових і безсполучникових речень. Типологію складносурядних речень відкритої структури репрезентують: 1) єднальні сполучникові, безсполучникові та сполучниково-безсполучникові складносурядні речення і 2) розділові зі значенням взаємовиключення та чергування складносурядні речення, а закритої структури – 1) зіставні; 2) протиставні; 3) приєднувальні; 4) градаційні складносурядні речення. Розширюють корпус складносурядних речень закритої структури 5) синтаксичні конструкції з асемантичним сполучником *і*, що репрезентують причиново-наслідкові, умовно-наслідкові, протиставні семантико-синтаксичні відношення, а також відношення доповнення, або поширення.

Помітним кроком у розвитку теорії складносурядного речення стала монографія К. Г. Городенської «Сполучникові складносурядні речення української мови в нових координатах формально-граматичної та семантико-синтаксичної структури» [2], що є досить успішною новою спробою створення повного та послідовного систематизованого опису сполучникових складносурядних речень. Авторка запропонувала власну концепцію, відповідно до якої сполучникові складносурядні речення об'єднано в такі типи: 1) єднальні складносурядні речення; 2) протиставні складносурядні речення; 3) зіставні складносурядні речення; 4) розділові складносурядні речення; 5) градаційні складносурядні речення та б) приєднувальні складносурядні речення. Не менш значущим є і те, що в розглядуваній праці наведено переконливі аргументи для виокремлення безсполучникових речень у самостійний тип.

Заявлено про інший тип різнорангових детермінативних відношень між предикативними частинами – їхня відносна структурна, граматична та семантична незалежність, або паритетність, – і цим «усунено основну суперечливу тезу традиційного визначення – цілковиту (повну) граматичну та семантичну незалежність поєднаних предикативних частин і визнано їхню часткову граматичну та семантичну залежність, неоднаково властиву різним семантичним типам складносурядних речень» [там само, с. 7].

К. Г. Городенська уточнила механізм диференціювання складносурядних речень на речення відкритої та закритої структури. Чинником, від якого залежать формально-граматичні параметри описуваних синтаксичних конструкцій, справедливо визнано спосіб уживання сполучника. Групу речень відкритої структури сформували: 1) єднальні складносурядні речення з повторюваними єднальними сполучниками; 2) єднальні складносурядні речення з повторюваними єднальними заперечними сполучниками та 3) розділові складносурядні речення з повторюваними сполучниками. До розряду речень закритої структури входять: 1) протиставні складносурядні речення; 2) зіставні складносурядні речення; 3) градаційні складносурядні речення з парними власне-градаційними сполучниками; 4) приєднувальні складносурядні речення з одиничними сполучниками; 5) єднальні складносурядні речення з одиничними сполучниками; 6) розділові складносурядні речення закритої структури з одиничними сполучниками. Серед складносурядних речень у самостійний тип із притаманним йому набором ідентифікаційних характеристик, що стосуються їхньої формально-синтаксичної структури та функціоно-стильової спеціалізації, вичленувано речення закритої – потенційно відкритої структури, найпоширенішими з-поміж яких є приєднувальні складносурядні речення.

Проведений аналіз окремо взятого граматичного фрагмента – складносурядного речення в його багаторівневому представленні – показав, що сучасна українська граматики, осягаючи власні науково-прагматичні набутки й використовуючи досягнення світової лінгвістики, еволюціонує в бік семантизації формально-граматичних явищ, і речення передовсім, кваліфікування їх із позицій багатовимірності на симетрійно-асиметрійних концептуальних засадах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 348 с.
2. Городенська К. Г. Сполучникові складносурядні речення української мови в нових координатах формально-граматичної та семантико-синтаксичної структури : монографія. Кам'янець-Подільський: Рута, 2022. 207 с.
3. Грищенко А. П. Складносурядні речення в сучасній українській літературній мові. Київ: Наук. думка, 1969. 156 с.

ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ ЯК ЗАСІБ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ІНТЕНЦІЇ МОВЦЯ

Турко Ольга Василівна

*кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філологічних
дисциплін початкової та дошкільної освіти
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
olha.turko@gmail.com*

Концептуальні лінгвостилістичні засади теоретичних і прикладних досліджень формують цілісну систему, спрямовану на виявлення засобів увиразнення комунікативної інтенції, що «репрезентує не тільки широкий діапазон особистісних намірів, а й детермінує прагматику висловлень, зміст мовленнєвого акту, від цього мовного феномену залежить і вибір конкретних синтаксичних засобів, найбільш релевантних для відображення певної ситуації» [5, с. 53].

Синтаксис на сучасному етапі розвивається в комунікативній парадигмі: дослідження мовного спілкування (мовець, адресат, повідомлення, контекст, специфіка контакту та код повідомлення), зміни значення мовних одиниць, їхньої емоційно-оцінної семантики, а також модифікації дериваційних можливостей мовних одиниць.

Речення становить базову комунікативну одиницю. Якщо значеннєва організація речення виражає структурування інформації, то комунікативна – визначає ієрархію цієї інформації, здійснювану суб'єктивно, залежить від перебігу спілкування, поінформованості співрозмовників, цілей спілкування, тобто від комунікативної ситуації та комунікативної інтенції.

Вербалізація комунікативної інтенції вирізняється такими характеристиками, як підсилення та увиразнення логічного та емоційного змісту висловлювання; акцент на емоційність; маркування мовних одиниць; взаємовплив стилістичних (виражальні засоби) та позамовних факторів (літературний стиль, напрям); особистість автора з його психологічними, ментальними, соціальними, культурними, етнічними та іншими характеристиками; хронотоп тощо [4, с. 156–157; 1].

Виокремлюють низку лексичних, морфологічних та синтаксичних засобів вербалізації комунікативної інтенції [6]. З-поміж синтаксичних засобів доцільно вирізнити порядок слів у реченні як наскрізне синтаксичне поняття, що детермінує семантико-граматичне значення реченнєвих компонентів, сприяє увиразненню лексико-семантичних одиниць. Крім цього, «порядок слів у реченнях української мови спричинений комунікативно-модальною, суб'єктивно-модальною та дискурсивно-жан-

рвовою інтенцією мовця, з одного боку, слугує засобом вербалізації та вираження комунікативної інтенції – з іншого» [2, с. 113].

Прямий порядок слів, представлений інваріантною моделлю реченневої структури, сприяє здебільшого вербалізації інформативного значення речення, напр.: $S_{N_1} + P_1 + N_3 + \text{Pron} + N_2$ / *Чоловік розповідає вогну своє життя* (Ю. Гудзь).

Непрямий порядок слів за своєю граматичною природою – маркувати реченнєвий компонент – має ширший діапазон у вербалізації комунікативної інтенції мовця.

Власне інверсійна функція (зміна позиції реченнєвого компонента зі збереженням синтаксичного значення) представлена варіативними моделями, у яких інверсійний компонент займає різні позиції у структурі речення із семантико-стилістичною метою:

– позиція реченнєвого компонента початку речення, напр.: $P_1 + (\text{Adv}_{\text{mod}} + \text{Patr}) + S_{N_1} + N_4 + (N_2 + N_2)$ / *Знає політично підкований Пашок і про теорію злиття націй* (П. Вольвач); $P_1 + N_7 + P_1 // P_1 + S_{N_1} + N_4$ / *Лягай, кохана, спати – приходять сон в обійми* (О. Герман); $N_5 + P_1 + S_{N_1}$ / *Між хлопцями зав'язалась розмова* (Ю. Покальчук);

– позиція реченнєвого компонента середини речення, напр.: $P_1 + \text{Part} + S_{N_1} // S_{N_1} + N_2 + N_6 + P_1 + \text{Pron} + N_4$ / *Пашать розніжені уста, а подих млости на папері дописує цього листа* (О. Герман);

– позиція реченнєвого компонента кінця речення, напр.: $P_1 + S_{N_1} + \text{Adv}_{\text{mod}}$ / *Цвітуть черемухи млосоно* (Л. Костенко).

Інверсійно-семантична функція (зміна граматичного значення реченнєвого компонента, спричинена зміною позиції у структурі речення) сприяє вираженню інверсійного компонента за семантичним значенням, напр.: $S_{N_1} + \text{Adj} + P_1 (\text{Adj})$ / *Мед новітній гіркий* (Л. Костенко), порівн.: $\text{Adj} + S_{N_1} + P_1 (\text{Adj})$ / *Гіркий мед новітній*.

Отже, порядок слів у реченні як засіб вербалізації комунікативної інтенції мовця детермінує лексичні, морфологічні та синтаксичні засоби, становить ієрархічно вищий мовний щабель із-поміж мовних засобів, адже впливає на семантичне значення реченнєвого компонента та його синтаксичне вираження.

Виявлення принципів порядку слів у реченні, що спричинені ментальними, граматичними особливостями, проливає світло на закономірності синтаксичного ладу української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С. Я. Синтаксис віршової мови. Київ: Наук. думка, 1969. 94 с.
2. Турко О. Порядок слів речень української мови у фокусі комунікативної інтенції. *Євроінтеграційні пріоритети філології й лінгводидактики*

- в освітній системі України : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф. (10 листопада 2023 р., м. Полтава). ДЗ «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Полтава, 2023. 204 с.
3. Турко О. Порядок слів у реченні української мови як наскрізне синтаксичне поняття. *Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження* : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження проф. Іларіона Слинька (Чернівці, 16–17 червня 2022 р.) / за ред. С. Т. Шабат-Савки. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 208–209.
 4. Єрмоленко С. Я. Експресивність. *Українська мова: Енциклопедія* / ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2000. С. 156–157.
 5. Шабат-Савка С. Т. Категорія комунікативної інтенції в українській мові : монографія. Чернівці: Букрек, 2014. 412 с.
 6. Шабат-Савка С. Т. Комунікативна інтенція як міжривнева лінгвістична категорія. *Мовознавчий вісник*. 2015. Вип. 20. С. 114–120.

ІНФІНІТИВНІ РЕЧЕННЯ В АСПЕКТІ ГРАМАТИКИ ОЦІНКИ (на прикладі синтаксичного фразеологізму *N₃ / Pron₃ аби / лиш би (лише б) Inf*)

Халіман Оксана Володимирівна

доктор філологічних наук, доцент,

викладач Відокремленого структурного підрозділу

«Полтавський фаховий коледж

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого»

khaliman_oksana@ukr.net

До граматичних засобів вираження оцінки належать і морфологічні одиниці, і синтаксичні конструкції, що зумовлює поділ граматики оцінки (див. [3]) на два підрозділи (морфологія оцінки й синтаксис оцінки), які перебувають у нерозривному зв'язку. Досліджуючи вживання морфологічних одиниць в оцінних функціях, розрізняємо різні ступені зумовленості особливостей їх функціонування синтаксичним оточенням (див. [5, с. 152–153]). Уживання певних морфологічних форм спостерігаємо й у складі конкретних шаблонних синтаксичних моделей (синтаксичних фразеологізмів). Обов'язковою реалізацією таких засобів є і вживання певної морфологічної форми, і сталість синтаксичної конструкції.

Серед синтаксичних одиниць, за якими закріпилися оцінні функції, привертають увагу інфінітивні речення, які відзначаються шаблонністю форми й типовістю відтворюваного змісту, що дає підстави вналежнити їх до синтаксичних фразеологізмів – конструкцій, компоненти яких

«пов'язані ідіоматично, а прямі лексичні значення компонентів, що утворюють структуру, дещо послаблені» [2, с. 234]. Значну увагу численним синтаксичним фразеологізмам приділила Г. Ситар, серед яких і такі, що містять у своїй структурі інфінітив [4], однак конструкція $N_3 / Pron_3$ *аби / лиш би (лише б) Inf* у цій роботі й у лінгвістиці загалом комплексно описана не була, що, як було зазначено, вирізняється й в аспекті лінгвоаксіології. Це викликає потребу подальшого розпрацювання проблеми та актуальність цієї наукової розвідки.

Обов'язковими складниками досліджуваного синтаксичного фразеологізму є такі:

1) іменник (онім чи апелятив) / займенник у давальному відмінку, що номінує суб'єкт дії, напр.: *Кому сум, а Іванові аби випити за упокій* (Д. Прилюк); *Леся Гонгадзе: прокурорам лиш би відрапортувати...* («Високий Замок»); *Ім аби знуцатися над нашим братом, верховодити* (Панас Мирний);

2) частки *аби / лише б (лиш би)*, що вносять у конструкцію обмежувальний відтінок значення, пор.: – *Я розтеревенився, а ви, хлопці, – вам аби слухати!* (М. Вінграновський); *Нашим людям лиш би пити і веселитися...* (Анна Хома); *Знову спить, чоловікам лише б поспати!* («Чарівниця»);

3) інфінітив (доконаного чи недоконаного виду), що називає дію, яку виконує суб'єкт, напр.: – *Ваню, тобі аби комизитися, – зненацька подоброму всміхнувся Федір* (М. Бутченко); *У будь-який час, за будь-якої влади вам аби прилаштуватися* (І. Муратов).

У фокусі комунікативно-прагматичної парадигми сучасної лінгвістики актуальним є дослідження комунікативних інтенцій мовця у процесі вживання мовних одиниць, зокрема й синтаксичних конструкцій (див., наприклад, [1]). Комунікативну інтенцію науковці розуміють «як втілення інтенції (наміру, волі, бажання, емоції) у мовну форму» [6, с. 105]. Основним засобом її вираження є висловлення, що й віддзеркалює інтенції мовця.

Фразеологізація компонентів описаного вище синтаксичного фразеологізму формує таке значення досліджуваної конструкції: мовець оцінює негативно дію особи, на якій та зосереджена, вважає її недоречною, неважливою в певній ситуації. Тобто синтаксичні конструкції такого типу реалізують оцінну інтенцію мовця.

Аналіз ілюстративного матеріалу демонструє вживання у значній кількості таких речень дієслів із негативною оцінкою (напр., *знуцатися, вкрати* та ін.), пор.: *Жінки, навпаки, судили Якова і разом своїх чоловіків: такі вони усі осоружні, каторжні! Ім аби знуцатися над нашим братом, верховодити* (Панас Мирний). Часто фіксуємо використання дієслів *пити, випити, поспати, розважатися, теревенити, порегота-*

ти, веселитися, комизитися, що забезпечують моделювання контекстів, у яких мовець негативно оцінює дію суб'єкта, яку сприймає як безтурботну, неважливу в порівнянні з можливою в конкретній ситуації іншою дією, пор.: – *Цитьте, Анки-кулеметниці! – раптом заговорила басом інтелігентка, – людина на службі, а вам аби теревенити* (В. Лапікура, Н. Лапікура). Як бачимо, у наведеному вище прикладі одна дія, оцінена негативно (*теревенити*), протиставляється іншій, важливій, тому оціненій позитивно (*нести службу*). Значення зосередженості діяча на одній дії і відповідно ігнорування чогось іншого, на думку мовця, важливішого, забезпечує вживання часток *аби / лише б (лиш би)*.

Отже, функціонування синтаксичного фразеологізму $N_3 / Pron_3$ *аби / лиш би (лише б) Inf* пов'язане з реалізацією оцінних інтенцій мовця – вираженням негативною оцінкою дії, яку він вважає неважливою, несуттєвою, недоречною в певній ситуації. Досліджувана модель містить як обов'язкові, так і факультативні елементи, фразеологізація яких забезпечує реалізацію типових відтінків значень.

У перспективі плануємо продовжити аналіз аксіологічного потенціалу синтаксичних одиниць для створення цілісної теорії граматики оцінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль Л. М., Домрачева І. Р., Митько Н. А. Інфінітивне речення як виразник комунікативно-модальних інтенцій автора (на матеріалі роману Дари Корній «Зворотний бік світів»). *Закарпатські філологічні студії*. 2021. Вип. 17. Т. 1. С. 13–16.
2. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки : монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 349 с.
3. Космеда Т. А., Халіман О. В. «Грамматика оцінки» як актуальна проблема сучасного мовознавства. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. пр. / укл. А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін. Донецьк: Донец. нац. ун-т, 2011. Вип. 22. С. 17–23.
4. Ситар Г. Синтаксичні фразеологізми в українській мові: структурно-семантичний, прагматичний і прикладний виміри: дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01, 10.02.21. Вінниця, 2017.
5. Халіман О. В. Невласне питальні безособово-інфінітивні речення в аспекті граматики оцінки. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Харків, 2022. Вип. 56. С. 151–162.
6. Шабат-Савка С. Категорія комунікативної інтенції: типові вияви та синтаксична реалізація в сучасній українській мові. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 104–114.

ЗМІНИ В СИНТАКСИЧНІЙ БУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ПЕРІОД ВІДНОВЛЕНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Харченко Світлана Василівна

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри журналістики та мовної комунікації
Національного університету біоресурсів і природокористування України
lucynka@ukr.net*

З якими «набутками» в синтаксичній будові ввійшла українська мова в період відновленої незалежності? Це з-поміж іншого:

1) істотне переважання пасивних конструкцій над активними в науковому й офіційно-діловому стилях, адже пасивні конструкції, зокрема тричленні, у 50-ті роки ХХ ст. оголошено нормативними для української літературної мови й визнано синтаксичною визначальною рисою офіційно-ділового стилю;

2) нормативність орудного суб'єктного у структурі речення з предикативними формами на *-но*, *-то*;

3) безумовна можливість уживати зв'язковий компонент *бути* у структурі речення з предикативними формами на *-но*, *-то*;

4) використання сполучного слова *який* у складнопідрядних реченнях, підрядне присубстантивне яких стосується означуваного іменника-істоти, а сполучного слова *що* – відповідно іменника-неістоти, а також усунення зі сполучних засобів підрядного присубстантивного речення *що+Pron*_{3sg/pl};

5) нерозв'язаність питання щодо орудного предикативного у структурі іменного складеного присудка й усунення з наукового дискурсу прийменникового знахідного зі структури іменного складеного присудка.

Ці та інші не названі «набутки» нівелювали національну самобутність української мови, а особливо в тих її різновидах, що перебували під пильним оком советської цензури, – науковому, офіційно-діловому й публіцистичному. Дослідники (К. Городенська, Н. Непійвода) зазначали, що вплив російської мови на свідомість і мислення українських науковців призвів до того, що вони перестали розмежовувати синтаксичні відмінності російської та української мов у наукових текстах. Це спостереження, на жаль, актуальне досі як поміж науковцями, так і поміж пересічними носіями / користувачами української мови, що дає підстави з певними застереженнями використовувати мовну практику як один із критеріїв для кваліфікації конкретного синтаксичного явища.

У перше десятиліття відновленої державності України теоретичне національно-орієнтоване підґрунтя докладного аналізу-перегляду син-

таксичних явищ української мови закладали у своїх працях І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, З. Терлак, Л. Масенко, Н. Нейпийвода, І. Вихованець, О. Співак, К. Городенська, Л. Струганець, Г. Яворська та ін.

Результати наукових пошуків дослідників мови (І. Вихованець, М. Гінзбург, К. Городенська, Н. Іваницька, С. Іллініч, З. Куньч, О. Лаврінець, Н. Непийвода, Р. Рожанківський, О. Сербенська, Г. Стельникович та ін.) та власних спостережень дали підстави для таких висновків:

1. Сучасна українська мовознавча наука 90-х років ХХ ст. і початку ХХІ ст. позначилася появою низки наукових розвідок про пасивні конструкції в українській літературній мові, у яких однозначно доведено обмежене функціонування пасивних конструкцій в українській мові. Як результат – із парадигми українських пасивних конструкцій вилучено тричленні пасивні конструкції. Мовознавці радили речення будувати природно – суб'єкт дії повинен бути підметом, об'єкт дії – додатком, а присудок описує дію підмета, спрямовану на додаток. У мовній практиці фіксуємо зміну синтаксичної норми в бік посилення позицій активних конструкцій і в тих стилях, що їх традиційно зараховують до книжних, – офіційно-ділового та наукового.

У мові українського законодавства досі активно послуговуються дво-, трикомпонентними пасивними конструкціями, які утворені дієсловом недоконаного виду пасивного стану на *-ся*, іменником у формі орудного відмінка на позначення суб'єкта дії та іменником у формі називного відмінка, що визначає об'єкт дії.

2. Сучасна теоретична мовознавча наука, кодифікувавши здатність керувати лише знахідним відмінком прямого об'єкта результативного стану як характерну особливість предикативних форм на *-но*, *-то*, визнала позанормативний статус суб'єктного компонента у формі орудного відмінка, оскільки історично він не був характерний для конструкцій із цими формами.

3. Питання щодо нормативності вживання у структурі речення зв'язкового компонента *бути* (у формах середнього роду однини минулого часу і 3-ї особи однини майбутнього часу) з предикативом на *-но*, *-то* перебували поза колом наукових зацікавлень мовознавців, принаймні протягом досить тривалого часу.

Зваживши на конструктивні міркування деяких своїх попередників і на власні спостереження, ми сформулювали деякі рекомендації, зокрема: 1) надавати перевагу синтаксичним конструкціям, у яких предикатив на *-но*, *-то* вживаємо без дієслівного зв'язкового компонента *було*; 2) використання дієслівного зв'язкового компонента *було* / *буде* з предикативом на *-но*, *-то* семантично й граматично зумовлене, якщо на початку речення постає потреба щось минуле протиставити теперішньому, увиразнити

буттєвість; якщо мовець прагне дистанціювати минуле від теперішнього, посилити часове віддалення певної інформації від моменту мовлення чи щодо основної, поданої в реченні інформації; якщо наявна вказівка на протяжність дії; якщо мовець свідомо / підсвідомо бажає в майбутньому дистанціюватися від імовірної дії; якщо мовцеві важливо зацентрувати саме на майбутній бажаній, передбачуваній, прогнозованій чи уявній дії, бажаному факті тощо, а не на виконавчій дії.

4. У функціюванні іменного складеного присудка *бути + Н. в.* і *бути + Ор. в.* також фіксуємо зміни. На семантичний критерій розрізнення іменного складеного присудка з предикативним називним і предикативним орудним та з експлікованою дієслівною власне-зв'язкою в теперішньому часі сьогодні менше зважають. Мовна практика засвідчує тенденцію до їх варіантного вживання.

Прикро, але в дискусіях щодо можливості / неможливості вживання *бути + Н. в.* і *бути + Ор. в.*, установлення семантичних умов їх використання науковці «загубили» знахідний відмінок із прийменником *за*, що його використовують тоді, коли ознака, виражена присудковим ім'ям, нестала, нехарактерна, заступає щось або когось іншого.

5. Щодо можливостей чи особливостей використання *що*, *що + Pron_{3sg/pl}*, *який*, *котрий* у ролі сполучного засобу в складнопідрядних реченнях із підрядним присубстантивним в окреслений період мовознавці не дискутували. Однак поступово зникло і твердження про чітку корелятивність між *що* і назвами неістот, між *який* і назвами істот, а усталилося, що займенники *що* і *який* рівноправні, їх потрібно вживати, аби уникати тавтологічних побудов.

Потребує повсюдного пропагування національно маркований засіб *що+Pron_{3sg/pl}*, який із теоретичного наукового дискурсу (середньої і вищої освіти) зник.

6. Сучасне мововживання засвідчило, що у відносно вільному функціюванні української мови в різних сферах суспільної діяльності відбувається самовідновлення в українській мовній практиці іманентних їй синтаксичних одиниць, до того ж вони поступово проникають у такі консервативні та політично заангажовані в попередні десятиліття стилі мови, як науковий та офіційно-діловий.

7. Українська мова й надалі потребує цілеспрямованої деколонізації та деколонізації.

ГРАМАТИЧНА ПРИРОДА ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

Христіанінова Раїса Олександрівна

*доктор філологічних наук, професор, завідувач катедри української мови
Запорізького національного університету
khrystianinova@gmail.com*

У сучасних синтаксичних працях підрядний зв'язок розглядають як односпрямований, що поєднує між собою два різнофункційні компоненти, один із яких постає опорним, а інший – залежним. І. Р. Вихованець виокремив сім диференційних ознак цього зв'язку, його різновиди в простих і складних реченнях та словосполученнях [див.: 1, с. 25–30]. У простих реченнях підрядний зв'язок репрезентований трьома різновидами – прислівним (валентно зумовленим і валентно не зумовленим), детермінантним і опосередкованим. Основною ознакою, властивою всім різновидам підрядного зв'язку, визначено його односпрямованість, однобічну залежність одного компонента від іншого [1, с. 27]. Натепер чітко окреслено сфери поширення того чи того різновиду синтаксичного зв'язку, але функції кожного з різновидів у структурі речення глибоко не досліджені й системно не описані, що й визначає актуальність пропонованої розвідки та її мету – проаналізувати граматичну природу підрядного зв'язку у структурі простих речень.

Визначальним для простих речень вважають предикативний зв'язок, яким поєднано підмет і присудок, на підставі чого його називають реченнєвотвірним [2, с. 362–363]. За своєю граматичною природою він є первинним. Наявність цих двох компонентів обов'язкова для двоскладних реченнєвих конструкцій та буває достатньою для утворення повноцінного речення і використання його у процесі спілкування: *Дерево цвіте; Небо синіє; Сонце світить*. Речення, утворені тільки головними членами, у функційно-категорійному синтаксисі покваліфіковано як прості речення елементарної структури. Повноцінне функціонування таких речень у процесі спілкування вможливають одновалентні предикати.

Проте частіше маємо справу з поєднаннями підмета й присудка, які утворюють речення суто умовно, не здатні виражати без інших компонентів закінченої думки та відповідно функціонувати в ролі повноцінних самостійних висловлень поза конкретним контекстом чи конкретною ситуацією (як окремі висловлення вони можливі лише в певних контекстах чи ситуаціях): **Дівчина повідомила; *Батько накосив; *Брат намалював*. Для забезпечення інформативної достатності такі речення мають бути доповнені компонентами, визначеними валентністю предиката: *Дівчина повідомила мамі новину; Батько накосив курям трави;*

Брат намалював картину. Валентно зумовлені компоненти постають обов'язковими у структурі речення. Вони можуть бути виражені експліцитно чи імпліцитно, але у структурній схемі речення їхні місця чітко визначені, оскільки такі речення відображають одну цілісну ситуацію об'єктивної дійсності. Кількість обов'язкових компонентів регламентована валентними властивостями предиката: *Ольга читає книгу; Олеся приніс коханій квіти; Оксана йде з університету до бібліотеки через парк* тощо. У конкретних мовленнєвих ситуаціях декотрі із цих компонентів можуть бути імпліковані через надлишковість тієї чи тієї інформації: *Оксана йде до бібліотеки* (імплікованими постають вихідний пункт руху і шлях, бо для читача чи слухача важливою є тільки інформація про кінцевий пункт руху). У зв'язку із цим, на нашу думку, теза про периферійність підрядного зв'язку в простому реченні [1, с. 55] потребує певного уточнення. Валентно зумовлений прислівний підрядний зв'язок постає важливим для творення простих неускладнених речень розширеної структурної схеми. Компоненти, поєднувані цим зв'язком, передбачувані й обов'язкові в реченні задля його повноцінного розуміння. Отже, вважаємо, що варто підрядний прислівний валентно зумовлений зв'язок визначати як первинний, напівцентральный, реченнєвий, обов'язковий і передбачуваний.

Валентно не зумовлений прислівний підрядний зв'язок приєднує необов'язкові, але передбачувані поширювачі обов'язкових компонентів речення. Розгляданий зв'язок формує в реченні словосполучення, яке виникає внаслідок перетворення двох неускладнених речень в одне ускладнене (услід за І. Р. Вихованцем, до ускладнених речень уналежнюємо всі прості речення, у яких наявні компоненти, не зумовлені валентністю предиката [1, с. 112]). Із двох вихідних речень одне зберігає предикативність, а друге її втрачає, перетворюється на непередикативну конструкцію – словосполучення. Зазначимо, що трансформація можлива за наявності в обох вихідних реченнях однакових компонентів, через що ці компоненти зливаються в один, а присудок того з вихідних речень, що втрачає предикативність, зміщується в позицію залежного компонента у вихідному реченні, яке зберегло свою предикативність: *Листок упав на землю; Листок був жовтий* → *Жовтий листок упав на землю*. І. Р. Вихованець кваліфікує підрядний валентно не зумовлений зв'язок як вторинний, похідний від предикативного. Він виникає між компонентами утвореного в трансформованому реченні словосполучення [1, с. 181]. Отже, вважаємо за доцільне схарактеризувати підрядний прислівний валентно не зумовлений зв'язок як вторинний, напівпериферійний, транспозиційний, словосполученнєвотвірний (термін належить А. П. Загніткові [2, с. 362]), передбачуваний, необов'язковий.

Детермінантний підрядний зв'язок у простому реченні так само, як і прислівний валентно не зумовлений, є вторинним. Подібно до прислівного валентно не зумовленого зв'язку, він з'являється у процесі трансформації, але не двох окремих простих речень, а складнопідрядного речення детермінантного типу у просте ускладнене. Відповідно і процес трансформації відбувається дещо по-іншому. Детермінантна підрядна частина внаслідок синтаксичної конденсації втрачає предикативність, перетворюється на мінімальну синтаксичну одиницю, яка зберігає підпорядкування всій частині речення, що була головною у вихідній складнопідрядній конструкції, та семантику підрядної частини: *Коли була ніч, йшов дощ* → *Уночі йшов дощ*. Відповідно детермінантний підрядний зв'язок, який поєднував підрядну частину з головною, утрачає реченнєвотвірний характер та зміщується на периферію простого ускладненого речення, приєднуючи детермінантний компонент. Детермінант у структурі новоутвореного ускладненого речення є непередбачуваним і необов'язковим. З огляду на це, детермінантний зв'язок у простому реченні можна визначити як вторинний, периферійний, транспозиційний, непередбачуваний, необов'язковий.

Найпериферійнішим серед різновидів підрядного зв'язку постає опосередкований зв'язок, який буває лише у простих реченнях, ускладнених відокремлено-уточнювальними компонентами. Він виникає так само внаслідок трансформації двох окремих вихідних неускладнених речень в одне ускладнене. Перетворення можливе за умови, що вихідні речення мають однакову синтаксичну структуру, але відрізняються конкретним лексичним наповненням тієї самої синтаксичної позиції. Наприклад, два вихідні прості речення *Сім'я сиділа в садку*; *Сім'я сиділа під грушею* мають однакову синтаксичну структуру. Предикативні центри обох речень ідентичні, відрізняються ці речення лише конкретним лексичним наповненням позиції валентно зумовленого прислівного поширювача з локативною семантикою. За перетворення двох речень в одне відбувається злиття ідентичних компонентів обох речень та розширення позиції, лексичне наповнення якої відрізнялося у вихідних реченнях, за рахунок другого компонента: *Сім'я сиділа в садку, під грушею*. Водночас для компонентів у розширеній позиції характерна синтаксична нерівноправність – другий компонент набуває безпосередньої синтаксичної залежності від першого (опорного) і вже через його посередництво співвідноситься з предикатом чи предикативним ядром, «щодо якого координуються семантико-синтаксичні функції опорного й залежного компонентів, поєднаних опосередкованим підрядним зв'язком» [1, с. 26]. За рахунок додаткового компонента відбувається модифікація розширеної позиції конкретизувальною семантикою. Уважаємо, що опосередкований

зв'язок можна визначити як вторинний, периферійний, модифікаційний, непередбачуваний, необов'язковий.

Отже, різні види підрядного зв'язку в простому реченні об'єднує в один тип інтегральна ознака – односпрямованість зв'язку, але кожен із різновидів має свою граматичну природу. Підрядний прислівний валентно зумовлений зв'язок є первинним, напівцентральною, реченнєвим, передбачуваним, обов'язковим. Валентно не зумовлений прислівний підрядний зв'язок вторинний, напівпериферійний, транспозиційний, словосполученнєвотвірний, передбачуваний, необов'язковий. Детермінантний підрядний зв'язок вторинний, периферійний, транспозиційний, непередбачуваний, необов'язковий. Опосередкований зв'язок вторинний, периферійний, модифікаційний, непередбачуваний, необов'язковий.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ СЛОВОТВІРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ У СЛОВОТВОРІ: ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ ВІД ІНІЦІАЛЬНИХ АБРЕВІАТУР У XXI СТОРІЧЧІ

Вороніна Ольга Олександрівна

аспірантка кафедри української мови

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

o.voronina@school155.com

Актуальність теми зумовлена поширенням тенденції до вживання відабrevіатурних ад'єктивних дериватів у розмовному та публіцистичному стилях, потенціалом до поширення вживання таких одиниць в інших стилях, оскільки похідні основи не мають емоційного та стилістичного забарвлення.

Завдання дослідження полягає у виявленні відабrevіатурних ад'єктивних дериватів у мовленні, систематизації цих одиниць, аналізі джерел і виявленні перспективності процесу творення відабrevіатурних ад'єктивних дериватів.

За допомогою таких методів, як експеримент, індукція, групування тощо проведено дослідження з виявлення та аналізу відабrevіатурних ад'єктивних дериватів.

Відабrevіатурні ад'єктивні деривати мають словотвірні та графічні відмінності. Наприклад, однакова вимова, але різне графічне оформлення притаманні відносним прикметникам, утвореним протягом останнього десятиріччя суфіксальним способом від основи *АТБ* (назва мережі супермаркетів в Україні): *АТБеишний, атбеишний, АТБиный, атебеишний*.

Після 2014 року мовці утворювали такі відабrevіатурні ад'єктивні деривати суфіксальним способом від основи *АТО*: *АТОишний, атоишний* або *атовський* (останній узятий з офіційного сайту Міністерства оборони України).

У медіаресурсах упродовж 2022–2023 рр. трапляються відабrevіатурні ад'єктивні деривати від основи *БТР* на зразок *БТРівський, бетеерівський*.

Від абrevіатур *ВАК* та *ВНЗ* утворюють 2 варіанти дериватів, що різняться графічним оформленням кореневої частини: *ваківський* або *ВАКівський*; *внзівський* або *ВНЗівський*.

Виявлено також відабrevіатурні ад'єктивні деривати-омоніми: *армівський*¹ [той, що стосується технології *АРМ* (транслітерація з

англійської ARM – Advanced RISC Machine)]; *армівський*² (той, що стосується АРМА – Агентства з розшуку та менеджменту активів).

За результатами опитування, проведеного 2021 р., респонденти утворили такі варіанти відабревіатурних ад'єктивних дериватів від основи *ФОП* (відповідали на запитання: «Якщо ФОП (фізична особа-підприємець) має подати звіт, то звіт чий?»): *фопів (-ів-)*, *ФОПовий (-ов-)*, *ФОПівський*, *фопівський (-івськ-)*, *фопський*, *ФОПський (-ськ-)*, *фоповський*, *ФОПовський*, *ФОП-овський (-овськ-)*, *фопний*, *ФОПний (-н-)*, *ФОПійний (-ійн -)*. Зважаючи на різноманіття запропонованих дериватів, утворених від основи *ФОП*, можна припустити, що респонденти (вік – від 15 до 60 років) додавали різні суфікси, характерні для власне українських відносних або присвійних прикметників, майже навмання.

Для уніфікації похідних основ слід звернутися до теоретичних засад творення відносних та присвійних прикметників. Так, від іменникових основ відносні прикметники утворюють переважно за допомогою суфіксів *-ськ-(-івськ-)* (на позначення належності, походження або призначення), *-ан*, *-н-*, *-ов-*, *-ев-*, *-єв-* (на позначення матеріалу, прикмети за походженням стосовно іншого предмета), *-н-*, *-ин-*, *-ськ-* (на позначення місця, простору, часу). Зауважимо, що похідні із суфіксами *-ськ-(-івськ-)* А. П. Грищенко зараховував до «специфічних утворень у межах загальновідносних прикметників». А суфікси *-н-* та *-ов-*, *-ев-*, *-єв-*, які додаємо до іменникових основ (до них належать усі аббревіатури), А. П. Грищенко запропонував функціонально розподілити як нейтральні словотворчі форманти: «Першому з них (*-н-*) фактично не властива функціональна закріпленість у зв'язку з творенням якісних і відносних прикметників; другий формант (*-ов-*, *-ев-* або *-єв-*) виступає переважно як суфікс відносних прикметників» [3, с. 125]. Проте, згідно з дослідженнями мовних одиниць, обидві ці групи суфіксів майже не продуктивні для творення відабревіатурних дериватів. До загальної значеннєвої диференціації мотиваційних іменників (у нашому дослідженні лише аббревіатур), від яких утворюють похідні із *-ськ-(-івськ-)*, А. П. Грищенко зараховував назви установ у широкому розумінні, назви угруповань, окремі абстрактні поняття тощо [там само, с. 157]. Оскільки ці окремі лексико-семантичні групи іменників перебувають у регулярних дериваційних зв'язках із відносними прикметниками, ми можемо висунути гіпотезу, що форманти у групах відабревіатурних утворень унаслідок міжкатегоріальної транспозиції іменник – відносний прикметник мають з'являтися зазвичай послідовно, відповідно до подібних основ відіменникового походження.

Що стосується до особливостей творення присвійних прикметників, то мовознавці висловили однозначну думку: від основ іменників другої

відміни присвійні прикметники утворюють за допомогою суфіксів *-ів-*, *-їв-* (із морфологійними варіантами *-ов-*, *-ев-*, *-єв-*).

Окрім того, уніфікація новотворів потребує обґрунтування графічного відтворення кореневої основи. Д. Г. Гринчишин зазначав, що в українській мові аббревіатури можуть мати літерний або звуковий спосіб читання [2, с. 79–83]. На думку К. Г. Городенської, графічне відтворення кореневої морфеми у відаббревіатурних дериватах доцільно передавати записом на одному рівні з іншими морфемами новотвору, дотримуючись правил читання аббревіатури [1, с. 18].

З-поміж згаданих раніше відаббревіатурних ад'єктивних дериватів рекомендуємо вважати еталонними такі новотвори: *атебівський*, *атовський*, *бетеєрівський*, *ваківський*, *веєнівський* (форма, яку не вдалося виявити, бо натомість уживають *взівський*), *армівський*, *фонів* (чий?) або *фонівський* (який?).

Отже, результати дослідження мовних одиниць, узятих з опитувальника, інтернет-форумів, медіаресурсів, свідчать, що тема відаббревіатурного словотвору є актуальною, а такий спосіб словотворення стрімко поширився серед мовців саме протягом 90-х років ХХ ст. – першої чверті ХХІ ст., у зв'язку із чим цей процес потребує наукового обґрунтування та уніфікації дериватів. Кінцева мета досліджень – обґрунтування гіпотез про норми відаббревіатурного словотворення сучасної української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення / Ін-т укр. мови НАН України. Київ: КММ, 2014. С. 17–19.
2. Гринчишин Д. Г. Вимова літерних та поскладово-літерних аббревіатур. *Культура слова*. Вип. 10. Київ, 1976. С. 79–83.
3. Грищенко А. П. Суфіксальний словотвір прикметників. *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наук. думка, 1979. С. 119–170.
4. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. I. Київ: Вища школа, 1972. 402 с.
5. Пономаренко С. Сучасна українська мова: Морфеміка. Дериватологія. Морфологія: навчальний посібник / відп. ред. О. В. Крутоголова. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 300 с.
6. Словотворчість незалежної України. 2012–2016. Словник / укладачі А. Нелюба, Є. Редько; загальна редакція А. Нелюби. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2017. 460 с.

МОТИВАЦІЙНА СТРУКТУРА ОБРАЗНИХ ДЕРИВАТИВ: МЕТАФОРИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ МОТИВАЦІЙНИХ ВІДНОШЕНЬ

Гуцуляк Тетяна Євгеніївна

доктор філологічних наук, доцент,

доцент кафедри сучасної української мови

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

t.gutsuliak@gmail.com

Структурно-семантичні особливості образних дериватів відображають когнітивно-мовну специфіку формування та закріплення образних мотиваційних зв'язків, що ґрунтуються на асоціативно-образних уявленнях про елемент дійсності (напр., *змі-ї-ти-ся* (← *змія*) (про *дорогу, стежку, шлях, віжки*) 'тягнутися, стелитися хвилястою, звивистою смугою, лінією; звиватися; тобто виявляти зовнішню подібність до змії').

Традиційно структуру та семантику похідних мотивованих слів досліджують у плані аналізу словотвірних моделей, зважаючи на специфіку твірної бази та словотворчого форманта, а також у напрямку узагальнення таких властивостей дериватів у межах певних лексико-граматичних класів слів для виокремлення словотвірних типів як ключових одиниць словотвірної підсистеми кожної мови (див. праці І. І. Ковалика, К. Г. Городенської, В. В. Грещука, Р. О. Бачкура, З. О. Валюх, Л. П. Кислюк, О. П. Кушлик та ін.). Дослідники передусім установлюють, конкретизують та узагальнюють дериваційну семантику словотвірних типів через визначення їхніх словотвірних значень. Семантичне наповнення словотвірного значення відображає особливості *мотиваційної семантики*, яка відрізняється від лексичного значення і віддзеркалює специфічне бачення, сприйняття елемента дійсності в момент його називання.

Для опису ментальної (когнітивної) сутності мотивації пропонуємо проаналізувати *мотиваційну структуру слова* (номінанта). Її вивчення допомагає пов'язати значеннєві сегменти звукової форми деривата з причинами їх вибору під час творення мовної одиниці. *Мотиваційна структура похідного слова* засвідчує «мисленнєву працю» суб'єкта образної номінації: як він у процесі називання реалізує особливе лінгвокреативне мислення, опрацьовує, осмислює та впорядковує певну інформацію про об'єкт називання. На формування мотиваційної структури впливають такі чинники: *інтенції суб'єкта* образної номінації (прагнення схарактеризувати здебільшого вже названий об'єкт за певною ознакою чи комплексом ознак; повідомити про нього щось важливе, оригінальне, відтворюючи певний комплекс знань або (та) вражень через асоціативно-образне отождоження чи встановлення суміжних зв'язків з іншими, здебільшого

відомими, об'єктами); *особливості об'єкта називання та вибір мовцем способу концептуалізації ознак позначуваного об'єкта.*

Розкрити мотиваційну структуру похідного слова допомагає конструювання мотиваційних моделей. Цей процес ґрунтується на комплексному поєднанні аналізу структури та семантики образних дериватів зі встановленням когнітивної бази мотиваційних відношень – концептуальних метафоричних та (чи) метонімічних моделей. Мотиваційні моделі актуалізуються на мисленнєвому рівні у процесі формування образних мотиваційних відношень і відображають специфіку концептуалізації мотивувальних ознак. Установлення таких моделей дає змогу більш повно описати семантичні особливості образних похідних слів, а саме – зміст образного компонента значення, який, власне, і закріплює в семантичній структурі деривата специфіку мотивувальної ознаки (чи ознак) [див. 2].

Найчастіше в основі образної деривації лежить метафоричний механізм формування мотиваційних відношень, подекуди він тісно пов'язаний із метонімічним. Завдяки метонімії, ґрунтованій на відношеннях суміжності, суб'єкт номінації обирає з мотиваційної бази такий мотиватор, який у колективній свідомості закріпився як символ (квасисимвол) певної ознаки чи властивості. Метафоричне моделювання відповідно спирається на ці відношення суміжності з реаліями предметного світу.

Методологія конструювання *метафоричних мотиваційних моделей* образних дериватів передбачає врахування таких важливих для їх опису аспектів. По-перше, метафоричні мотиваційні моделі, що слугують підґрунтям словотвірних процесів, відображають загальний принцип формування концептуальних метафор. Метафора, виконуючи моделювальну функцію, поєднує асоціативно-образними зв'язками такі поняттєві сфери, які у свідомості носіїв мови є культурно важливими; ліва частина метафоричної мотиваційної моделі – джерело метафоризації (донорська зона) і водночас джерело вибору мотиватора – закріплюється у структурі похідного слова за мотивувальною основою. Донорська зона засвідчує дію універсальних механізмів метафоричних процесів – артефактного, антропоморфного, природоморфного, міфологічно-релігійного та ін., утім належність мотиватора до певної джерельної бази відображає вплив національно-культурних стереотипів, історичних, духовно-ціннісних чинників, комунікативних інтенцій номінаторів.

По-друге, важливим етапом у конструюванні мотиваційних моделей є встановлення *асоціативно-образної мотивувальної ознаки* як концептуальної основи метафоричного та (або) метонімічного зближення понять, пов'язаної з культурними кодами етнічної свідомості; як компонента, який розкриває зумовленість вибору мотиваційної бази (області-джерела). У семантичній структурі образних дериватів асоціативно-образна

мотивувальна ознака закріплена за змістом індивідуального лексико-словотвірного значення.

Установлення правої – реципієнтної зони метафоричної моделі, спираючись тільки на морфологічну будову похідного слова, може бути здійснене в найбільш узагальненому плані через зв'язок із категорійним значенням деривата. Утім контекстні зв'язки похідного слова, які розкривають особливості формування його словотвірного значення та мотиваційних відношень, дають змогу більш точно конкретизувати концептосферу, пов'язану з об'єктом номінації (людина, природа, артефакти та ін.).

У назві метафоричних мотиваційних моделей урахуємо й відображаємо зв'язок із джерелом метафоризації, яке співвідноситься з мотиваційною базою; додатково зазначаємо зміст асоціативно-образної мотивувальної ознаки, тобто вказуємо на ту особливість об'єкта образної номінації, що слугувала основою для метафоричного зближення понять. Наприклад, у процесі творення образних іменників найбільшу продуктивність засвідчують такі мотиваційні моделі, що виникли на базі асоціативно-образних мотивувальних ознак за *параметричною* та *колірною подібністю*. Параметрична модель відображає встановлення зовнішньої подібності (за формою, розміром, цілісним виглядом, розташуванням та ін.) до об'єкта, названого мотиватором. Реципієнтними зонами образної деривації найчастіше є рослини, артефакти, рідше тварини. Наприклад, творення образних іменників тематичної групи «Назви рослини» відображає реалізацію кількох метафоричних мотиваційних моделей: зооморфна параметрична модель: **па́зу́р-ник** ← *пазур*: «*бот. Caucalis L., нагідки лікарські, Calendula officinalis L.; похідне утворення від пазур*; назва зумовлена пазуроподібними колючками, якими вкриті плоди обох рослин» [ЕСУМ, IV, с. 255]; **раве́ль-ник, равл-і́нник** ← *равлик*: «*бот. Люцерна, Medicago L., пов'язане з равлик*; назва зумовлена формою плоду, звитого спіраллю подібно до равлика» [ЕСУМ, V, с. 10]; артефактна параметрична модель: **вереті́н-ц-е, вереті́н-ц-е¹** ← *веретено*: «*бот. Хвощ польовий, Equisetum arvense L.; пов'язане з веретено*; названо за веретенподібною формою стебла» [ЕСУМ, I, с. 355]; **вереті́н-ц-е²** ← *веретено*: «*бот. Стрілка. Жито йде у веретінце. Жито звивається у веретінце*» [СБойкГ, I, с. 90].

У процесі словотвірної номінації мовець, формуючи мотиваційні моделі, переходить до вибору найбільш релевантних словотвірних моделей. Адже, як зазначала К. Г. Городенська, умотивований вибір зв'язку твірної основи з відповідним афіксом підпорядкований законові сполучуваності словотворчих морфем, «[...] між твірною основою і словотворчим формантом повинна бути семантична сумісність, відповідність» [1, с. 8]. Зокрема, словотвірна форма всіх образних

іменників (майже 1008 дериватів), концептуальною базою яких слугують метафоричні мотиваційні моделі, засвідчує реалізацію п'яти найпродуктивніших словотвірних моделей: «основа іменника + -к-»; «основа іменника + -ник-»; «основа іменника + -ик-»; «основа іменника + -ок-»; «основа іменника + -ць-».

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). Київ: Наук. думка, 1981. 199 с.
2. Гуцуляк Т. Є. Типологія образних семантико-мотиваційних відношень у відіменниковому словотворі української мови : автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Чернівецький національний ун-т імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2021. 40 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХНІХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.; уклад. Г. П. Півторак та ін. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 1. А–Г. 631 с.; 2003. Т. 4. Н–П. 656 с.; 2006. Т. 5. Р–Т. 704 с.
- СБойкГ – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Київ: Наук. думка, 1984. Частина перша (А–Н). 496 с.

СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОКАЗІОНАЛЬНИХ АД'ЄКТИВІВ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ДИТЯЧИХ ТВОРАХ

Денисовець Ірина Вікторівна

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри українознавства, культури та документознавства

Національного університету «Полтавська політехніка

імені Юрія Кондратюка»

denysovets.ira@gmail.com

Продуктивність okazіональних дериваційних процесів почасти стимулює зміну мовної системи, породжуючи нові похідні одиниці, вторинні знаки, відмінні від тих, що вже зберігаються в пам'яті мовців [2, с. 101].

Оказіональні утворення – характерна риса сучасного українського дитячого дискурсу. Саме тут яскравіше відображені різноманітні творчі прояви авторської особистості, адже мова дитячої прози, як ніяка інша, вільна від різних штампів і канонів, а все ненормативне, урешті-решт, підпорядковане авторському задумові [1, с. 119].

Одним із невід'ємних частиномовних компонентів у творах сучасних українських дитячих письменників є індивідуально-авторські прикметники, які створюють цікаву за своєю структурною організацією та експресивно-стилістичними функціями групу слів. Такі прикметники вможливають оновлення художнього мовлення, розширення кола його зображально-виражальних та оцінних засобів. Їх утворено на основі усталених та оказіональних моделей, що зумовило семантичну, структурну та стилістичну своєрідність цих дериватів.

У сфері ад'єктивного оказіонального словотворення значне місце належить суфіксації. Узвичаєні словотворчі суфікси поєднують із не типовими для них твірними основами, що сприяє оновленню уявлення про предмет. Серед них є суфікси, що передають словотвірне значення подібності. До таких належить суфікс *-аст-*, за допомогою якого від іменникових основ утворено прикметники із словотвірним значенням «мають якість того, що названо твірною основою», пор.: *Ви вже, мабуть, здогадалися, що то був змайстрований нами величезний **коробчастий** [← коробк- (а) + -аст- (ий)] повітряний змії* (В. Нестайко).

Для утворення деяких відіменникових оказіональних прикметників використано суфікс *-яч-*, пор.: *Отож! Брехуни **сковородячі*** (← сковород- (а) + -яч- (ий) (Л. Новікова-Бемм). У відад'єктивному творенні прикметників зафіксований суфікс-інтенсифікатор ознаки *-езн-*, напр.: *І казк'ютерні ігри у мене такі **кльовезні*** (← кльов- (ий) + -езн-), *що впасти можна* (В. Нестайко).

Авторське новаторство спостерігаємо і в межах прикметникового творення з нейтральним ступенем вияву якості. Тут використано суфікси *-н-* та *-ськ-/цьк-*. Прикметники із суфіксом *-н-* виражають ознаку через відношення до предмета. Стилістична функція таких прикметників залежить від змісту і стилістичного забарвлення твірного іменника, пор.: *Але краще я вам особисто... не **чарифонна*** [← чарифон + -н- (ий)] *розмова* (В. Нестайко).

Відносні авторські прикметники із суфіксом *-ськ-/цьк-* виражають ознаку через її відношення до осіб, топонімів, абстрактних понять тощо, пор.: *Після того суду, у **рудоградському*** [← Рудоград + -ськ- (ий)] *цирку, Ромка, звичайно, дуже переживав* (В. Нестайко); *І він якраз одягнений у халат **бабьягинський*** [← Баб- (а) + -и- Яг- (а) + -ин- + -ськ- (ий)], *у хустку і чоботи* (В. Нестайко); *Після уроків на галявині неподалік школи ми вихвалялися один поперед одним своїми **прикольськими*** [← прикол + -ськ- (ий)] *подвигами і реготали – аж по землі качалися* (В. Нестайко).

Трапляються також оказіональні прикметники вищого та найвищого ступенів порівняння, утворені за допомогою суфікса *-иш-* та префікса *най-* відповідно від неступеньованого оказіонального прикметника та

оказіонального компаративного прикметника. Вони вирізняються своєю неповторною емоційністю та експресивністю, а їхнє значення найкраще декодується в контекстуальному оточенні. Напр.: *Вона його ж гойдає, гойдає, а він плиг! – та й на іншу сів, ще гойдливішу* (Д. Чередниченко); *Найлюдськіша радість з усіх радостей людських* (В. Нестайко); *Недоволені і похмура розходилась публіка по хатах, лаючи на всі заставки примхливі і непевне театральне мистецтво, яке так залежить від навіть найпоганючіших акторів* (В. Нестайко).

За аналогією до нормативних якісних прикметників із префіксом *не-* утворені за допомогою суфіксів *оказіональні* деривати, які вводять у контекст для увиразнення, підсилення оцінного значення, пор.: *Таким неклепкуватим* [← *не-* + *клепк-* (а) + *-уват-* (ий)] *справді корисно спробувати іншого життя, гульок назбирати* (Л. Новікова-Бемм).

Зафіксовано утворення *оказіонального* прикметника усиченням початку твірної прикметникової основи, пор.: *Усім хочеться зачіпати її: Оксуня дуже гарненька й петна* (← *красапетна*) (М. Павленко).

Особливу групу становлять *індивідуально-авторські* складні прикметники, утворені на основі двох уживаних в українській мові прикметників або ж нормативного дієприкметника та прикметника, напр.: *Принизливий трепетливий неспокій озортає тебе з першої ж миті під цікавими глузливо-вичікувальними* (← *глузлив-* (ий) + *-о-* + *вичікувальний*) *поглядами* (В. Нестайко); *А зараз мої думки замріяно-жувальні* (← *замріян-* (ий) + *-о-* + *жувальний*) (Л. Новікова-Бемм); *Коли поважне відьомсько-чаклунське* (← *відьомськ-* (ий) + *-о-* + *чаклунський*) *товариство зібралось, він уже сидів* (Н. Воскресенська); *Це вже не були, як раніше, бездумно-радісні* (← *бездумн-* (ий) + *-о-* + *радісний*) *очі безтурботно-щасливих людей* (В. Нестайко); *Піротехнічна лабораторія Ф. І. Смирнова мала надзвичайно химерно-святковий* (← *химерн-* (ий) + *-о-* + *святковий*) *вигляд* (В. Нестайко); *Мені здалось, що спину мені пропікає вражено-докірливий* (← *вражен-* (ий) + *-о-* + *докірливий*) *погляд* (В. Нестайко); *Хай воно буде цікавим і щасливо-пригодницьким* (← *щаслив-* (ий) + *-о-* + *пригодницький*), *тобто усі твої пригоди мають щасливий кінець* (В. Нестайко); *І раптом почув радісно-дзвінкоголосе* (← *радісн-* (ий) + *-о-* + *дзвінкоголосий*): *О! Ти вже видужав* (В. Нестайко).

Способом *основоскладання* утворено специфічну прикметникову назву шкільного закладу – *жабоспівна* [← *жаб-* (а) + *-о-* + *співа-* и + *-н-* (а)] *школа*, семантика якої розкриває спеціалізацію цієї казкової школи, та назву казкової хвороби – *морськосвинська* [← *морськ-* (а) + *-о-* + *свинк-* (а) + *-ськ-* (а)] *хвороба*, на яку хворіють лише морські свинки. Напр.: *Вона ж закінчила два класи жабоспівної школи і цілий рік просиділа в болотяній консерваторії* (Н. Воскресенська); *Я справді хворію, у мене морськосвинська хвороба* (Л. Денисенко); *Поруч із важливосправною*

(← важлив- (ий) + -о- + справний) *табличкою цвяхами прибита інша табличка, на якій червоними літерами було написано: «Прохання НЕ до-тримуватися порядку»* (Л. Новікова-Бемм).

Оригінальними є композитні прикметники, утворені внаслідок поєднання займенникової та дієслівної основ і суфікса. Напр.: – *Подумаєш, самостійний*, – *сказав він і сховився на ноги. А я – самосидний* [← сам + -о- + сиді- ти + -н- (ий)]! – *заявив не так. А я – самолежний* [← сам + -о- + лежа- ти + -н- (ий)]! – *промимрив М'якуш* (Ю. Чеповецький); *Ні, не робить папір. Якщо на ній літери – отже, це друкарська машина, машина, що друкує! Самодрукувальна* [← сам + -о- + друкува- ти + -льн- (ий)] *машина!* – *заявив Нетак* (Ю. Чеповецький); *Тому вдома за розпорядженням мами він абсолютно безкоштовно конструював прекрасні автомати, які самі годували Петруся. Самогодувальні* [← сам + -о- + годува- ти + -льн- (ий)] *автомати* (Ю. Чеповецький).

Ще одну структурну групу становлять складні прикметники, які образно передають цілу сукупність ознак описуваних фактів, що зумовлює широке використання їх у художньому дитячому дискурсі. Оказіональний характер таких складних прикметників спричинений незвичайною співвіднесеністю опорного й уточнювального компонентів. Це прикметники, друга основа яких утворена від назви частини тіла казкових персонажів або тварин, пор.: *-головий, -тикий*. Поєднання такої основи з першою посилює емоційно-оцінне ставлення автора до зображуваного, напр.: – *Та вони ж – подушкоголові* [← голова як подушка; подушк- (а) + -о- + голов- (а) + -ий)], – *пригадала Олянка, – без наказу свого господаря жодного кроку не зроблять* (Л. Воронина); – *Благаю, тільки не це! – захинькав зеленопикий* [← зелена пика; зелен- (а) + -о- + пик- (а) + -ий)] *грубіян і пірнув на дно ставка* (Л. Воронина).

Отже, характерною ознакою ідіостилію сучасних українських дитячих письменників є широке використання okazіоналізмів як мовних чинників актуалізації художнього тексту, що допомагає зробити дитячий твір емоційно насиченим, зокрема okazіональні прикметники слугують засобом влучного передавання настрою казкових персонажів, їхніх зовнішніх портретних характеристик та багатогранного психологічного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисовець І. В. Словотвір і стилістика сучасної української дитячої прози : монографія. Полтава: ПП «Астрая», 2018. 272 с.
2. Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація : монографія. Київ: Акцент, 2007. 310 с.

ЛЕКСЕМИ З ФОРМАНТОМ *ЕКО-* В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Кочукова Наталія Іванівна

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри журналістики та мовної комунікації
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
natali.philologinya@gmail.com*

Загострення уваги до екологічних проблем, вплив світового руху «екофрендлі», бажання зробити щось корисне для себе та планети активізує міжмовні контакти екологів, інших фахівців із питань охорони довкілля, журналістів, активістів. Лексеми, що містять у своєму складі компонент *еко-*, активно використовують у мові українських медіа, рекламній індустрії, суспільно-політичній галузі, економіці, особливо якщо йдеться про події, пов'язані з екологічними проблемами, трагедіями, катастрофами у країні (напр., руйнування греблі Каховської ГЕС). Пор.: **Екоцид**: *наслідки і ціна російської агресії* (<https://eco.rayon.in.ua/topics/506221-ekotsid-naslidki-i-tsina-rosiyskoi-agresii>); *Як екоцид в Україні впливає на глобальну екосистему в країні* (https://tvoemisto.tv/news/yak_ekotsyd_v_ukraini_vplyvaie_na_globalnu_ekosystemu_u_lvovi_vidbudetsya_ekodyskusiya_150276.html); *Планомірне знищення насипів острова Джарилгач, підриє Каховської дамби, використання заборонених усіма можливими конвенціями і договорами видів зброї – це лише частина проявів екоциду в Україні. Яким є його масштаб, що це таке і що ми можемо робити уже зараз – про це говоритимуть на другій екодискусії Екологічної Ініціативи Фонду «Відродження» – ЕРАІУ* (https://tvoemisto.tv/news/yak_ekotsyd_v_ukraini_vplyvaie_na_globalnu_ekosystemu_u_lvovi_vidbudetsya_ekodyskusiya_150276.html).

Словотворчий формант *еко-* означає 'екологічно чистий' [2, с. 86]. Він виявляє високу продуктивність у сучасній українській мові, тому загальновідомі терміни й інновації із цим складником, що стали активним ресурсом сучасної української номінації, заслуговують на вивчення.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (К., 2005) зафіксовано такі слова з компонентом *еко-*: *екобезпека, екогенез, екокатастрофа, екоклімат, екосоціалізм, екосфера, екотип, екотон, екотоп* тощо [там само, с. 339].

Автори словника «Лексико-словотвірні інновації (2015–2016)» подали похідні одиниці з формантом *еко-*: *ековалізка (екологічна валізка), екоестафета, ековікторина, екопараці, екочоловічки, екорозмальовки, екоготель, екодук (віадук)* [4, с. 57].

У лексикографічній праці «Нові й актуалізовані слова та значення» також наведено неолексеми з компонентом **еко-**: *екогігієна* (екологічна гігієна), *екоінспектор* (співробітник Державної екологічної інспекції): *Попередніми роками, сказавши «а», тобто оголошуючи через ЗМІ про початок акції збереження навколишнього довкілля екоінспектори, на жаль, здебільшого не могли сказати «б» – повідомити про її конкретні результати громадськість* [5, с. 86].

Часто неологізми слугують номінацією нових екологічних проблем, способів їх розв'язання й людей, які впливають на довкілля.

Деякі лексеми з **еко-** зафіксовано в орфографічних, тлумачних словниках, зокрема в «Орфографічному словнику складних слів української мови» С. І. Головащука (*екобіологія, екогенетичний, екозахист, екоклімат*) [3, с. 81].

В ідеографічному словнику нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» [1] описано формальні, змістові та функціональні властивості нових слів, їхню роль у сучасній мовній практиці, зокрема нових найменувань із компонентом **еко-**. У словникові зафіксовано неолексеми: *екомаркування, екознак* (еко-знак), *еко-трилер, екопоселення / еко-поселення, екоархітектура, екодизайн, екоінтер'єр, екохата, екодім, екобудівля, ековітальня, екоапартаменти, екоресторан, екомагазин, екоклуб, екотуризм, еко-магазин, еко-навільйон, екоресторан, екоферма, ековідпочинок* тощо.

Початкова морфема **еко-** нерідко приєднується до твірного слова, склад якого містить ще який-небудь препозитивний іншомовний формант, зокрема *агро, вега, етно, енерго* тощо, напр.: *екоагротуризм, ековегаграмничка, екоетноторба, екоенергосервіс*. Таким лексемам властиве поєднання двох і більше іншомовних компонентів зі стандартно повторюваними значеннями, нанизуваних без змін у препозиції, причому компонент **еко-** посідає першу препозицію щодо твірного. Напр.: *З'явилося нове поняття екоагротуризм (або агроекотуризм), що передбачає відпочинок у селян, які вирощують сільськогосподарську продукцію із застосуванням екологічних методів* (<http://agrodep.kh.gov.ua/silskiy-zeleniy-turizm/rozvitok-silskogo-zelenogo-turizmu>).

Чіткість семантики, вільне поєднання компонента **еко-** з конкретними й абстрактними іменниками різної структури сприяє зростанню продуктивності нових слів за межами системи термінотворення (*еколавка, екошуба, екорозмальовка*). Напр.: *Екошуба – це скоріше не про порятунок тварин, а про вбивство екології... Серед бажаних віддати перевагу штучному хутрові найчастіше виявляються знамениті і заможні люди, які роблять це не через економію коштів, а через гуманні міркування* (<https://uffa.org.ua/ekoshuba-poryatunok-vbyvstvo/>). Нині спостерігаємо активність іншомовної морфеми під час творення неологізмів у сфері послуг, моди, торгівлі, туризму, фінансів, у текстильній галузі, напр.: *еко-*

туризм, екокрамниця, ековідпочинок, екомода, екопідхід, екотканини, екохата, екопакет, екобанк. Широке функціонування таких слів, як екошуба, екодублянка, екохутро тощо спричинено зростанням популярності серед споживачів екологічних товарів, бо саме споживачі сьогодні запроваджують моду на штучний матеріал, вироблення якого є безпечним для екології.

На позначення новотвору у сфері екології дослідники подекуди по-слуговуються новим терміном *неоекологізм*. Так званий *екословник* постійно поповнюється новими лексемами, невідмінюваними неозапозиченнями, похідними іменниками та прикметниками (*екофрендлі, екозамінник, екосвідомість, екоактивізм, екосвідомий*). Напр.: *У світі почав набувати популярності рух «екофрендлі» – поняття, яке фактично можна тлумачити як «безпечно для екології»* (<https://sich.zp.ua/iakvylytzy-z-plastykovoiv-shkarlupy-ta-buty-ekofrendli>); *Екосвідомість стала однією з провідних стратегій побудування країни, якій не байдуже на долі своїх громадян... Бути екосвідомою людиною – це запорука здорового життя* (<https://sich.zp.ua/test-naskilky-ty-ekosvidomyj>).

Особливість використання слів із префіксоїдом *еко-* полягає в тому, що журналісти пишуть їх разом, окремо або з дефісом, напр.: *ЕКО-вега лавка – натуральні продукти* (<https://www.6262.com.ua/catalog/index/1382739/ekovega-lavka-natural-ni-produkti>); *Програма УКРГАЗ-БАНКУ «ЕКО-БУМ» – у ТОП-50 інновацій українського бізнесу* (<https://www.facebook.com/UkrGasBank/posts/2687723047923707/>); *Sustainable fashion (стійка мода) – так називають напрям у fashion-індустрії, що захищає екологічність та етичність у виробництві одягу. Один з аспектів еко-моди – використання альтернативних матеріалів, виготовлення яких є безпечним для здоров'я планети* (<https://burdastyle.ua/encyclopedia/gid-po-stylyu/trend/alternatyvni-tkanyu-z-yakyh-materialiv-shyuyut-eko-odyag>); *Для створення тканини з пляшок знімають кришечки та етикетки, сортують за кольором, потім пресують, подрібнюють і пропускають крізь паровий котел. У результаті виходить флексировина для подальшого створення еко-поліестеру* (<https://burdastyle.ua/encyclopedia/gid-po-stylyu/trend/alternatyvni-tkanyu-z-yakyh-materialiv-shyuyut-eko-odyag>). Якщо раніше відбувалося хитання в нормі через неусталеність правопису наведених лексем, то наразі фахівці вноrmували вживання таких новотворів: згідно із чинним правописом слова з першими регулярно вживаними іншомовними компонентами на голосний та приголосний потрібно писати разом. Із власною назвою або аббревіатурою досліджуваний компонент треба писати з дефісом.

Семантика досліджуваних дериватів із компонентом *еко-* досить широка, деякі з них виявляють особливу активність, здатність вступати в синонімічні відношення (*екологічний туризм – зелений, природничий туризм; екопакет – біопакет*), розмежовуватися за сферами різностильового вживання.

Отже, останнім часом в українській мові набуває продуктивності іншомовний компонент *еко-*, який гармонійно поєднується як із чужомовними твірними основами, так і з питомими. Фактичний матеріал засвідчив, що сучасною тенденцією є збільшення інноваційних одиниць за межами термінологічних систем і активне їх уходження до загального вжитку, звідки вони потрапляють до українських медіа. Вивчення особливостей різностильового функціонування, семантики як неолексем, так і широкоживаних мовних одиниць із формантом *еко-* є доцільним у майбутніх наукових розвідках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк; відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Головащук С. І. Орфографічний словник складних слів української мови. Київ: Наук. думка, 2008. 287 с.
4. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2015–2016). Словник / заг. ред. А. Нелюби. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2017. 204 с.
5. Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002–2010) / кер. проекту і відп. ред. О. М. Тищенко, авт. колектив: В. О. Балог, Н. Є. Лозова та ін. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 280 с.

КОРІНЬ РУС- У КОНТЕКСТІ НОРМ СЛОВОТВІРНОЇ НОМІНАЦІЇ

Куцак Ганна Миколаївна

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

gannakutsak@gmail.com

Демократизація суспільства, стрімкі зміни в соціально-політичній сфері, а також небайдуже ставлення української спільноти до історичних подій, що відбуваються у країні, зумовлюють активність мовців у називництві. Як зауважила О. С. Снитко, у свідомості соціуму наявні колективні (або стереотипні) образи, що як соціальні еталони, трансльовані від покоління до покоління, акумулюють емпіричні знання народу [7, с. 92].

Люди по-різному використовують наявний у мові номінативний ресурс для вербалізації нових реалій, розширюють його потенціал у вираженні нового змісту в сучасному контексті, іноді свідомо чи несвідомо викривляючи дійсність.

В українському мовознавстві дедалі більше уваги приділяють новим явищам і процесам, що відбуваються під впливом зовнішніх і внутрішньомовних чинників, «у зв'язку з чим набувають актуальності проблеми відповідності таких явищ та процесів системно зумовленим нормам, змінності кодифікованих норм, їхньої корелятивності з нормами нинішньої мовної практики тощо» [3, с. 3].

На тлі новітніх тенденцій у словотворенні в українському суспільстві постає потреба уточнити називальні функції деяких номінативних одиниць, зокрема слів із коренем *рус-*, який активно використовують у контексті стосунків із Росією, навмисне чи несвідомо підміняючи ним корінь *росіј-*. Попри наполегливе застосування кореня *рус-* у похідних словах із зазначеним сенсом дехто з мовців порушує питання про об'єктивність і коректність таких уживань.

Породженню номінативної одиниці передую певний асоціативно-мисленнєвий процес, який стає підґрунтям для вибору твірної бази, створення внутрішньої форми слова. Він надзвичайно важливий, бо оприявнює розвиток мови, окреслює її самобутність, засвідчує взаємозв'язок реалій. О. О. Потєбня трактував внутрішню форму слова як «стосунок змісту думки до свідомості», те, що «показує, як уявляється людині її власна думка» [6, с. 83]. Внутрішню форму слова в похідній назві мовці сприймають у контексті відомого, тобто на тлі мотивувальної основи, як підґрунтя для співвідношення об'єкта дійсності і засобів його ословлення, для сприймання реалій крізь призму похідної лексеми. Внутрішня форма слова, на думку М. І. Голянич, «дає напрям розгортання думки» [2, с. 115].

Є. А. Карпіловська в «Кореновому гніздовому словнику української мови» [4, с. 726–727] подала словотвірне гніздо з вершиною *Русь-ø* (назва історичної території України). Воно містить не так багато похідних одиниць, у яких несуперечлива внутрішня форма слова. З-поміж лексем словотвірної парадигми першого ступеня похідності від базового слова *Русь-ø* зафіксовано номінативні одиниці, у яких відбулася підміна кореня *росіј-* коренем *рус-*: *русизм* ('слово, зворот, запозичені з російської мови іншою мовою' [1, с. 1090]), *обрусити / обрусіти* одне зі значень: 'стати росіянином за мовою, звичаями, культурою' [там само, с. 650], *русифікація* ('насилницьке запровадження російської мови, культури і т. ін.' [там само, с. 1090]), *русофіл* ('прихильник росіян і всього російського; прот. русофоб' [там само, с. 1090]), *русофоб* ('противник, ненависник росіян і всього російського; прот. русофіл' [там само, с. 1090]).

Ці лексеми стали твірними для слів *обрусілий, обрусіння, русифікаційний, русифікувати, русифікований, русифікатор, русифікаторство, русифікаторський, русифікуватися, дерусифікація, дерусифікувати, зрусифікувати, зрусифікуватися, зрусифікований, русофілка, русофобство, русофобський, русофобія* [4, с. 726–727]. У них внутрішня форма слова прямо й асоціативно «дає напрям розгортання думки» до назви давньої держави *Русь*, а штучно створений внутрішній зміст слова, пов'язаний із *Росією*, – абсолютно хибне сприймання реалій об'єктивної дійсності.

Наразі вже спостерігаємо зміни в назві явища, раніше ословлюваного за допомогою іменника *русизм*. Воно із часом покровоку набуло справедливої номінативної корекції: *русизм* → *росіянізм* → *росізм*.

У дослідженні актуалізованих структурно-семантичних моделей словотворення сучасної української літературної мови кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. О. О. Тараненка з-поміж прикладів, зокрема лексем із префіксом *де-*, наведено номінативні одиниці *дерусифікація, дерусифікувати*. Аналізуючи їх, автор відзначив тенденцію чи принаймні вияв прагнення українців позбутися залежності від Росії [8, с. 42–43]. Ту саму тенденцію автор проілюстрував й іншими моделями словотворення – з префіксами *від-* і *зне-*, зокрема з коренем *росіј-*, *москв-*: *відросііщення, відмосковщення, знеросііщення*. Щоправда, науковець констатував: «Ці моделі поки що значно менше представлені порівняно з попередніми, але, як видається, їхня продуктивність посилюється» [там само, с. 49].

Реакція українців на неістинне вираження засобами мови реалій, пов'язаних із минулим держави чи з ворожим впливом сусідньої країни, стає дедалі помітнішою. Слушно зауважив Г. П. Чорний: «Дерашизація або демосквізація: не можна дерусифікувати те, що Руссю не було. <...> Термін “русифікація” і антонім до нього “дерусифікація” суперечать тожності історичних назв “Україна” і “Русь”. <...> Сьогодні, звільняючись від ознак присутності “русского міра” в Україні, потрібно відмовитись і від помилкового вживання терміна “дерусифікація”, замінивши його історично правильними термінами, такими, як “деросіізація”, “дерашизація” або “демосквізація» [9].

У такому окресленні історичних назв відбувається увідповіднення реалій об'єктивної дійсності й створених номінативних одиниць. Усі вони мають ту саму словотвірну модель, відому в дериватології сучасної української мови. Проте в іменника *дерусифікація* алогійна внутрішня форма слова, бо його мотивувальна основа *русифікація* сама собою має неістинну внутрішню форму слова. А в похідних *деросіізація, демосквізація* та експресивній лексемі *дерашизація* внутрішню форму слова скореговано. Правильно дібрані мотивувальні основи чітко, виразно експлікують реалії об'єктивної дійсності.

За спостереженнями Є. А. Карпіловської, «нові похідні слова, що з'явилися в українській мові за роки незалежності, засвідчують і стійке ядро її словотвірної норми, і ті зразки, які зазнають заміни іншими, такими, що більше відповідають новим потребам і смакам мовців, або формуються за участю нових словотворчих ресурсів» [5, с. 48].

Отже, у сучасному українському назовництві наявна тенденція як до активного творення нових лексем, так і до уточнення наявних національно значущих номінативних одиниць, які відбивають історичний розвиток народу, реакцію суспільства на події у країні та світі. Як бачимо, не в усіх похідних лексемах коректно вербалізовано об'єкти дійсності. Сучасне словотворення в контексті боротьби зі згубним для української мови тривалим впливом із боку сусідньої держави потребує від користувачів мови виваженого застосування її ресурсів, послідовного вибору мотивувальної бази для ословлення реалій сьогодення. Принципово важливо, реагуючи на процеси, що відбуваються в соціокультурному й політичному житті країни, реалізувати номінативний намір свідомо, правдиво.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий глумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун. 2003. 1140 с.
2. Голянич М. І. Внутрішня форма слова в художньому тексті: дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01. Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 1998. 455 с.
3. Городенська К. Г. Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм? *Українська мова*. 2013. № 2 (46). С. 3–12.
4. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. 912 с.
5. Карпіловська Є. Норма в сучасному українському словотворенні: зразок і реальність. *Культура слова*. 2011. Вип. 74. С. 43–51.
6. Потебня А. Мысль и языкъ. Харьковъ: Мирный трудъ, 1913. 225 с.
7. Снитко О. Образні стереотипи як глибинна структура мовних одиниць: досвід психолінгвістичного дослідження. *Тенденції розвитку української лексики та граматики*. Варшава – Івано-Франківськ, 2016. Ч. III. С. 90–101.
8. Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ – ХХІ ст.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 248 с.
9. Чорний Г. Дерашизація або демосквізація: не можна дерусифікувати те, що Руссю не було. *Україна молода*. 2022. Вип. 11.

ЧИННИКИ СИСТЕМАТИЗУВАННЯ ВІДВИГУКОВИХ ДІЕСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ВЕРШИН СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМИ

Кушлик Оксана Павлівна

*доктор філологічних наук, професор, професор катедри української мови
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка
oksana_kushlik@ukr.net*

Основоцентричний аспект розвитку дериватології, у ракурсі якого відносно недавно почали досліджувати словотвірну систему сучасної української мови і результати аналізу якого доповнюють дані, одержані зважаючи на принципи, механізми опису дериваційних процесів крізь призму формантоцентричного аспекту, передбачає залучення різносистемних мовних одиниць – як центральних, так і периферійних класів слів, як первинних, так і вторинних розрядів слів, як численних, так і нечисленних груп слів, як продуктивних, так і непродуктивних – для всебічного обстеження мотивувальної бази української мови. «Незначна заповнюваність парадигм засвідчує лише слабку словопороджувальну властивість твірних слів, але є важливим показником у виявленні типології словотвірних парадигм» [6, с. 218].

Одну з таких відносно нечисленних груп системних одиниць, виокремлених з опертям на частиномовний критерій, а в подальшому розрізнені за походженням, формують відвигукові дієслова, тобто дієслова української мови, мотивовані вигуками.

У граматиці сучасної української літературної мови спостережено неоднотайність думок лінгвістів стосовно визначення статусу вигуків [див.: 10, с. 5; 5, с. 302; 12, с. 16; 1, с. 37; 4, с. 733]. Для опису словопороджувальної здатності відвигукових дієслів пристаємо до позиції тих лінгвістів, хто, по-перше, вважає вигуки особливим класом слів, які, не маючи ні лексичного, ні граматичного значення, слугують для вираження різних почуттів, емоцій, спонукання до дії, а по-друге, відрізняємо їх від звуконаслідувань.

Словотворчим засобом, який здебільшого переводить вигукову основу до дієслівної, є суфікс **-а-** / **-ка-**, напр.: *аговкати, агейкати, айкати, акати, екати, гейкати, ехкати, ігкати, ігйкати, ойкати, окати, огокати, охати / охкати, пхекати, пхікати, ухкати, нукати, вйокати, собкати, тпрукати, цитькати* та ін. В українській мові домінує творення дієслів від первинних за походженням вигуків на кшталт *a!, e!, i!, o!, y!, ай!, ах!, ой!, ох!, ей!, ех!, ій!, ба!, га!, ге!* тощо.

Семантична диференціація відвигукових дієслів української мови оперта на семантичну диференціацію вигуків. Загалом залежно від семантики контексту та експлікованої інтонації вигуки української мови структурують кількома групами. Кількість цих груп (а іноді й підгруп) у різних авторів є не однаковою [11, с. 57–60; 3, с. 382–383; 4, с. 735–741; 7, с. 29–32; 8, с. 4; 5, с. 304–305], що зумовлено засадами, на які оперта та чи та класифікація, ступенем конкретизації її. Найбільшого визнання набула двопозиційна класифікація вигуків, згідно з якою одну групу формують вигуки, що передають різні емоції, напр.: *a!, e!, i!, o!, y!, ай!, ой!, ій!, ах!, ех!, ох!* тощо, другу – вигуки, які виражають волевиявлення людини (т. зв. імперативні вигуки), зокрема: наказ, розпорядження, спонування, заклик, заохочення, оклик, бажання привернути чиюсь увагу. Вигуки другої групи поділяють на підгрупи: наказово-спонукальні (*геть!, годі!, цить!, цсс!, ну!, ану!* та ін.) та апелятивні, спрямовані на зосередження уваги як людей (*агов!, ей!, гей!, здрастуйте!* та ін.), так і тварин (*киць-киць-киць!, кось-кось-кось!, цу-цу!, цін-цін-цін!* та ін.) [3, с. 381–383]. А отже, відповідно до названих двох семантичних груп вигуків вирізняють вигуківі дієслова, які мотивовані емоційними вигуками (*акати, екати, ікати, окати, укати, айкати, ойкати, ійкати, ахкати, ехкати, охкати* та ін.) і вигуківі дієслова, мотивовані імперативними вигуками (*анукати, цитькати, нукати, вйокати, кицькати, собкати, тпрукати* та ін.).

Чинником систематизації відвигукових дієслів української мови на роль вершини словотвірних парадигм як показників їхнього словотвірного потенціалу, так само як і відсубстантивних, відприкметникових і відзвуконаслідувальних дієслів [9, с. 45–48], є структурно-семантичний принцип, згідно з яким усі відвигукові дієслова, які постають за допомогою суфікса *-а- / -ка-*, об'єднано у словотвірний тип, на основі спільности експлікованого словотвірного значення 'вигукувати (вимовляти, викрикувати, повторювати) те, що називає твірна основа'. Проте поширена диференціація самих вигуків за семантикою, яку вони разом із контекстом та інтонацією здатні передавати, зумовлює подальший поділ з опертям на позначуване. Зокрема, дієслова, мотивовані вигуками, які виражають емоції та почуття, утворюють підтипи 'вигукувати (вимовляти) те, чим рефлексують на радість, захоплення, піднесення', напр.: *ахкати, окати, огокати, ухкати* та ін.; 'вигукувати (вимовляти) те, чим рефлексують на біль, співчуття', напр.: *ойкати, айкати* та ін.; 'вигукувати (вимовляти) те, чим рефлексують на огиду, погорду, осуд, докір, незадоволення, презирство', напр.: *ейкати, ехкати, пхекати, пхукати, тьхукати, фукати, фекати, хукати, хекати* та ін. З огляду на те, що чимало тих самих вигуків можуть функціонувати в різних контекстах і відповідно належати до різних семантичних підгруп, релевантним є аналіз словопороджуваль-

них можливостей мотивованих ними дієслів, континуум експлікованих значень яких часто буває не однаковим.

Серед дієслів, похідних від імперативних вигуків, виокремлюють відвигуківі дієслова зі значенням заборони (здебільшого йдеться про вербальну діяльність), спонування до певних дій (*гетькати, цитькати, нукати* тощо) та відвигуківі дієслова апелятивного характеру, а останні ще й розмежовані залежно від того, кому адресований мотивувальний вигук – людям (*аговкати, гейкати, ейкати, азукати* та ін.) чи тваринам (*кицькати, коськати, цукати, ціпкати, вутькати, нокати, тюкати, кишкати, собкати, таськати, тпрукати* та ін.).

Отже, релевантним критерієм для добору відвигуківих дієслів української мови на роль вершини словотвірних парадигм, як і інших похідних дієслів (зокрема, відіменникових, відприкметникових і відзвуконаслідувальних), є структурно-семантичний принцип, згідно з яким вершинами словотвірних парадигм постають дієслова, передусім належні до словотвірного типу, оскільки всі вони мотивовані вигуками, утворені за допомогою того самого словотворчого засобу і виражають загальне словотвірне значення ‘вигукувати (вимовляти, викрикувати, повторювати) те, що називає твірна основа’. На подальших етапах, зважаючи на семантику, яку разом із контекстом та інтонацією здатні передавати твірні слова (вигуки), та особливості характеру вигуків та адресатів, до кого вони спрямовані, відбувається вужча систематизація вершинних дієслів, потреба якої зумовлена відмінностями їхньої словопороджувальної здатності, засвідченими відповідними словотвірними парадигмами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наук. думка, 1988. 255 с.
2. Возний Т. М. Семантичні зв'язки між твірними іменниками і вигуківими основами та похідними дієсловами на *-ати, -кати* у східнослов'янських мовах. *Словотвірна семантика східнослов'янських мов*. Київ: Наук. думка, 1983. С. 74–86.
3. Городенська К. Г. Слова-речення. *Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови* : академ. граматики укр. мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 374–390.
4. Городенська К. Г. Слова-речення. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загнітко А. П., Соколова С. О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 732–750.
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник. Київ: Академія, 2004. 335 с.

6. Грещук В. Словотвірна спроможність українських похідних дієслів (Кушлик О. П. Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові: [монографія] / О. П. Кушлик. Дрогобич: Коло, 2015. 384 с.): рецензія. *Українознавчі студії*. 2016–2017. № 17–18. С. 215–219.
7. Жагалак І. Семантичні особливості інтер'єктивів. *Studia Methodologica*. 2003. Вип. 13. С. 26–33.
8. Курило О. Й. Відвигукова лексика сучасної української літературної мови: склад та структура : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Ужгород, 2001. 20 с.
9. Кушлик О. П. Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові : монографія. Дрогобич: Коло, 2015. 384 с.
10. Мацько Л. І. Інтер'єктиви в українській мові : навчальний посібник. Київ: КДП, 1981. 130 с.
11. Мацько Л. І. Семантика вигуків та звуконаслідувань. *Українська мова і література в школі*. 1985. № 2. С. 56–62.
12. Рак О. М. Семантико-функціональні особливості вигуків у французькій мові: діахронічний та синхронічний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05. Київ, 2001. 20 с.

МОВНА КРЕАТИВНІСТЬ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ДЕРИВАЦІЙНИЙ ВИМІР

Макарець Юлія Сергіївна

*кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
makarets_juliiia@ukr.net*

Початок повномасштабної російсько-української війни став екзистенційним викликом, який змушує переосмислювати не тільки цілі й пріоритети, а й звичний спосіб існування у фізичному світі. Кардинальна зміна буття спонукає до пошуку нових засобів номінації для фрагментів світу, картина якого зазнає глибинної трансформації. На мовну рівні це виявляється в появі нових слів та висловів. Причини, що стимулюють мовну креативність в умовах війни, різноманітні, як власне мовні (потреба номінувати нове поняття, для позначення якого в мові досі не було засобу; прагнення до експресивнішого висловлення чи до конденсованішої вербалізації нового, але часто повторюваного протягом певного часу досвіду; намагання розширити синонімний ряд тощо), так і позамовні, часто психологічні (наприклад, намагання дистанціюватися від реалій граничної ситуації [6], якою є війна, та уникнути в ній дегуманізації, чому допомагають евфемізми,

або ж спроби зменшити психологічну напругу засобами гри, зокрема мовної, тощо).

Лінгвістіві, якому випало спостерігати мовну поведінку соціуму в період, коли більшість його членів (або й усі) опиняються в межовій (або «поза межовій») ситуації, аналіз мовотворчості дає змогу глибше зрозуміти природу зв'язку людини й мови. Тому закономірно, що частково новотвори української мови воєнного часу вже були предметом наукового осмислення (А. М. Гладченко, О. С. Комарова [1], С. П. Гриценко [2], М. О. Жулінська, О. Р. Круглій [3], М. Є. Хар [5]). Мовознавці намагаються інвентаризувати мовні інновації та описати їхню семантику. З'являються спроби оцінити вплив цих одиниць на мову й мовців. Так, Н. П. Киселюк, А. М. Губіна, А. П. Мартинюк [4] інтерпретують мовні новотвори періоду російсько-української війни як «лінгвотоксини», які «шкодять мові як комунікативній системі та мовленнєвій свідомості носіїв мови аж до трансформації їхньої картини світу», зокрема через «принизливо-глузливую семантику», нівелювання норм літературної мови та етико-естетичних принципів суспільства [4, с. 232]. Щоправда, такі твердження видаються дискусійними з огляду на екзистенційну природу ситуації мовотворчості та переважну відповідність дериватів нормам української мови. Водночас у всіх дериватах справді присутній елемент сміху, але його не варто зводити винятково до глузування: він варіюється в діапазоні від жарту до іронії та глузування.

Мета пропонованого дослідження – проаналізувати словотвірні особливості новотворів російсько-української війни (2022–2023 рр.), зібраних методом суцільного вибирання з текстів медійного дискурсу.

Війна – час щільної подіївості, коли за відносно короткий період стаються події, які в мирний час могли б розтягнутися на роки. У контексті досліджуваних мовних одиниць це виявляється у високій продуктивності творення дієслів як засобів передавання динамічної ознаки та конденсації висловлення. Особливо помітна група відонімних дієслів. Найчисельніші тут відантропонімі похідні, мотивовані прізвищами політичних лідерів України, країн-союзників та країн-агресорів, чия повторювана поведінка в однотипних ситуаціях стала підставою для узагальнення. Переважно такі новотвори мають іронічну конотацію, напр.: *макронити* (← Е. Макрон) ‘удавати стурбованість проблемою, але не докладати зусиль для її розв’язання’, *шольцити*, *шольцювати*, *шольцяти* (← О. Шольц) ‘хитрувати, відтягувати рішення, не виконувати обіцянок’, *кадирити* (← Р. Кадиров) ‘видавати бажане за дійсне’, *шойгувати* ‘удавати, що все добре, коли очевидно, що це не так’, *подолякати* (← М. Подоляк) ‘говорити дурниці’. Іноді іронійне забарвлення постувається жартівливому, зокрема в новотворах, що виникли на основі прізвищ окремих українських політиків та громадських діячів, волонтерів

(*кімити* (← В. Кім) ‘зберігати позитив і підтримувати його в інших’, *притулити* (← С. Притула) ‘регулярно збирати і жертвувати гроші на армію’). Трапляються відтопонімні дієслова: *чорнобаїти* (← Чорнобаївка) ‘повторювати ту саму помилку’, *українити* (← Україна) ‘жорстко відповісти на агресію’, *відірпінити* (← Ірпінь) ‘відвоювати, вигнати ворога’, *джанкоїтисся* (← Джанкой) ‘відбуватися на території ворога’, *нагостомеляти* (← Гостомель) ‘завдати ворогові значних втрат’ тощо. Чимало дієслів утворені від назв зброї: *байрактарити*, *енлоїти*, *джавелініти*, *стінгерити*, *хаймарсити* (‘знищувати ворога’ за допомогою відповідного виду зброї). Такі одиниці евфемічні за своєю природою і замінюють прямі номінації понять ‘вбивати’, ‘знищувати ворога’. Інтерпретувати появу таких одиниць можна по-різному. Підставою для їх потрактування як «лінгвотоксинів» стає намагання побачити в них розлюднення ворога та глузування [4], проте вони можуть бути витлумачені і як мовні засоби психологічного самозахисту, збереження гуманності в умовах граничної ситуації [6], коли фізичне виживання неможливе без фізичної самооборони, що в інформаційному просторі виявляється в перенасиченні новинами про втрати ворога. Та сама причина зумовила й утворення дієслів від деяких порядкових числівників, що є частиною військового сленгу, напр.: *задвохсотити*, *затрьохсотити*. Дієслівні деривати здебільшого утворені суфіксальним способом переважно за допомогою суфікса *-и-*, рідше *-ува-* (*-юва-*), *-а-* (*-я-*), *-і-*, *-ій-*. Більшість із них прижилися в медійному просторі та стали основою для появи префіксальних похідних дієслів (*пошойгуїти*, *пошольцяти*, *відбандерити*, *закобзонити*) та віддієслівних іменників (*шольцування*).

Серед новотворів окресленого періоду іменників порівняно менше. Здебільшого утворені вони основоскладанням (часто теж мотивовані онімами) і мають виразний ігровий характер (*катеринопад*, *пушкінопад*, *літакопад*, *байденотерапія*, *бандеромобіль*, *путлернет*). Деякі з них – трансформовані назви понять, пов’язаних із німецьким фашизмом (*путлер’югенд*, *бульбафюрер*). Значно рідше трапляються одиниці, утворені способом суфіксації (*пушкініст*, *рашизм*, *могілізація*, *мобіки*).

Трапляються одиниці, утворені лексико-синтаксичним способом. Появу їх стимулює зокрема медійність війни та популярність у соціальних мережах хештегів. Зрощення переважно зазнають фрази, що є гаслами або штампами пропаганди країни-агресора (перекладені українською, в українській транслітерації зі збереженою фонетикою оригіналу або фонетично трансформовані), рідше – українські мовленнєві звороти, пор.: *затридні*, *аналоговнет*, *іхтамнет*, *дебахнуло*. Деякі з них стали звичними настільки, що набули словозміни (*іхтамнет* – *іхтамнети*) або стали основою для нових слів (*дебахнулько*).

Для позначення нових або переосмислених понять мовці використовують і вже наявні в мові слова. Наприклад, неосемантизмами є одиниці *балалайка*, *мопед* ‘іранський дрон-камікадзе’, *орк* ‘росіянин’, *бавовна*, *хлопок* ‘вибух на території країни-агресора чи на окупованій нею території’, *бандероль* ‘знешкоджений окупант’. Окремі із цих одиниць теж стали основою для похідних (*бавовнятко*).

Отже, у досліджуваній період найактивніше відбувається творення дієслів способом суфіксації та префіксації і зрощень, з’являються неосемантизми. Мовна креативність дає змогу заповнити номінативні лакуни нової реальності й оцінити номіноване, а ще – досягти економності у висловленні, потрібної в умовах ущільненого часу. Висока динаміка життя й значна його подієва насиченість, потреба окреслити цілу ситуацію мінімальним вербальним зусиллям визначають перевагу серед новостворів дієслівних дериватів, а поширення в інфопросторі пропагандистських гасел і штампів та сьогоднішня популярність хештегів стимулюють появу зрощень. Аналізовані одиниці використовують так активно, що значна частина з них уже не може бути потрактована як «слова-одноденки» чи «слова-іграшки» одного тексту: вони не тільки переходять із тексту в текст, а й мотивують появу нових слів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гладченко А. М., Комарова О. С. Неологізація лексики у період російсько-української війни. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2023. Т. 34 (73). № 1. Ч. 1. С. 7–13.
2. Гриценко С. Мовні інновації російсько-української війни 2022 року. *Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2022. Вип. 2 (32). С. 9–13.
3. Жулінська М., Круглій О. Неологізми як мовне відображення війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2022. Вип. 3 (14). С. 103–110.
4. Кисельюк Н. П., Губіна А. М., Мартинюк А. П. Лінгвотоксичність неологізмів у сучасних реаліях засобів масової інформації. *Академічні студії. Серія «Гуманітарні науки»*. 2022. № 1. С. 232–239.
5. Хар М. Є. Воєнний дискурс: процеси неологізації. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Вип. 24. Т. 1. С. 160–166.
6. Цимбал Т. В. Самотворення як відповідь на екзистенційні виклики. *Матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Людяність творчості як творчість людяності», 25 травня 2017 року, м. Київ*. Київ: ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2017. С. 232–234.

ВІДІМЕННИКОВИЙ ДІЄСЛІВНИЙ ТРАНСПОЗИЦІЙНИЙ ПРОСТІР ДРАМИ-ФЕЄРІЇ «ЛІСОВА ПІСНЯ» ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Мельник Ірина Анатоліївна

*доктор філологічних наук, професор,
професор катедри української мови та лінгводидактики
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ira_melnyk_@ukr.net*

Та сама мовна одиниця, репрезентована в різноманітних актах мовлення, зберігаючи свої індивідуальні риси, водночас набуває функційних ознак, притаманних іншим одиницям. Найвиразніше таку взаємодію спостерігаємо на граматичному рівні, до якого має безпосередній стосунок проблема поділу слів за частинами мови та їхні переходи.

Важливо зауважити, що українські дослідники термін *транспозиція* не вживали, а перехід одних частиномовних класів до інших кваліфікували як *субстантивізація, вербалізація, ад'єктивізація, адвербіалізація* тощо (Л. А. Булаховський, В. С. Ващенко, І. І. Ковалик, Д. Х. Баранник, А. В. Майборода та ін.). Міжчастиномовні переходи вони звичайно пов'язували зі зміною семантики та граматичних особливостей слів, що й зумовлювало зміни синтаксичних функцій слів (М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик, Д. Х. Баранник та ін.).

У 80-х роках ХХ ст. К. Г. Горденська запропонувала вивчати частиномовні переходи відповідно до можливостей лексико-граматичних класів слів перебувати у своїх первинних синтаксичних позиціях і водночас заступати не типові для них синтаксичні позиції інших частиномовних класів слів [4, с. 152–212].

Феномен транспозиційних явищ у сучасній українській мовознавчій науці кінця ХХ – початку ХХІ ст. докладно схарактеризував І. Р. Вихованець [1; 2]. На наше переконання, «класифікаційна сітка граматичних транспозицій, запропонована ученим, побудована на засадах усебічної наукової об'єктивності й цілісності, систематизації національного і світового лінгвістичного досвіду. ... Модель транспозиційної граматики науковця залишається пріоритетною в новітній лінгвоукраїністиці» [6, с. 7].

Учні та послідовники І. Р. Вихованця – М. Я. Плющ, А. П. Загнітко, Н. М. Костусяк, О. Г. Межов, В. М. Ожоган, А. Ю. Габай, А. С. Джюра та інші мовознавці – активно студіюють частиномовну транспозиційну проблематику з оперттям на принципи функційно-категорійної граматики, удокладнюючи граматичну концепцію науковця. Наша монографічна праця «Транспозиційна граMATика українського дієслова» є цілісним дослідженням усіх різновидів та ступенів дієслівної транспозиції в сучасній українській літературній мові.

Попри вагомі досягнення в царині міжчастиномовних переходів питання, пов'язані з вивченням дієслівних транспозиційних виявів на конкретному фактичному матеріалі, і до сьогодні не втратили своєї актуальності. За об'єкт дослідження ми обрали відіменниковий дієслівний транспозиційний простір драми-феєрії «Лісова пісня» Лесі Українки.

Іменникову репрезентацію предикатива К. Г. Городенська кваліфікувала як «один з основних різновидів функціональної дієслівної деривації» (у нашому розумінні транспозиції – І. М.) [4, с. 200].

На нашу думку, зв'язкові компоненти, що переводять іменники в дієслівний простір, варто диференціювати на спеціалізовані та неспеціалізовані [5; 6]. Перші – носії лише граматичних категорій дієслова, що цілком позбавлені свого лексичного значення, другі слугують одночасно виразниками граматичної і семантичної функцій.

«Спеціалізованим аналітичним засобом вираження відіменникової дієслівної синтаксичної транспозиції звичайно слугує морфема-зв'язка *бути*, що граматичними категоріями часу та способу тощо переводить лексико-граматичний клас іменників у дієслівний клас» [6, с. 165].

В аналізованій драмі-феєрії, як і у граматичній структурі української мови, найбільш уживана морфема-зв'язка *бути*, що імпліцитно представлена в теперішньому часі й у типових виявах поєднується з іменниковим називним відмінком, наприклад: [Лукаш:] *Чи я розбійник?* (с. 256); [Лісовик:] *...він нам приятель* (с. 253); [Мавка:] *Мені здається часом, що верба, ота стара, сухенька, то – матуся*; [Лукаш:] *Та як же? я ж їм син...* (с. 287); [Лукаш:] *Наймички – не дочки...* (с. 288); [Маги:] *...вона така нехлюя, некукібниця!..* (с. 320); [Лукаш:] *А ти хіба вже лісова цариця...* (с. 296); [Мавка:] *Ми подруги...* (с. 272) і т. ін.

За спостереженнями М. О. Вінтонова, імпліцитно виражену дієслівну зв'язку іноді вживають із предикативним орудним відмінком, що реалізує семантику, пов'язану з родовими особливостями, професією, діями, станами, притаманними підметові, напр.: *Він начальником тут біля самої пічки*; *Наймолодший син усе дурником у народних казках*; *Всі пасажири літака у них заложниками* та ін. [3, с. 18–19]. Подібну реченнєву конструкцію подибуємо в аналізованій драмі-феєрії: [Килина:] *А хто ж то женцем у вас?* (с. 293).

Поєднуючись із порівняльними елементами на зразок *як, наче, не-наче, ніби, мов, немов* (наявність або відсутність морфем-зв'язки не має значення), іменники в називному відмінку спеціалізовані на вираженні предикативної ознаки через порівняння, наприклад: [Русалка:] *Кохання – як вода* ... (с. 301); [Русалка:] *Кохання ... мов камінь* (с. 301); [Лісовик:] *...була ти наче лісова царівна у зорянім вінку на темних косах...* (с. 302); [Лукаш:] *...Що ж, – ти ... хутчій як панна...* (с. 256); [Мавка:] *Ви – як птахи* ... (с. 260).

Інші часово-способові форми цього дієслова зафіксовані і з називним, і з орудним відмінками іменників, пор.: [Лев:] *Якби то я був тут господарем, то й не питався б...* (с. 298); [Перелесник:] *Таж ми з тобою колись були товариші* (с. 304) та ін.

Потрапляють у формально-синтаксичний дієслівний простір також займенникові іменники, які поєднуються з імпліцитно репрезентованою в теперішньому часі дієслівною зв'язкою *бути*, напр.: [Лукаш:] *Хто ти?* (с. 326); [Лукаш:] *То хто ж він – дід чи батько?* (с. 258); [Лукаш:] *Хто ж ти така?* (с. 256).

Із-поміж неспеціалізованих засобів вираження дієслівної транспозиції зрідка вживаються невластиві зв'язки *бувати, ставати / стати*, напр.: *З таких дівок бувають люди, от що!* (с. 286); [Русалка (пручаючись):] *З якого часу тут русалки стали невільницями в озері* (с. 248).

Отже, у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» переважно вживані іменники, що перебувають у дієслівному формально-синтаксичному просторі і не зазнають морфологічної стадії перетворень. Синтаксичне функціонування іменників у ролі дієслів можливе за участі дієслівних зв'язок, найуживанішою з-поміж яких є морфема-зв'язка *бути*, що звичайно поєднується з називним відмінком іменника. Вона цілком позбавлена лексичного значення і слугує лише виразником дієслівних граматичних категорій часу та способу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Різновиди транспозиції. *Актуальні проблеми граматики*. Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 1997. Вип. 2. С. 57–60.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академ. граMATика укр. мови. Київ: Унів. вид-во «Пулсари», 2004. 400 с.
3. Вінтонів М. О. Типологія форм присудка в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 1997. 23 с.
4. Городенська К. Г. Явища синтаксичної деривації. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення*. Київ: Наук. думка, 1983. С. 152–212.
5. Мельник І. А. Аналітичні та синтетичні засоби дієслівної транспозиції. *Типологія та функції мовних одиниць*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. Вип. 2. С. 184–198.
6. Мельник І. А. Транспозиційна граMATика українського дієслова. Луцьк: Надстир'я, 2015. 476 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Українка Леся. Повне академічне зібрання творів: у 14 томах. Том 3. Драматичні твори (1909–1911) / ред. Т. Данилюк-Терещук; упоряд. С. Романов, Н. Колошук, О. Кицан; комент. С. Романов, І. Щукіна, В. Агеєва та ін. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. 656 с., 16 с. іл.

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ В КОНТЕКСТІ ГРАМАТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

НЕЗМІНЮВАНІ ПРИКМЕТНИКИ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМА ЧАСТИНОМОВНОГО СТАТУСУ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ

Глібчук Наталія Мирославівна

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови імені професора І. Ковалика

Львівського національного університету імені Івана Франка

natalka.glibchuk@gmail.com

Прикметникова система української мови відкрита для запозичень, усе більше в мовленні трапляються слова на зразок *беж, беже, букле, годе, гофре, глясе, жако, індиго, люкс, маренго, мілітарі, міні, панг, плісе, сомо, теракот, фрез, хакі* тощо. Такі слова активно функціонують в українській мові, але досі дискусійним є визначення частиномовного статусу цих найменувань. Специфіка незмінюваних прикметників зумовлена передусім їхньою граматичною природою – виражаючи атрибутивну семантику, вони позбавлені властивих українським прикметникам форм словозміни.

Мета дослідження – привернути увагу граматистів до незмінюваних слів, які входять до лексико-граматичного класу прикметника, проаналізувати незмінні функціональні омоніми іменник / прикметник іншомовного походження різних тематичних груп (кольори, особливості структури тканин чи інших предметів, особливості крою одягу, стилі, страви, напої та ін.). Це дасть змогу лінгвістам виявляти складні системні зв'язки і відношення між словами в галузі морфології, розкрити механізм утворення нетипових ад'єктивів, що не вписуються в систему «класичного» прикметника. Для ілюстрації перехідних явищ використовуємо контексти, виявлені в текстах художнього та публіцистичного стилів.

У підручниках із морфології сучасної української літературної мови обмаль інформації про невідмінювані прикметники. Як зауважувала О. К. Безпояско, співавтор підручника «Грамматика української мови. Морфологія», «за межею формальних класів ад'єктива перебувають лексеми, які називають ознаку предмета, зокрема колір, але мають форму іменника без вказівки на родові чи числові параметри, напр.: *бордо, беж, індиго, електро*. Особливістю цього типу ознакових слів є позиція щодо супроводжуваного ними іменника – тематичного слова, грамеми якого дублює іменник-ад'єктив, напр.: *колір бордо, колір*

беж, колір індиго. Поява лексем типу *бордовий, бежевий* свідчить про входження подібних назв у структуру категоріальних форм прикметника» [1, с. 135–136]. В. О. Горпинич витлумачив невідмінювані ад’єктиви як «прикметники, які в усіх позиціях відмінків однини і множини мають одну словоформу. Вони утворюють нульову парадигму і належать до нульового відмінювання (*люкс, міні*)» [3, с. 114]. Викладені різні думки мовознавців не сприяють розв’язанню цієї проблеми. Знову постає запитання: до якої частини мови зараховувати слова *гофре, букле, хакі, плісе*, що мають лише одну словоформу? Із погляду семантики – це прикметники, бо вони вказують на ознаку предмета і виконують атрибутивну функцію. Із морфологічного погляду вони не є прикметниками, бо не мають залежних від означуваного іменника категорій роду, числа, відмінка.

У «Словнику міжчастиномовних омонімів сучасної української мови» зафіксовано лише 34 омопари (рідше – оморяди) функціональних омонімів, до складу яких уходять слова, що претендують на статус незмінюваних прикметників: *адажіо, алегрето, алегро, ампір, анданте, андантино, апаш, асорті, бароко, беж, бордо, букле, віваче, галіфе, гофре, граве, декольте, електрик, індиго, кресендо, ларго, легато, люкс, максі, міді, міні, модерато, плісе, престо, реглан, рококо, стакато, фрі, хакі*. Ця група функціональних омонімів формується спочатку на рівні мовлення, свідчить про динамічні процеси в системі мови. На сьогодні найменувань такого зразка в українській мові є значно більше. Закономірно, що нові запозичення ще не зафіксовані у словниках. Водночас майже завжди виникають труднощі під час визначення таких одиниць то як іменників, то як прикметників, постає проблема їх граматичної інтерпретації.

Проілюструємо проблему конкретними прикладами. У «Словникові української мови» в 11 томах не зафіксовано французького запозичення *букле* (франц. *boucle* – завиток, петелька, вузлик). У «Словнику української мови» у 20 томах це слово подано як однозначне ‘пряжа з вузликами, петельками, потовщеннями та іншими нерівностями; тканина з такої пряжі’ [5, I, с. 676]. На нашу думку, пряжа і тканина репрезентують різні значення цієї лексеми. Про її частиномовну належність у цій лексикографічній праці немає інформації, є хіба що ремарка «*невідм., с.*» [там само]. А, наприклад, біля слова *беж* подано ремарку «*прикм., невідм.*» [там само, с. 393]. Така непослідовність у подаванні граматичних характеристик слів зумовлена синкретичною природою запозичень, що дає підстави кваліфікувати їх іменниками та прикметниками. У мережі Інтернет знаходимо чимало ілюстрацій, які підтверджують іменниковий статус слова *букле*: *Із тканин дизайнер віддає перевагу тій, що найяскравіше і багатше виглядає: вельвет, букле, шовк, натуральна шкіра, органза*

(www.day.kiev.ua/.../korotkiy-putivnik-po-sezo...); *Був звичайний шматок ворсистого букле, а вишив соняшник...* (ukrefs.com.ua). Цей незмінюваний субстантив має граматичні значення роду (с.), числа (одн.), відмінка (усі), може виконувати синтаксичну функцію будь-якого члена речення (підм., част. склад. ім. присуд., дод., неузгодж. означ., обст.). Водночас інші контексти переконують нас у тому, що запозичення *букле* – прикметник: *Теплі трикотажні пальта з ефектом букле, сплетіння мохеру, кашеміру і вовни* (olena-dats.com/.../press-release_FW_11-12_UA...); *Замовляйте тканину букле вже зараз і ми здійснимо оперативну доставку в будь-яке місто України* (tkani.ub.ua/board/view/108611). Наведені ілюстрації і граматичні значення омоніми *букле* підтверджують її подвійну природу.

Цікавими для дослідників можуть бути функціональні омоніми *гофре*¹⁻² (іменник, прикметник). У «Словнику української мови» в 11 томах частиномовний статус цього запозичення не зазначено, але є ремарка «невідм., с.» [4, II, с. 149]. Його лексикографічний опис свідчить про те, що це іменник: ‘ряди паралельних хвилястих складок на чому-небудь’ [там само]. Як відомо, ця лексема французького походження (*gaufre* – вафля, бджолиний стільник). Запозичення *гофре* є субстантивом тоді, коли має при собі словоформи прикметникового типу відмінювання або його вживають із прийменниками, напр.: *Вона калічила креп-сатин – на бантики, волани і нудне гофре* (І. Ле, «Мої листи»); «*Барбі-матрьошка*» *Ніколь Кідман і Одрі Тоту в сукні з гофре приїхали на Каннський кінофестиваль* (prosport.tsn.ua). Частіше це слово стоїть у постпозиції до іменника, не узгоджується з іменником у роді, числі і відмінку, має частиномовне значення атрибутивності, тому входить до лексико-граматичного класу прикметника: *Обробка волосся плойкою гофре стала неймовірно популярною в останні роки* (beregina.com «Зачіски і стрижки»); *Спідниця зі складками гофре* (e-korali.com «Одяг» «Дитячий одяг»). За нашими спостереженнями, аналізований ад’єктив може поєднуватися з багатьма іменниками: *У моду повернулася спідниця гофре; Ірині дуже личить зачіска гофре; Галина нарешті навчилася випікати вафлі гофре.*

Багато слів українська мова запозичила давно, вони стали мотивувальною базою для похідних прикметників: *беж – бежевий, бордо – бордовий, індиго – індиговий*. Чимало запозичень є новими і навіть незвичними, якщо вони і зафіксовані у тлумачних словниках української мови, то не як назви кольорів (*акажу* ‘колір червоного дерева’, *панг* ‘м’ятний колір’, *сомо* ‘рожево-жовтий колір’, *шартрез* ‘відтінок жовто-зеленого кольору’).

Отже, спираючись на три основні критерії виокремлення частин мови: семантичний, морфологічний, синтаксичний, ми підтверджує-

мо функціонування в українській мові такого класу слів, як незмінювані прикметники. Наявність спільних сем у проаналізованих субстантивів і ад'єктивів засвідчує синкретичну природу незмінюваних прикметників в українській мові. Ця група функціональних омонімів формується спочатку на рівні мовлення і свідчить про активні процеси в системі мови. Незмінювані прикметники – це цікаве лінгвістичне явище, бо демонструє закономірні та стихійні процеси розвитку української мови, широкі можливості реалізації запозичень у контексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія : підручник. Київ: Либідь, 1993. 334 с.
2. Глібчук Н. М., Добосевич У. Б. Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови. Львів: Апріорі, 2016. 638 с.
3. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 336 с.
4. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
5. Словник української мови: у 20 т. Київ: Наук. думка, 2010–2020.

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МАРКОВАНOSTІ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА

Карпіловська Євгенія Анатоліївна

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу лексикології, лексикографії
та структурно-математичної лінгвістики
Інституту української мови НАН України
karpilovska@gmail.com*

1. Для повноцінного функціонування в нових суспільно-політичних обставинах і в новому статусі мови незалежної держави українська мова потребує не лише належного законодавчого забезпечення (забезпечення її статусу), а й істотного перегляду та доповнення сукупності мовних засобів для когнітивної і комунікативної діяльності українців (забезпечення її корпусу). Термін *корпус мови* вживаємо в його соціолінгвістичному, а не прикладному значенні. Розуміємо його як систему мовних одиниць, що на певному історичному етапі життя національної спільноти реалізують її концептуальну (поняттєву) і мовну картину світу, слугують для її мовної діяльності в усьому спектрі її виявів: номінації, предикації та оцінки. Практичне втілення корпусу мови на сучасному етапі розвитку українського суспільства складають словники та граматики нового по-

коління, нова редакція українського правопису, корпуси мови як структуровані, формалізовані й споряджені відповідними інтерфейсами зібрання текстів, а також самі нові або повернені до активного обігу усні та писемні тексти різних стилів, жанрів, з різною формально-семантичною та комунікативно-прагматичною структурою, призначені для різної аудиторії як свідчення мовної практики суспільства.

2. Словник, насамперед загальнонаціональний тлумачний, незмінно становить стрижень корпусу мови, оскільки в найповнішому вигляді описує її номінаційні засоби (склад одиниць системи мови, їхні форму, семантику та функції в мовленні). Кардинальні зміни в якісному та кількісному складі лексики та фраземікону української мови за 32 роки незалежності потребують об'єктивного відображення в нових тлумачних і загалом пояснювальних словниках (граматичних, словотвірних, фразеологічних, ідеографічних). Однією з наріжних проблем лексикографічного моделювання української мови на сучасному етапі її функціонування є відновлення самотності української номінації, яке передбачає усунення кальок-покручів, деформацій у мовній концептуалізації, категоризації та аспектуалізації світу, спричинених тривалим і цілеспрямованим російщенням системи української мови, а нині спричинюваним впливом англійської мови як мови сучасної глобалізації. Успішне розв'язання цього завдання можливе лише завдяки поверненню до активного мововжитку або активізації національно маркованих способів і засобів номінації понять, національно маркованих, самотніх конкретних найменувань. Над виявленням та обґрунтуванням потреби актуалізації національно маркованої лексики нині наполегливо працюють українські мовознавці, зокрема лексикологи та лексикографи. Вона, як і проблеми динаміки мовних норм та їх відображення у словниках, граматики та правописі, незмінно перебуває в центрі уваги нашої вельмишановної Ювілярки – доктора філологічних наук, професора Катерини Григорівни Городенської [1–3].

3. Поняття національної маркованості слова, як і загалом мовної одиниці, потребує аргументованого обґрунтування, зважаючи на зовнішні впливи на українську мову, обставини її історичного розвитку, характер та наслідки її контактів з іншими мовами світу і насамперед її генетичні зв'язки з іншими слов'янськими мовами, внутрішніми законами розвитку її системи, семантики, синтактики та прагматики певних типів слів як різновидів знаків української етнокультури. Робота колективу відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України над новим тлумачним словником української мови активізувала й наші роздуми над критеріями визначення національно маркованих українських слів, градацією цього шару лексики. З-поміж таких слів можна виокремити ті, що зумовлені зовнішніми

чинниками: 1) подіями й постатями української історії (*азовці, мазепинці, помаранчевий*), 2) звичаями та обрядами українців (*заручини, обжинки, печоглядини*), 3) реаліями культури побуту (*будз, вишиванка, колиба*), 4) соціальними відносинами, особливостями структури українського суспільства в певні періоди його історії і в певних регіонах України (*гетьман, старшина, вїйт*), 5) особливостями природного ландшафту або етнографічного складу української спільноти (*байрак, галичани, плай*). У таких найменуваннях національна маркованість виявлена в основі слова (похідного або непохідного). Для встановлення національно маркованої лексики потрібна широка перспектива функціонування української мови в часі та просторі, у якомога повнішому спектрі її говорів і говірок, регіолектів і соціолектів, оскільки саме широкий спектр побутування мови в розмаїтті її ідіомів уможлиблює випрацювання надійних критеріїв визначення національно маркованих найменувань.

Не менш важливий для самобутності української номінації і пласт лексики, у якій національну маркованість виявити складніше, бо її визначають внутрішньосистемні чинники: моделі номінації та засоби їх реалізації. До внутрішньосистемних чинників створення національно маркованого додамо й способи та засоби засвоєння запозичень. Складність визначення національної маркованості таких слів полягає в подібності процесів словотворення та адаптування запозичень у слов'янських мовах, а також у дії явищ аналогії та семантичної інтерференції, що спричинюють появу семантичних калбок у питомій формі на зразок прикметника *розумний* у новому значенні 'практичний, функціональний, зручний у використанні', що виникло під впливом англійського *smart*, пор. *розумний годинник, розумна квартира*.

Важливий матеріал для пошуку критеріїв визначення національної маркованості слова дає похідна лексика, яка виявляє чужомовні впливи в категоризації та аспектуалізації понять. Вона насамперед потрапляє в поле пильної уваги лексикологів і лексикографів і ставить питання про національну маркованість певних слів за принципом «від протилежного». Носії мови відчують «чужість» таких назв і шукають разом із їхніми заміниками і критеріїв обґрунтування їх «чужості», неналежності до національно маркованої лексики. Нині в центрі гострих дискусій щодо їх відповідності моделям українського номінування перебувають назви особи – активні дієприкметники теперішнього часу на зразок *ведучий*. Ця назва доводить далеко не простий пошук заміників таких давніх калбок, які крім того підтримані й староукраїнською книжною мовою із сильним струмом у ній церковнослов'янських елементів, зокрема й активних дієприкметників теперішнього часу. Якщо субстантиви *початкуючий, головующий, завідующий, командуючий* замінити іменниками *початківець / початківка, голова, завідувач / завідувачка,*

командувач виявилося легко, то пошук відповідника до субстантива *ведучий* (радіо- або телепередачі) триває попри наявність досить розлогого ряду претендентів із питомими *провідир, призвідця, відповідач* та іншомовними *автор, організатор, керівник, модератор*. Усі вони неповно позначають потрібне поняття, а отже, й не задовольняють мовців. Ще виразніше національна маркованість може виявлятися в техніках оформлення номінацій, зокрема словотвірних. Це простежуємо, наприклад, в образних найменуваннях осіб і предметів, утворених за моделлю «форма наказового способу дієслова + іменник» (*вернигора, запридух, не-минай-корчма*). Національну маркованість простежуємо й у способах розвитку семантики слова. Зіставлення, наприклад, з польською мовою, доводить національну маркованість метафоричних значень групи українських прикметників з основами-назвами частин тіла людини і префіксом **без-** (*безголовий, беззубий, безмізкий, безрукий, безхребетний*). Польські відповідники цих слів таких значень не мають і загалом така тенденція розвитку семантики не властива цій групі польських прикметників.

Отже, пошук критеріїв визначення національно маркованих українських слів слід вести в різних групах лексики, ураховуючи як семантичну структуру слова, так і техніку її оформлення, місце слова в системі мови, відношення з іншими словами в часовій і просторовій перспективі розвитку української мови. Національно маркована лексика не лише повинна бути належно представлена у тлумачних словниках нового покоління як важливе свідчення історичної та культурної пам'яті українського народу, а й активно використана в номінації української мови ХХІ ст. як потужний ресурс для усунення деформацій у ній, для збереження її самотнього «обличчя».

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Граматична лексикографія: стан і перспективи. *Українська мова*. 2018. № 1. С. 30–37.
2. Городенська К. Г. Граматичні і правописні проблеми складних слів. *Термінологічний вісник*. Київ, 2022. Вип. 7. С. 5–25.
3. Городенська К. Г. Українське слово у вимірах сьогодення. Вид. 2-ге, істотно доповнене. Київ: КММ, 2019. 208 с.

ДО ПИТАННЯ КОДИФІКАЦІЇ ЗАПОЗИЧЕНИХ СКЛАДНИХ НАЗВ У ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКАХ

Козирєва Зінаїда Георгіївна

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України
zinaidakozyreva@hotmail.com

Актуальним для кодифікації є питання про написання разом / з дефісом варіантно складних іменників та похідних від них прикметників, що постали і постають в українській мові протягом останніх десятиліть. Переважно це слова, запозичені з англійської мови, або назви, створені на базі іншомовних компонентів. Кодифікаційна робота з орфографії таких іменників на позначення нових реалій і явищ у *Словнику української мови активного типу* (далі – АСУМ), над створенням якого нині працюють науковці відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, ускладнена тим, що: 1) її виконуємо у стислі строки безпосередньо у процесі адаптації складних іменників – композитів і юкстапозитів; 2) чимало таких слів реєструємо на початковому етапі їх появи на письмі; 3) постає проблема невідповідності між кодифікацією та узуальною нормою, коли узус надає перевагу несистемному варіанту. Спірне, суперечливе або й неправильне написання слів у тлумачних словниках (не тільки в ілюстраціях, а й у заголовках словникових статей) спричинено як недостатньою нормалізацією правописного кодексу, так і непослідовним дотриманням орфографічних норм, на що нерідко хибують також орфографічні словники. Робота зі створення *Словника мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття* (далі – СМТО), представленого на сайті Інституту української мови НАН України (URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdwnRY-_uf/view), наочно відобразила ці проблеми – часто-густо написання складної одиниці зумовлене неможливістю однозначно визначити: це частина складноскорочених слів (передбачає варіант написання слова разом) чи частина складного іменника, співвідносного із самостійним словом (дефісний варіант). Безпроблемно адаптовано у СМТО орфографічні кальки з англійської мови, серед яких: **телескрин** [з англ. *telescreen* – телеекран, монітор], -а, ч. Вигаданий американським письменником Джорджем Орвелом у романі «1984» телевізійний пристрій для здійснення пропаганди і стеження за населенням; телеекран. *В одній метафорі – ціла панорама, рівноцінна телескринові Джорджа Орвела* (Є. Сверстюк, Світлі

голоси життя, 2014, 751); **фотошоп** [з англ. *photoshop* – фотомагазин, крамниця фотографій], -у, ч. Графічний редактор для зміни зображень, переважно з метою поліпшення їхньої якості. *Ніби мені не досить власних привидів – власних невибляклих, усе ще по-карамельному яскраво-коричневих облич, поцяткованих регулярно віспою того «вафельного» растру, з яким сьогодні не впоратися до пуття жодному фотошопу* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 13); **фітнес** [з англ. *fitness* (від *to fit*) – пристосованість, здатність бути в гарній формі], -у, ч. Спортивна фізкультура, зосереджена на тренуванні тіла, підтримці його гарної форми. *Мене гнітило деяке розчарування: не так уже й довго я тут пробуду, щоб марнувати час у настільки нерумунському, стерильному, ніякому місці. До с..и весь цей гай-тек, вай-фай, басейни, бари, фітнес, велнес* (Ю. Андрухович, Лексикон інтимних міст, 2017 (2005–2011), 55). Проте в ілюстративній частині засвідчено дві неправильно орфографічно оформлені лексичні одиниці (*гай-тек* і *вай-фай*), які потрібно писати разом, оскільки складники назв не є самостійними словами (за інструкцією авторське написання треба супроводжувати нормативним відповідником у квадратних дужках).

За аналогією до **бліцкріг** [нім. *Blitzkrieg* – блискавична війна], -у, ч. План короткочасної агресивної і переможної війни; блискавична війна. *Розмова про те, що Київ восени 1941 своєю стійкістю врятував Москву. І німецькі генерали (Гудеріан та ін.) свідчать: ми програли війну восени і влітку 1941 під Києвом. Зірвано було **бліцкриг**, отже, зірвано все* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1975), т. 2, 229) подано okazіоналізм **бліц-усмішка** (норм. *бліцусмішка*), -и, ж. Усмішка, яка швидко з'являється на обличчі; миттєва, блискавична усмішка. *Професійна **бліц-усмішка**, притримана кінчиками вуст, призначена взяти в поблажливі лапки наступну фразу* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 72). Згідно з правописом за тим самим принципом слід було б оформити й назви з **обер-**, але в тексті того ж автора такі назви оформлено по-різному і так само без застережень відтворено в лексикографічному форматі: **оберкát**, -а, ч., *зневажл., експр.* Головний, найжорстокіший кат. *А **оберкат** Сталін навіть Петровського не пощадив, хоч розумів, ким він є для України, наш перший всеукраїнський староста* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1988), т. 3, 192). Пор. у СУМі, СУМЖі: *обер-...*, *перша частина складних слів* [нім. *ober* – головний, старший]; **óбер-шельмувальник**, -а, ч., *зневажл.* Головний цькувач, чорнитель. *І цей плюгавий Шамота, цей чорнитель, **обер-шельмувальник** нашої літератури, який стільки шкоди їй завдав, сьогодні одержує премію за... найкращу критичну роботу* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1975), т. 2, 225).

Складні іменники, утворені з трьох і більше основ, пишемо разом [УП-2019: 53]. Правило поширюється також на іншомовні назви, тому зафіксоване у СМТО слово *селфмейдмен* потрібно писати разом; до того ж і компоненти цієї назви не є самостійними словами. При реєстровому слові у квадратних дужках відповідно до концепції словника слід подати нормативну орфографічну форму слова: **селф-мейд-мен** (норм. селфмейдмэн), -а, ч. Людина, чоловік, який самостійно, завдяки своїй праці та здібностям досягнув життєвого успіху; самородок, самоук. *Я став жити за рахунок спадку; я, по суті, звичайний рантьє, а не селф-мейд-мен. Мені просто повезло* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 364). Від англ. *self-made man* (дослівно: людина, яка сама себе зробила) – людина, що здобула успіх, славу тощо власними силами; уважають, що вперше вислів ужив американський юрист, громадський і державний діяч Генрі Клей (1777–1852) 2 лютого 1832 р. у сенаті США; так характеризували Бенджаміна Франкліна (1706–1790), одного з батьків-засновників США.

Хитання орфографічного оформлення слова засвідчено поширеним в українській мові англійським вигуком **окей, о'кей** [англ. *okay, o'kay, ok*], виг., розм. Добре, гаразд, авжеж, у порядку; один з найуживаніших вигуків у світі. *Все о'кей* (О. Гончар, Щоденники, 1962, т. 1, 307); *Нарешті від Лесі прийшов факс: трипільська виставка відкрилась [у Вашингтоні], все о'кей!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1993), т. 3, 480); *Певний час я був старостою курсу і мав обов'язок відмічати присутність студентів на заняттях. Я запровадив режим вільного відвідування. Будемо чергуватися, хто не прийде на лекції: ти тоді-то маєш право не прийти, а в журналі все буде о'кей* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 93). Фіксація на першому місці більш відповідної українській граматиці назви свідчить про поступову нормалізацію орфографії цієї одиниці.

Про важливість подавати при деяких словах додаткову інформацію історико-культурологічного або етимологічного характеру свідчить зареєстрована у СМТО назва **луна-парк*** [з англ. *Luna Park*], -у, ч. Сад, парк із розвагами, каруселями, видовищами. *В останній сцені цирк виявиться блошиним, а всі перипетії роману – галюцинацією хворого скарлатиною школяра, що прогулюючи уроки в луна-парку, забрів до павільйону розваг і задивився на шоу дресированих бліх* (Ю. Андрухович, Лексикон інтимних міст, 2017 (2005–2011), 248). Від імені Луни – сестри Елмера Данді, одного з творців першого такого парку у США на поч. ХХ ст. Слово зафіксоване в СУМі (1973 IV, 555), але без ілюстрації. Хоч перша частина складної назви походить від власної назви – жіночого імені, проте правопис слова, на відміну від англійського

відповідника, пишемо з малої літери, то навряд чи варто трактувати її як власну назву, а отже, лексичну одиницю слід писати разом.

Не завжди слово, частини якого вживані також як самостійні слова, пишемо з дефісом. Так, назву *паркмайданчик* утворюють не самостійні слова *парк* і *майданчик*; компоненти складного слова лексико-семантично і словотвірно співвідносні з прикметниками, що вможлиблює розгортання слова в атрибутивну словосполуку з тим самим змістом, як це і зафіксовано в тлумачній частині: **парк-майданчик** (*норм.* паркмайданчик) [з англ. *to park* – ставити транспортний засіб на стоянку], -а, ч. Скорочення: паркувальний майданчик. *Вона [лавочка] перестала бути місцем богомних перекурів і тепер звичайно стоїть порожняком, на очищеній від куців бужку – під **парк-майданчик** для казиноських «мерсів» і «порше» – голій асфальтованій плацизні* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 101).

Нерідко узуальні орфографічні норми складаються навіть у супереч написанню етимона в мові-донорі. Прикладом може слугувати слово *джекпот*, яке в мові-донорі пишуть разом, а узус мови-запозичувача передає його з дефісом. Такі складні іменники в АСУМ подаємо за зразком: **джекпóт** [з англ. *jackpot* – куш, найбільший виграш]. Призовий фонд у деяких слотах, лотереях та інших азартних іграх; формується за посередністю процентної частини від усіх програшів або пропорційно росте відносно певного проміжку часу. *В цю нечисту гру я був втягнутий, і виграш я отримав завдяки шахрайству, влаштованому не мною, однак справжній **джек-пот** [джекпот] зірвав той, хто всю цю гру затіяв* (К. Ое, Обступили мене води..., перекл. з япон. Д. Москальов, 2014, 391).

Отже, оскільки будь-який тлумачний словник декларує принцип дотримання сучасних правил орфографії як у дефінітивній, так і в ілюстративній частинах, тобто графічне оформлення слова підпорядковане останнім нормам правопису, кодифікатори послідовно дотримуються принципу науково обґрунтованих й історично закономірних підстав для кодифікації, запобігаючи тиску узуальної норми. Уводячи такі слова до реєстру словника, кодифікатор має враховувати низку чинників, насамперед правила правопису, історичні тенденції та аналогії, а також наявність споріднених слів тощо.

«СЛОВНИК ДІЕСЛІВНОГО КЕРУВАННЯ» ЯК НОВАТОРСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЙНО-ГРАМАТИЧНА ПРАЦЯ

Колібаба Лариса Миколаївна

*кандидат філологічних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу граматики
та наукової термінології Інституту української мови НАН України
kolibaba79@gmail.com*

Фурса Валентина Миколаївна

*кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу граматики
та наукової термінології Інституту української мови НАН України
v_fursa@ukr.net*

Як засвідчує понадсторічна історія розвитку української граматичної думки та українського словникарства, проблема норм дієслівного керування належить до «вічних» лінгвістичних проблем. Вона постійно привертає увагу науковців, які й досі не можуть дійти згоди щодо деяких його норм. Саме тому «етапною, давно очікуваною працею, за оцінкою рецензентів і користувачів, визнано “Словник дієслівного керування” Л. Колібаби та В. Фурси (Київ, 2016), у якій успішно зrealізовано спробу систематизувати вияви керування найуживаніших дієслів сучасної української літературної мови» [1, с. 34]. Зауважимо, що вже підготовлено до друку друге видання цього словника.

«Словник дієслівного керування» – це новаторська лексикографіюно-граматична праця, адже «концепція Словника – суто авторська, вона не має аналогів ні в українському, ні в закордонному граматичному словникарстві. Це – і витлумачення суті керування, і добір безприйменникових та прийменниково-відмінкових форм іменників, субстантивованих прикметників, дієприкметників, займенників, і принципи розмежування керованих форм у стверджувальних та заперечних реченнях, і корекція вживання закінчень у давальному, знахідному та місцевому відмінках та багато інших питань. Авторською є також запропонована структура словникової статті. Її високо оцінено в рецензіях за ємне наповнення граматичною та іншою інформацією» [там само].

Крім цього, у «Словникові дієслівного керування» зроблено спробу повернути до активного мовного вжитку питомі відмінкові та прийменниково-відмінкові форми іменників та займенників, залежних від дієслів, які зазнали несправедливого тиску в радянський період [3]. Зокрема:

1. Для іменників чоловічого роду другої відміни – назв неістот, що називають чітко окреслені предмети, у знахідному відмінку однини подано

дві форми вираження – ту, що збігається з формою називного відмінка (перша форма знахідного відмінка), і ту, що спільна з формою родового відмінка (друга форма знахідного відмінка), напр.: *подати ніж (ножа); подарувати годинник (годинника); нагострити олівець (олівця); купити комп'ютер (комп'ютера)* тощо.

Ця так звана форма «другого знахідного відмінка» на *-а (-я)*, яку мають іменники чоловічого роду – назви чітко окреслених предметів, історично належить до питомих українських морфологічних форм, які безпідставно, тільки тому, що ними українська мова відрізнялася від російської, за тоталітарної доби було обмежено у використанні.

У «Словникові дієслівного керування» другу форму знахідного відмінка на *-а* як нормативну подано для іменників, що позначають не лише чітко окреслені здебільшого побутові предмети, а також для іменників, що є назвами: одягу (забруднити *кожуха, черевики, чобота, кашкета, капелюха, плаща* та ін.), їжі (з'їсти *калача, сухаря, булика* тощо), городніх рослин (виростити *гарбуза, кавуна, огірка, буряка* та ін.), частин тіла (схопити за *носа, пальця, ліктя, хвоста, чуба*; пошкодити *зуба, язика* тощо), споруд і будівель (збудувати *моста, будинка, гаража* і под.), знарядь та приладів (нагострити *заступа*; увімкнути *обігрівача, телефона, комп'ютера, телевізора, двигуна, мотора*), зброї (дістати *ножа, меча, штика, пістолета, револьвера, кулемета* та ін.), грошових одиниць (позичити *дуката, шеляга, п'ятака, карбованця* і под.), документів (підписати *документа, акта, протокола* і под.), різновидів транспорту (відремонтувати *воза, велосипеда, автомобіля*; спізнитися на *автобуса, поїзда, літака* тощо) і под. До цього переліку також додано іменники – назви ігор і танців, напр.: грати у *квача, у футбол (футбола), у / в баскетбол (баскетбола), у волейбол (волейбола), у / в теніс (теніса)* і под.

Наголосимо, що закінчення *-а (-я)* у знахідному відмінку однини для іменників чоловічого роду II відміни, що позначають чітко окреслені предмети, є нормативним і регламентованим чинною прескриптивною граматичною нормою, зокрема й «Українським правописом» [8, с. 120].

2. Для іменників – назв неосіб у формі знахідного відмінка множини відповідно до морфологічної норми української літературної мови подано дві форми – перша збігається з формою родового відмінка, а друга – з формою називного відмінка. Напр.: *пасту волів (воли); виганяти коней (коні); годувати індичат (індичата)* і под.

Форми знахідного відмінка, що збігаються з називним (*коні, воли, корови, телята, гуси, курчата, індичата, тави, горобці, ворони, миші, раки* та ін.) – це давні українські форми, широко засвідчені в українському фольклорі – колядках, щедрівках, піснях, казках, прислів'ях та приказках, напр.: *Опанас воли пас, а дівчина бички* (Укр. присл.); *Сова спить, а кури бачить* (Укр. присл.); *Розпрягайте, хлопці, коні та лягайте спочи-*

вать (Укр. нар. пісня); [Дід:] ...а зимою хоч **бджоли** й забирають додому, а я все-таки тут живу (Укр. нар. казка) та багато інших.

3. Для іменників чоловічого роду другої відміни – назв істот та неістот послідовно зафіксовано нормативні варіантні форми давального відмінка із закінченнями *-ові, -еві (-єві)* та *-у (-ю)*. Напр.: **дякувати батькові (батьку), допомагати синові (сину), купувати онукові (онуку); присвячувати краєві (краю), доручати колективові (колективу), дарувати музеєві (музею), обіцяти народові (народу)** та ін.

Відповідно до чинних морфологічних норм сучасної української літературної мови для всіх іменників чоловічого роду II відміни як назв істот, так і назв неістот [за винятком іменників на *-ів (-ів), -ов, -ев, -ин, -ін (-ін)*] у давальному відмінку однини основними є варіантні закінчення *-ові, -еві (-єві)*, тоді як *-у (-ю)* – їхні морфологічні варіанти. У «Словникові дієслівного керування» дотримано такої ж послідовності подання відмінкових закінчень іменників, як і в чинному «Українському правописові» [8].

4. У словникових статтях відповідно до чинних правописних норм представлено також варіантність закінчень іменників чоловічого та середнього роду II відміни в місцевому відмінку однини.

У місцевому відмінку однини іменники чоловічого роду можуть мати три варіанти закінчень *-і (-ї), -у (-ю)* та *-ові, -еві (-єві)*, кожне з яких є правильним, напр.: **жити в будинку (будинкові); лежати на ліжку (ліжкові); ходити по лузі (лузі, лугові); їхати по березі (берегу, берегові); сидіти на даху (даці, дахові)**, а середнього роду – здебільшого два – *-і (-ї)* та *-у (-ю)* або *-у (-ю)* та *-ові, -еві (-єві)*, напр.: **по селу і по селі, на дитятку і на дитяткові**, зрідка три – *-і (-ї), -у (-ю), -ові, -еві (-єві)*, напр.: **ходити по місту (місті, містові)**.

5. Ще однією новацією, якої немає в жодному іншому українському лексикографічному виданні, є подання у «Словникові дієслівного керування» форм іменників, що залежать від дієслів із часткою **не**.

Відповідно до граматичних норм сучасної української літературної мови іменники, залежні від дієслів із часткою **не**, можуть мати форму і родового, і знахідного відмінків, пор.: **не визволити селá** (родовий відмінок) і **не визволити село** (знахідний відмінок); **не вимикати світла** і **не вимикати світло**; **не залишити дитини** і **не залишити дитину** й под. Проте серед цих двох граматичних форм у художній літературі, авторитетних друкованих виданнях і наукових текстах родовий відмінок у заперечних реченнях уживаний частіше, ніж знахідний. Саме тому відповідно до закономірностей українського слововживання у «Словнику дієслівного керування» спочатку подано іменники в родовому відмінку, а потім – у знахідному.

6. Новаторство «Словника дієслівного керування» полягає ще й у тому, що в його другому виданні, підготованому до друку, зафіксовано призабуті та утрачені керування.

Як *призабуті*, або *периферійні*, кваліфікуємо такі дієслівні керування, що за своєю суттю є питомими українськими формами, проте внаслідок позамовних, здебільшого ідеологічних, чинників у мовній практиці 40–80-х рр. XX ст. їх було штучно витіснено на периферію мовного вжитку й замінено граматичними формами, спільними з російською мовою.

Прикметно, що керування цього різновиду наявні у словниках радянської доби, передовсім у «Словникові української мови» в 11 т. [7], але здебільшого зі стилістичними позначками *заст.*, *діал.*, *рідко*, *рідше*, які обмежували їх вільне використання в тогочасній мовній практиці відповідно до загальної тенденції уникати характерних для української мови слів, граматичних форм і синтаксичних конструкцій в офіційних текстах.

Периферійними в сучасній українській літературній мові є керування на зразок *боліти кому? кого?*, *ворогувати на кого? на що?*, *воювати кого? що?*, *дивуватися з кого? із чого?*, *тішитися з кого? із чого? на кого? на що?*, *радіти із чого? з кого? чим? ким?*, *користуватися з кого? із чого?*, *грати* (‘виконувати на музичному інструменті’) *на що?*, *доглядати кого? чого?*, *берегти кого? чого?*, *довідуватися чого?*, *утікати кого? чого?*, *уживати чого?*, *стосуватися до кого? до чого?*, *терпіти* (‘страждати від хвороби, немощів і т. ін.’) *на що?*, *терпіти* (‘поблажливо ставитися до когось’) *кому?*, *знемагати на що?* та ін.

До другої групи керувань, які зазнали ідеологічного тиску за доби тоталітаризму, уналежнюємо так звані *утрачені* керування, що так само, як і призабуті, поступово, переважно зусиллями національно свідомих, патріотично налаштованих мовців, повертаються до сучасного мововжитку. Вони зафіксовані у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка [6], у словниках першої третини XX ст. [2; 4; 5 та ін.], проте в лексикографічних джерелах радянського часу їх немає. Не подано їх і в новітніх словниках. Відновлення цих керувань значною мірою стало можливим завдяки вступленню для читацького загалу словникової спадщини так званого «золотого десятиріччя» – 20–30-х рр. XX ст.

До утрачених уналежнюємо керування на кшталт *боронити чого?*, *вивчити* (‘навчити’) *чого?*, *вірити на кого? на що?*, *відмовляти чого?*, *відмовлятися кого? чого?*, *голосувати на кого? на що?*, *грати* (‘виконувати на музичному інструменті’) *чого? у що?*, *дбати ким? чим?*, *дивуватися на кого? на що?*, *дивуватися на кого? на що?*, *забувати на кого? на що?*, *зловживати чого?*, *знемагати із чого?*, *надуживати чого?*, *пишатися з кого? із чого? на що? проти кого? проти чого?*, *питати* (‘довідуватися’) *на що?*, *питати* (‘шукати’) *за ким? за чим?*, *шукати за ким? за чим?*, *шкодити на що?*, *стерегти чого?*, *охороняти чого?* та ін.

Отже, незважаючи на те, що проблема дієслівного керування «вічна», «Словник дієслівного керування» – це новаторська праця. Її унікальність полягає в тому, що, по-перше, в одному виданні зібрано та зафіксовано типові вияви керування найуживаніших дієслів сучасної української літературної мови і запропоновано нормативне формовживання, а по-друге, у ньому зроблено спробу повернути до активного вжитку органічні для української мови відмінкові та прийменниково-відмінкові форми залежних від дієслів іменників, які зазнали ідеологічного тиску в радянський період. Подані граматичні форми вираження керованих слів ґрунтуються на нормах української літературної мови, сучасних здобутках теоретичного і прикладного українського мовознавства та виважених заходах академічної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Граматична лексикографія: стан і перспективи. *Українська мова*. 2018. № 1. С. 30–37.
2. Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В. Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 248 с. *Репринт з видання 1930 р.*
3. Колібаба Л., Фурса В. Словник дієслівного керування. Київ: Либідь, 2016. 656 с.
4. Ніковський А. Українсько-російський словник. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 864 с. *Репринт з видання 1926 р.*
5. Російсько-український словник: у 4 т. / гол. ред.: А. Ю. Кримський, С. О. Єфремов. Т. 1. А – Ж. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. 290 с. *Репринт з видання 1924 р.*; Т. 2. З – Н. Вип. 1. З – К. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 392 с. *Репринт з видання 1929 р.*; Т. 2. З – Н. Вип. 2. Л – Намыкивать. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 352 с. *Репринт з видання 1932 р.*; Т. 2. З – Н. Вип. 3. Намыл – Няты. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 328 с. *Репринт з видання 1933 р.*; Т. 3. О – П. Вип. 1. О – Поле. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 336 с. *Репринт з видання 1927 р.*; Т. 3. О – П. Вип. 2. Поле – Пячение. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 318 с. *Репринт з видання 1928 р.*
6. Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. власн. матеріалів Борис Грінченко. Київ, 1907–1909.
7. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
8. Український правопис. Київ: Наук. думка, 2019. 392 с.

**ГРАМАТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВА
У ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ
(НА МАТЕРІАЛІ «СЛОВАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»
Б. ГРІНЧЕНКА)**

Марчило Лариса Миколаївна

*кандидат філологічних наук, доцент,
докторантка кафедри української мови*

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
marlm@ukr.net

Дудко Ірина Володимирівна

кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
irynadudko777@ukr.net

Незаперечним фактом у формуванні й розвитку української літературної мови є діяльність непересічних постатей, серед яких особливе місце посідає Борис Дмитрович Грінченко. Як зауважив Ю. В. Шевельов, Борис Грінченко «своїм методичним підходом, своєю впертою працьовитістю й посидючістю дав досі неперевершену словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну кодифікацію літературної мови» [1, с. 16].

«Словарь української мови» Бориса Грінченка (1907–1909 рр.), що містить близько 70 тисяч слів, належить до найбільших здобутків української лексикографії початку ХХ ст. У словнику широко представлений лексико-фразеологічний фонд української мови, зокрема витлумачено значення лексичних одиниць, наведено похідні утворення, ілюстративний матеріал до кожного значення слова, українські паремії, а також подано деякі граматичні характеристики слів залежно від їхньої частини мовної належності.

У «Словарі української мови» Б. Грінченка зареєстровані лексичні одиниці, що репрезентують повнозначні (іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники), службові частини мови (прийменники, сполучники), вигуки. Частки кваліфіковані переважно як прислівники або сполучники.

У статтях, присвячених іменникам, зазначено рід, наведено закінчення (іноді з кінцевим приголосним основи) у формі родового відмінка: *Гетьман, на, м.* (Гр. 1, с. 281); *Сіянець, -нця, м.* (Гр. 4, с. 129); *Грім, грому, м.* (Гр. 1, с. 327); *Комаха, хи, ж.* (Гр. 2, с. 275); *Сіль, со́ли, ж.* (Гр. 4, с. 126); *Жерéльце, ця, с.* (Гр. 1, с. 480); *Лошá, -шати, с.* (Гр. 2, с. 378); *Грі́на, ни, об.* (Гр. 1, с. 326). Інколи подано й інші характеристики.

Наприклад, у словниковій статті із заголовним словом «**Вороння**» є ремарка «*соб.*», що означає «збірне»: **Вороння**, *ня, с. соб.* (Гр. 1, с. 255). Іменник **пані** позначено як невідмінюване: **Пані**, *-ні, ж., нескл.* (Гр. 3, с. 92). Деякі іменники *pluralia tantum* мають ремарку «*мн.*», водночас визначено рід таких іменників, напр.: **Вісівки**, *вок, ж., мн.* (Гр. 1, с. 186); **Дріжджі**, *жів, дріжджі, чів, м., мн.* (там само, с. 445); **Гринджоли**, *джол, м., мн.* (там само, с. 326). Проте подано й іменники без відповідної ремарки: **Дрізки**, *зок, мн.* (там само, с. 445). Зрідка трапляються фіксації, коли реєстровим словом може бути певна форма повнозначної частини мови, наприклад форма кличного відмінка з утраченим кінцевим складом: **Бра** (там само, с. 91) = *brate*. Отже, у словнику з'ясовано рід іменника (чоловічий, жіночий, середній, спільний), іноді для іменників *pluralia tantum* зазначено рід, указано на збірність, невідмінюваність, наведено закінчення у формі родового відмінка.

Якщо заголовне слово прикметник чи порядковий числівник, то у словнику наведено форму чоловічого роду і закінчення жіночого та середнього роду в однині: **Велічний**, *а, е* (там само, с. 132); **Тітчин**, *-на, -не* (Гр. 4, с. 267); **Восьмий**, *а, е* (Гр. 1, с. 257). Словник містить статті із заголовним словом у формі вищого та найвищого ступенів порівняння якісних прикметників чи прислівників: **Більший**, *а, е. Сравни. ст. отъ прил. великий* (там само, с. 68); **Кращий**, *-а, -е. Ср. ст. отъ красний* (Гр. 2, с. 301); **Більше**, *сравни. ст. отъ нар. багато* (Гр. 1, с. 68) та ін.

У статтях, де реєстровими словами є займенники, кількісні чи збірні числівники, прислівники, зазначено лише належність до відповідної частини мови: **Я**, *мъст.* (Гр. 4, с. 534); **Ви**, *мъст.* (Гр. 1, с. 144); **Цей**, *ця, цяя, це, цес, мъст. = сей, -ся, се* (Гр. 4, с. 427); **Воно**, *його, мъст.* (Гр. 1, с. 253); **П'ять**, *-тьох, числ.* (Гр. 3, с. 506); **Вісім**, *восьмі, числ.* (Гр. 1, с. 240); **Одинацятєро**, *числ.* (Гр. 3, с. 39); **Гучно**, *нар.* (Гр. 1, с. 344); **Зараз**, *нар.* (Гр. 2, с. 87).

У статтях із заголовним словом-дієсловом наведено форми I та II ос. однини теперішнього-майбутнього часу або закінчення з кінцевим приголосним основи чи без нього: **Пити**, *п'ю, п'єш, гл.* (Гр. 3, с. 154); **Танцювати**, *-цюю, -єш, гл.* (Гр. 4, с. 246). Є статті з ремарками, що вказують на вид дієслова. Якщо у статті наведено форми обох видів, то спочатку подано інфінітив у формі недоконаного виду, а потім – доконаного: **Забірати**, *-раю, -єш, сов. в. забрати, -беру, рєш, гл.* (Гр. 2, с. 6); **Умивати**, *-ваю, -єш, сов. в. умити, умію, -єш, гл.* (Гр. 4, с. 337). Окремою ремаркою позначено дієслова «однократного виду», напр.: **Гріюкнути**, *-ну, -неш* (Гр. 1, с. 333); **Качнутися**, *-нуся, -нєшся, гл. Одн. в. отъ качатися* (Гр. 2, с. 228).

На особливу увагу заслуговують статті з атематичними дієсловами (*бути, їсти, дати*, похідні від *вісти*). Зокрема, в одній статті наведені

форми теперішнього та минулого часу дієслова **бути**: *єсьм, єсі, єсть / є, єсьмó, єстé, суть* та *був, була, було* (Гр. 1, с. 116). Уживання форм проілюстровано прикладами з фольклорних джерел, художніх та конфесійних текстів, напр.: *Ти єси син мій. Єв. Мт. І. 11. Ідь, кобило, хоть єсь три дні не їла. Ном. № 9989. Дурень їсь, Гриню. Ном. № 8563. Єсть карії очі – як зіроньки сяють. Шевч. 133* (там само). Форми теперішнього часу дієслова **їсти** повністю збігаються з нормативними в сучасній українській літературній мові: *Їсти, їм, їсі, їть, їмó, їсте, їдять* (Гр. 2, с. 199). Дієслово **дати** наведено у формах майбутнього часу, причому подано всі особові форми в однині і множині: *да́ти, дам, дасі́, дасть, дамó, дастé, дадуть* (Гр. 1, с. 23). Проте реєстрове слово – інфінітив **давати** недоконаного виду, і особові форми теперішнього часу – *даю, даєш* (там само).

Зафіксовані у словнику лексеми, префіксальні утворення від дієслова **повѣсти**, що мають закінчення атематичних дієслів: *пові́сти, -ві́м, -віси* (Гр. 3, с. 219); *відпові́сти, -ві́м, -віси* (Гр. 1, с. 223); *допові́сти, -ві́м, -вісі* (там само, с. 424); *запові́сти, -ві́м, -віси* (Гр. 2, с. 82); *роспові́сти, -ві́м, віси* (Гр. 4, с. 74).

У словнику зазначено, які дієслова належать до безособових: *Бра́кнути, не, гл., безл.* (Гр. 1, с. 92); *Сві́тати, -тає, гл., безл.* (Гр. 4, с. 109) та ін. Щодо неособових форм дієслова, то відомості про них представлено по-різному. Пор.: *Посиві́лий, -а, -е. Посѣдѣ́вший* (Гр. 3, с. 359); *Шитий, -а, -е. 1) Прич. отъ шити* (Гр. 4, с. 497); *Роблений, -а, -е. 1) Прич. прош. стр. отъ робити* (Гр. 4, с. 26).

Серед службових частин мови визначено прийменники та сполучники, наприклад: *Від, од, пред.* (Гр. 1, с. 203), *За, пред.* (Гр. 2, с. 1), *Над, пред.* (там само, с. 479), *Перед, пред.* (Гр. 3, с. 115); *А, сз.* (Гр. 1, с. 1), *ІІ, сз.* (Гр. 2, с. 195), *То, сз.* (Гр. 4, с. 268), *Щоб ІІ, щоби, сз.* (там само, с. 528) та ін. Слова *проте* (Гр. 3, с. 484), *однак* (там само, с. 40) кваліфіковано як прислівники. Формотворча частка **би** (**б**) визначена як «частица, прибавляемая къ слову для выражения условности» (Гр. 1, с. 55). У статті наведено діалектні форми І та ІІ ос. однини та множини з особовими енклітиками (залишками дієслова **бути**): *би-м, би-сь, би-сьмо, би-сте* (там само) і проілюстровано прикладами з фольклору та творів Ю. Федьковича. Відповідні форми функціонують у південно-західних говорах української мови, напр.: *(їа) даў [бим], (ти) даў [бис]* (АУМ, 2, к. № 247).

Частки кваліфіковано як прислівники або сполучники. Як прислівники визначено формотворчі частки *хай, нар.* (Гр. 4, с. 383), *нехай, нар.* (Гр. 2, с. 561), заперечні *не, нар.* (там само, с. 563), *ні, нар.* (там само, с. 565); стверджувальні *егé, нар.* (Гр. 1, с. 464), *атожэ, нар.* (там само, с. 11); питальні *хіба, нар.* (Гр. 4, с. 399) та ін. Як сполучники визначено

такі службові слова: **Бодáй**, *сз.* (Гр. 1, с. 80), **Таки**, *сз.* (Гр. 4, с. 243), **Же**, *сз.* (Гр. 1, с. 477), **Ж**, *сз.* (там само, с. 469). Деякі із часток можуть виконувати функцію сполучників, і це відображено у відповідних статтях, наприклад: **Же** ... 2) = **Що**. *Добре того страшисть, же ся боїть.* *Ном. № 4401* (Гр. 1, с. 477).

У словнику широко представлено слова, які в традиційній граматиці належать до класу вигуків, звуконаслідувальних слів: **Агóв!** **Агóсь!** (Гр. 1, с. 3), **Ой** (Гр. 3, с. 46), **Спасибі**, **спасибіг**, **спасибу** (Гр. 4, с. 173), **Кукуріку** (Гр. 2, с. 321). Серед інтер'єктивів багато слів прикликання та відгону тварин, наприклад: **Вйо!** (Гр. 1, с. 244), **Гулі** I (там само, с. 338).

Відображено у словнику явище варіантності граматичних форм. Так, зафіксовані варіанти форми родового відмінка іменників [Гóни, **гін**, **гóнів** і **гóней** (там само, с. 307)], числівників [Дéсьть, **ті** і **тьóх** (там само, с. 373)], особових форм дієслова [Глодáти, **дáю**, **єш** і **гложу**, **жеш** (там само, с. 290)].

Отже, у видатній пам'ятці українського словникарства початку ХХ ст. граматичні характеристики слів відображено обмежено, зокрема визначено частиномовний статус більшості лексичних одиниць, зафіксованих у словнику, граматичні значення роду іменників, лексико-граматичне значення збірності, засоби вираження родового відмінка іменників, числівників, граматичне значення дієслів недоконаного та доконаного виду, належність до лексико-граматичного розряду (СДД) зі значенням однократності, указано на наявність варіантів граматичних форм різних частин мови. У словнику зафіксовані архаїчні граматичні форми, які тоді були живим явищем у граматичній системі української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2002. 132 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХНІХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АУМ – Атлас української мови: у 3 т. / редкол.: І. Г. Матвіяс (голова) та ін. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1988. 520 с. : карти.
- Гр. – Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. власн. матеріалів Борис Грінченко. Київ, 1907–1909.

НАЗВИ НЕІСТОТ У ФУНКЦІЇ ВОКАТИВА З ПОЗИЦІЇ СЛОВНИКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Самойлова Ірина Анатоліївна

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України
irysamojlova@ukr.net

Вокативні конструкції, форми кличного відмінка лексем є одним із засобів реалізації апеляційної функції української мови. «Український вокатив належить до особливих відмінків і в історико-генезисному, і в структурно-типологічному, і у функціонально-семантичному, і у формально-граматичному і навіть у національно-ментальних аспектах» [8, с. 10]. У граматичній царині функції кличного відмінка як сьомого компонента відмінкової парадигми, його флексійний набір описували І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, М. С. Скаб та ін. [див., напр., 1; 3; 4; 6; 7; 9]. Результати вивчення вокатива на матеріалі різних джерел унаявили у студіях, зокрема, Ю. В. Вольська, Н. О. Данилюк, С. І. Єрмоленко, К. І. Кучмак, Ю. Л. Старовойт, О. М. Турчак, О. Д. Ципердюк. Докладну історію дослідження українського вокатива, утвердження його відмінкового характеру, звертаючись до праць О. П. Павловського, І. П. Ужевича, О. О. Потебні, П. Ф. Залозного, І. С. Нечуя-Левицького, В. І. Сімовича, М. К. Грунського і Л. Білозора, Є. К. Тимченка та ін. учених, наводить М. С. Скаб [9, с. 96–100].

К. Г. Городенська під час різноаспектного дослідження граматичної системи української мови описувала, зокрема, вокативні синтаксеми, лексику у функції вокатива на матеріалі української художньої літератури, флексії у формах кличного відмінка особових імен людей. Так, у підрозділі «Складнопідрядне речення – базова структура для творення простих ускладнених речень» монографії «Деривація синтаксичних одиниць» вона схарактеризувала прості речення з вокативною синтаксемою, що сформувалися внаслідок згортання семантично складних речень [3, с. 47–49]. К. Г. Городенська визначила три типи простих речень із вокативною синтаксемою: перший тип, у якому роль вокатива виконує компонент у формі кличного відмінка з функцією адресата – потенційного суб'єкта дії, а предикат виражає потенційну дію. Речення такого типу є «основним трансформом семантично складного речення з модально-пропозитивними відношеннями» [там само, с. 47]; другий тип – роль вокатива виконує компонент у формі кличного відмінка з функцією адресата, проте тут адресат не є потенційним суб'єктом дії. Предикат у таких реченнях виражають дієслова повідомлення [там само, с. 48]; тре-

тій тип – роль вокатива виконує так само компонент у формі кличного відмінка, однак він не виражає власної семантико-синтаксичної функції на відміну від компонентів у формі кличного відмінка у двох перших типах. Він лише дублює семантичну функцію пов'язаного з ним граматично займенника 2-ї особи [там само, с. 48–49].

У статті «Семантико-синтаксична та лексична специфіка вокатива в ідіолекті Лесі Українки» К. Г. Городенська, проаналізувавши звертання, виражені назвами осіб і персоніфікованими назвами неістот, у ліриці поетеси, віршах інших жанрів та поемах, сповнених діалогів, констатувала, що вокативам притаманні три семантико-синтаксичні функції: отожднювальна, семантичного акцентування адресата і функція суб'єкта потенційної дії. Остання функція має обмеженіше використання [4, с. 170–171]. Щодо використання лексем як вокативів дослідниця спостерегла переважне вживання етикетних слів: *пане, друже, брате, люди добрі* та ін. [там само].

У навчально-довідковому виданні «Українське слово у вимірах сьогодення» у рубриці «Відмінювання прізвищ та особових імен» К. Г. Городенська пояснила, які саме закінчення кличного відмінка мають бути в жіночих особових іменах *Леся, Олеся, Орія, Зоя*, у чоловічих – *Ілля, Олег, Ігор*. Вона зауважила, що згідно з граматичними нормами сучасної української літературної мови правильними є відмінкові форми: *Лесю, Олесю, Орісю, Зою, Ілле, Олеже* і *Олегу, Ігорю* [5, с. 36–39]. Мовознавець звернула увагу на можливість правильного вживання двох варіантів звертань, що складаються із загальної назви та чоловічого прізвища: загальну назву та прізвище можна вживати у формі кличного відмінка або загальну назву треба вживати у формі кличного відмінка, а прізвище – у формі називного [там само, с. 34]. К. Г. Городенська також зазначила, що в молитвах під час звертання до Бога правильними є форми *Боже, Вседержителю, Господи* [там само, с. 38–39].

З огляду на укладання тлумачного словника української мови активного типу, однією з функцій якого є комунікативна, аналіз вокативних форм, що його відобразила К. Г. Городенська не лише в названих, а й інших працях, є вкрай важливим. У створюваному словнику передбачено подавати повнішу (порівняно з опублікованими академічними працями: «Словником української мови» в 11 т., «Словником української мови в 11 томах. Додатковий том» у 2 кн., однотомним «Словником української мови» за ред. В. В. Жайворонка) відмінкову парадигму в граматичній характеристиці, зокрема форму кличного відмінка до назв істот, сукупностей осіб, персоніфікованих назв неістот. Зауважимо, що в однотомному словнику наведено флексію кличного відмінка іменників – назв істот за умови наявності труднощів під час зміни форми (напр., *дiгтяре, дiдуню, татусю, фарбарю*) [10, с. 4].

В опрацьовуваному словнику активного типу складнощі виникають саме з назвами неістот. Теоретично форму кличного відмінка має необмежена кількість слів на позначення неістот [11, с. 100–131]. Постає запитання, чи може лексична одиниця в такій формі справді функціонувати в текстах. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (керівник проєкту – М. О. Шведова) [2] певною мірою допомагає розв’язувати це питання. Наведемо приклади ілюстрацій зі словами **двір**, **держав**, **дим**, **народ** у функції вокатива із цього корпусу: – *Ой дворе ж мій, дворе, чим я тобі не вгодила?* (з народної пісні, записаної з голосу Лесі Українки); *Державо, ти була, як подих піль, В яких весна, і сонце, і буяння Злились в єдиного-неділимий біль Народження і умирання* (Є. Маланюк); *Дякую тобі, Державо, що ти є і що ти є такою, якою ти є!* (О. Ірванець); *Зберіться, люди розумні, підтримай їх, Державо!* (г. “День”, 2007); – *Стелися, диме, долиною, а ти, хлопче, виростає парубком* (Б. Харчук); *Лунає заклик оратора: – Народе православний!* (О. Довженко); *Народе мій, до тебе я ще верну, і в смерті обернуся до життя своїм стражденним і незлим обличчям* (В. Стус); *З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, Народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні* (Відозва Української Центральної Ради до Народу Українського).

Щоб залучати вокативні форми до тлумачного словника активного типу, варто зважати на певні критерії. Це можуть бути: значна кількість цитат із вокативом на те саме слово, уживання вокатива в різностильових текстах, його можливість переходити з препозиції в інтерпозицію чи постпозицію. Уважаємо, що слова **держав**, **народ** у формі кличного відмінка доцільно подати у словникових статтях.

Представлення мовних одиниць – назв неістот у функції вокатива у створюваному тлумачному словнику, безперечно, дасть змогу глибше з’ясувати морфологічні властивості таких реєстрових слів, збагатить їхню словникову характеристику, репрезентантами якої будуть флексія кличного відмінка у граматичній інформації та відповідна ілюстрація.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ: Наук. думка, 1987. 231 с.
2. Генеральний регіонально анотований корпус української мови. Київ, Львів, Єна. 2017–2022. URL: uacorpus.org. (дата звернення: 11.07.2023).
3. Городенська К. Г. Дери́вация синтаксичних одиниць. Київ: Наук. думка, 1991. 192 с.
4. Городенська К. Г. Семантико-синтаксична та лексична специфіка вокатива в ідіолекті Лесі Українки. *Культура слова*. 2021. Вип. 94. С. 165–172.

5. Городенська К. Г. Українське слово у вимірах сьогодення. Вид. друге, істотно доп. Київ: КММ, 2019. 208 с.
6. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
7. Загнітко А. П. Типологія формальних, семантичних і функційно-комунікативних виявів вокатива. *Slavica Wratislaviensia*. Вип. 172. Wrocław, 2020. С. 131–142.
8. Загнітко А. П., Кравченко Є. Г. Український вокатив у нормативно-морфологічному і синтаксичному аспектах. *Південний архів. Філологічні науки*. 2003. Вип. XXI. С. 10–18.
9. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. Чернівці: Місто, 2002. 272 с.
10. Словник української мови. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2016. 1320 с.
11. Український правопис. Київ: Наук. думка, 2019. 392 с.

ГРАМАТИЧНА ПАРАМЕТРИЗАЦІЯ АКТИВНОГО ЛЕКСИКОНУ УКРАЇНЦІВ ХХІ СТОЛІТТЯ В НОВОМУ ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ

Сніжко Наталія Володимирівна

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інституту української мови НАН України
natasnow@ukr.net*

Моделювання системи граматичних параметрів тлумачних словників належить до актуальних завдань сучасної лінгвоукраїністики. Потреби активної мовної практики та розбудова новітньої джерельної бази тлумачної лексикографії вимагають поглиблення системи граматичних класифікаторів новими характеристиками.

Проблемам комплексного відтворення граматичної інформації та аналізу традицій української тлумачної лексикографії присвячені праці К. Г. Городенської, П. Ю. Гриценка, Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критської, Ю. В. Романюк, І. А. Самойлової, О. О. Тараненка та інших учених. У статті «Граматична інформація в словниках української мови» К. Г. Городенська проаналізувала тенденції розширення граматичних характеристик лексики в новітніх словниках різних типів й наголосила на формуванні нових підходів до граматичної параметризації лексики у словниках тлумачного типу. «Якщо пристати до думки, що у тлумачному словникові залишити інформацію про слов-

никову одиницю, зокрема про парадигму її відмінювання чи дієвідмінювання (інших граматичних характеристик тут не торкаємося), тоді логічно постає питання: у якому обсязі подавати ці парадигми: у повному чи неповному? Коли ж неповному, – зазначала дослідниця, – то за яким критерієм відбирати відмінкові чи дієвідмінювані форми? На нашу думку, принципове значення має також і спосіб подання граматичної інформації до словникової одиниці: він не повинен нівелювати призначення тлумачного словника» [1, с. 91].

З'ясуванню повноти граматичної інформації в новітньому «Тлумачно-му словнику української мови активного типу» у 4 томах (далі – АСУМ) присвячені теоретичні та практичні дослідження сучасних лексикографів Інституту української мови НАН України [2; 5]. В Інструкції до укладання АСУМа визначено потребу якомога детальніше відтворити складні правописні моменти, пов'язані з відмінюванням та дієвідмінюванням. Ретельного граматичного опису заслуговує нова та до цього часу лексикографічно не опрацьована лексика, яка важлива для активного спілкування мовців. АСУМ відтворює особливості функціонування лексичного ядра мови та активної нової лексики, відображає динаміку мовних і суспільних змін, подає зразки правильного слововживання, які ілюструють провідні письменники, публіцисти, учені, перекладачі та громадські діячі України.

У новому тлумачному АСУМі детально буде відтворено морфонологічні зміни, пересування наголосу під час словозміни тощо, напр.:

кúлька, -и, дав. і місц. -кúльці; *мн.* кúльки, кúльок; *ж.* 1. Зменш. до **кúля**¹.:2. *Дитина тримає за ниточку оранжеву кúльку* (Л. Костенко, Записки українського самашедшого, 2014, 413); *На повітряній кúльці були дуже гарно намальовані червоні вуста, що усміхалися. Таких чудових кúльок дуже мало на світі. Може, п'ять, а може, три. Ось таку кúльку мала Настуся* (І. Калинець, Повітряна кúлька, УкрЛіб); *Сонце червоною кúлькою повільно опускалося до водної гладіні* (С. Талан, Повернутися дощем, 2016, 355); – *Деніеле! – покликала знову, цього разу гучніше. Це було те саме, що кричати, напхавши в рот ватяних кúльок* (С. Джіо, Ожинова зима, перекл. з англ. Ю. Костюк, 2018, 30).

Для відтворення складних випадків словозміни та слововживання використовуємо маркери відмінків, зокрема й кличного відмінка для назв осіб, граматичні позначки дієвідмінювання, часових форм дієслова, назкового способу та ін., напр.:

боріспільці, -ів, *мн.* (одн. **борісполець**, -пільця, *кл.* -пільцю, *ч.*; **боріспілька**, -и, дав. і місц. -льці, *кл.* -лько; *мн.* -льки, -льок; *ж.*). Жителі міста Бориспіль Київської області; *син.* бориспільчани. *Активні бориспільці провели толоку з висаджування дерев на Розвиліці* (Вісті. Інформація. Реклама, 19.09.2022); *У березні минулого року «Вісті» пи-*

сали про талановитого **бориспільця** Олександра Боєва, який поставив перед собою амбітне завдання – протягом року записати та викласти на Ютуб каналі 220 авторських пісень. Нещодавно Олександр знову завітав до редакції, щоб повідомити: поставлена ціль досягнута (Вісті, 17.04.2021); У назвах жителів, утворених від топонімів на -піль, у відкритому складі потрібно вживати о (**борисполець, тернополець, катеринополець, томашполець, златополець, іванополець, краснополець**), у закритому – і (**бориспільці, бориспілька; тернопільці, тернопілька; томашпільці, томашпілька; златопільці, златопілька; іванопільці, іванопілька; краснопільці, краснопілька**) (К. Городенська, Українська мова, 2009, № 1, 103);

затвердіти, -ію, -ієш і **затвѣрднути**, -ну, -неш; *мин.* затвердів, -діла, -діло і затвѣрд, -ла, -ло і затвѣрднув, -нула, нуло; *док.* / **затвердівати**, -аю, -аєш, *недок.* **1.** Стати твердим або твердішим. *Я вже не усміхаюся. М'язи навколо рота затвердли і не складаються в посмішку* (Л. Костенко, Записки українського самашедшого, 2014, 177); *Удар був таким сильним, що повітря в легенях наче затверділо. Лоуренс лантухом вилетів за бровку й лише дивом не випустив із рук м'яча* (М. Кідрук, Де немає Бога, 2018, 163). * *Образно. Тиша кіркою затверднула докола нього, і він мусив напружуватися, щоби зрушувати з місця навіть найлегші думки* (М. Кідрук, Заради майбутнього, 2019, 73).

Ураховуємо досвід лексикографічного відтворення особливостей словозміни та слововживання у словниках різних типів, керуємося таблицями словозміни, поданими у «Граматичному словнику української літературної мови», методикою лексикографічного опису керування дієслів Л. М. Колібаби та В. М. Фурси [3; 4] та ін.

У новітньому АСУМі застосовуємо традиційну методику лексикографування явища міжчастиномовної взаємодії. Використовуємо спеціальні ремарки у *знач. ім., у знач. прикм., у знач. присл.* і т. д. (після двох паралельних рисок) для позначення результатів транспозиції, засвідченої в сучасній мовній практиці:

|| у *знач. ім.* **борошніяне**, -ого, *с.* Продукти харчування, виготовлені з борошна. *Ми, як пенсіонери, – більше картоплі їмо. Ціни зросли не тільки на все борошніяне, – на воду, на тепло і так далі* (Слово Просвіти, 24–31.12.2003);

|| у *знач. ім.* **булавничий**, -чого, *ч., іст.* Виборна особа, яка мала один із найвищих чинів XVI–XVIII ст., – охоронець булави і командир частини козацького війська. *Під час отаманування П. Калнишевського у воєнний час (1769 р.) запорозька старшина була такою: кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий обозний, військовий осавул, військовий булавничий, військовий хорунжий, військовий бунчужний, військовий перначник. Усіх чинів було приблизно*

150, серед них полковники, полкові старшини, курінні отамани, військові довбиші, гармаші, товмачі, шафарі, кантаржії та канцеляристи та ін. (Л. Отрошко, Розвиток українського символотворення..., Часопис української історії, вип. 34, 2016, 46–47); Запорозьке військо замерло в чеканні. Та ось розчинилися двері військової канцелярії – і на майдан вийшла січова старшина. Замість померлого кошового, попереду йшов **булавничий**, ніс на витягнутих руках, покритих невеличким, розшитим сріблом килимком, булаву (В. Малик, Тайний посол, УкрЛіб, 47).

Отже, граматична параметризація лексики у тлумачному словнику передбачає теоретичне осмислення частиномовної класифікації лексики з увиразненням явища міжчастиномовної взаємодії, відтворення неповної парадигми відмінювання та дієвідмінювання, подання словотвірних варіантів слів, морфологічних змін тощо. Граматичні та семантичні параметри нового тлумачного словника слугують перспективному комплексному дослідженню закономірностей розвитку мови і суспільства, формуванню ідеографічного словника української мови. АСУМ забезпечує потреби мовців в активному слововживанні та правильному написанні слів, відтворює новітні процеси українського світосприймання, засвідчує провідні ідеї українського мовомислення, містить зразки вичерпної української мовотворчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Граматична інформація в словниках української мови. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія*. Київ: КММ, 2012. С. 90–96.
2. Карпіловська Є. А. Українське мовомислення початку ХХІ ст. та його моделювання в активному тлумачному словнику. *Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: теорія і методологія*. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука : монографія / відпов. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. С. 404–421. [Електронне видання].
3. Колібаба Л., Фурса В. Словник дієслівного керування. Київ: Либідь, 2016. 656 с.
4. Критська В. І., Недозим Т. І., Орлова Л. В., Пуздирєва Т. К., Романюк Ю. В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 760 с.
5. Сніжко Н. В. Концепції новітніх тлумачних словників української мови та проблеми металексикографії. *Українська мова*. 2022. № 3. С. 3–24.

ПРАКТИЧНИЙ СЛОВНИК СЛОВОЗМІНИ ВЕСУМ: ВІД УЗУСУ ДО ФОРМИ

Старко Василь Феодосійович

*кандидат філологічних наук, доцент, доцент катедри філології
Українського католицького університету
vasyl_starko@yahoo.com*

Для розв'язування нагальних прикладних завдань, пов'язаних з українською мовою, у 2005 році розпочалося створення словника, який поступово розвинувся у ВЕСУМ – Великий електронний словник української мови [6; 8]. Це практичний словник словозміни української мови, призначений для машинного застосування, а саме для автоматичного морфологічного аналізу українського тексту. Поточна версія 6.3.0 (вересень 2023 року) нараховує майже 420 тис. лем. Словник має і вебінтерфейс (vesum.nlp.net.ua), через який до нього звертаються користувачі як до онлайнного словника для отримання даних про словозміну конкретного слова чи групи слів. В онлайнній версії можливий пошук за непрямою формою слова й виведення результатів у списковій чи табличній формі.

З усього масиву наукової літератури, що на неї спиралися розробники ВЕСУМа А. Рисін та В. Ф. Старко, варто виокремити дві праці українських мовознавців, які стали наріжним каменем нашої лексикографічної роботи: «Теоретична морфологія української мови», співавтором якої є К. Г. Городенська [1], та «Грамматичний словник української літературної мови. Словозміна» авторського колективу з Інституту української мови НАНУ за редакції Н. Ф. Клименко [3].

У галузі практичного морфологічного аналізу завдання словника словозміни загально можна сформулювати так: максимальне охоплення незалежно від статусу аналізованих одиниць. Іншими словами, словник має забезпечувати розпізнавання якомога більшої кількості словоформ у тексті, навіть якщо вони виходять за межі сучасного стандарту мови. Що стосується до ВЕСУМа, то завдання ускладнюється, бо його застосовують до текстів сучасних і давніх, материкових і діаспорних, літературних і діалектних, офіційних і неформальних, написаних різними правописами. Потреба опрацювати такий широкий спектр текстів постала у зв'язку з тегуванням Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК) [2]. Нині оприлюднено вже 17-ту версію цього корпусу, що містить 1,78 млрд токенів й охоплює понад 140 тис. текстів різних жанрів за понад 200 років. Кожну версію ГРАКу за частинами мови й граматичними ознаками протеговано програмою, в основі якої лежить ВЕСУМ.

Щоразу за результатами аналізу укладачі вносили зміни до словника, щоб поліпшити розпізнавання слів та їхніх граматичних форм. У такий спосіб до словника додано чимало нових слів із текстів, а парадигми словозміни поповнено граматичними формами, яких раніше бракувало. Нижче проаналізовано декілька важливих граматичних аспектів ВЕСУМа, що постали з досвіду опрацювання корпусних даних.

Кличний відмінок прикметників і присвійних займенників. У реченні *Земле моя рідна!* іменник *земля* стоїть у кличному відмінку однини, а *моя* й *рідна* узгоджуються з ним у роді, числі й відмінку. Тому під час морфологічного аналізу цим словам потрібно присвоювати саме такі граматичні ознаки. З огляду на це в парадигмах ВЕСУМа для всіх прикметників і присвійних займенників упроваджено форми кличного відмінка в однині й множині. Наприклад, із тегом *v_kly* (кличний відмінок) подано такі словоформи леми *наш*: *наш, наша, наше, наші*.

Нестягнені форми прикметників. У текстах ГРАКу трапляється вживання нестягнених форм прикметників жіночого й середнього роду однини та прикметників у множині. До ВЕСУМа їх було введено, з тегом *long*, для окремих прикметників на основі аналізу частотності таких форм у корпусі ГРАК. Наприклад, *білая, білую, білее, білії; веселая, веселую, веселее, веселії* тощо.

Короткі форми прикметників. Так само за аналогією (на основі частотності в корпусі) виокремлено понад 50 коротких форм прикметників (з тегом *short*) і введено їх до парадигм відповідних прикметникових лем. Деякі супроводжено ремаркою *arch*, що означає «застаріле або діалектне». Наприклад, *властен, безвинен, благословен, варт, дивен, достойн, дрібен, дуж, жоден (і жаден), жив, красен, ласка, рад, рівен, свят* тощо.

Субстандартні форми дієслів. У ГРАКу подано чимало усних текстів, у яких трапляються субстандартні (просторічні) форми першої особи множини: а) теперішнього часу недоконаних дієслів та б) майбутнього часу доконаних дієслів. Нормативною є форма, що закінчується на *-мо* (*літаємо, переможемо*), тоді як в усному мовленні її нерідко утинають, кінцевий голосний опускають та утворюють субстандартну форму на *-м* (*літаєм, переможем*). Такі форми можуть регулярно утворювати від будь-якого дієслова, у ВЕСУМі їх систематично подано (з відповідною ремаркою *subst* «субстандартне») в усіх дієслівних парадигмах.

Форми дієслів на *-іте*. У текстах ГРАКу трапляється низка дієслів із закінченням *-іте* замість звичного *-іть* у другій особі множини наказового способу. Це дало підстави ввести такі форми до відповідних дієслівних парадигм ВЕСУМа: *візьміте, зробіте, скажіте, полю-*

біте, благословіте, судіте, купіте, відпустіте, здійміте, прийдіте, замкніте. Загалом у корпусі ГРАК (версія 17) зафіксовано майже 1800 уживань дієслівних форм на *-іте*.

Особливі форми знахідного відмінка іменників. У зворотах *ніти в президенти, віддати в солдати, записати у вороги* іменник ужито у формі знахідного відмінка множини, яка збігається з називним. У таких конструкціях ця форма є обов'язковою [7, с. 57]. Її можуть набувати щонайрізноманітніші іменники на позначення осіб, тобто дієрегулярна закономірність. Тому у ВЕСУМі всі іменники – назви осіб мають у парадигмах другу форму знахідного відмінка множини, яку їм присвоєно в записах такого зразка:

кандидати noun:anim:p_v_zna:rare # з в/у

де *кандидат* – це форма іменника (noun) на позначення істоти (anim) у множині (p) знахідного відмінка (v_zna), рідковживана (rare), стоїть переважно після прийменника *в/у*.

Така форма знахідного відмінка є питомою рисою української мови, що характерна також і для назв тварин [5]. У ВЕСУМі в парадигмах іменників – назв тварин (від диких звірів до риб, комах і мікроорганізмів) послідовно подано без обмежувальних ремарок форму знахідного відмінка множини, що збігається з називним. Наприклад, *вівці* noun:anim:p_v_zna.

Складну історію має ще одна особлива форма знахідного відмінка однини – із закінченням *-а (-я)* іменників – назв неістот чоловічого роду II відміни. Вона зазнала значного обмеження та звуження на прескриптивному рівні в підрадянський час, однак згідно з «Українським правописом» 2019 року її поширено на значно більшу кількість іменників із переважно конкретно-предметним значенням, що відповідає живомовній традиції [4]. Ретельно проаналізувавши тексти, ми встановили, які іменники мають форму другого знахідного відмінка однини та подали для них відповідні записи у ВЕСУМі. У корпусі ГРАК трапляються (і на основі ВЕСУМа правильно розпізнаються) іменники у формі другого знахідного відмінка, що є назвами: частин тіла (*горба, зуба, кулака, носа*); одягу і взуття та їхніх частин (*берета, капелюха, коміра, светра*); рослин (*бука, гриба, дуба*); їжі (*бублика, вареника, пиріжка, пирога, торта*); зброї та її частин (*автомата, арбалета, багнета, гачка, кулемета, меча*); споруд і будівель (*вітряка, млина, монастиря, моста, пам'ятника*); знарядь, приладів і музичних інструментів та їхніх частин (*баяна, бінокля, болта, гачка, грамофона, молотка, плуга, серпа*); транспорту та його частин (*автобуса, автомобіля, багажника, вагона, важеля, велосипеда*); документів, паперів та їхніх частин і сукупностей (*аркуша, аркушика, бланка, блокнота, документа, ордера, листа, папірця*); танців (*аркана, го-*

пака); грошових одиниць (*гроша, карбованця, п'ятака*); побутових і господарських предметів (*батого, гаманця, ключа, конверта, корка, ліхтаря, мішка*). Загалом у ГРАКУ (версія 17) зафіксовано близько 100 тис. уживань такої форми, з яких понад 60 тис. припадають на період 1991–2023 рр.

Отже, аналіз багатьох текстів дав підстави систематизувати та обґрунтувати введення до словника ВЕСУМ граматичних форм, що побутують в українській мові, однак із різних причин не завжди подані у словниках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
2. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2023. URL: <https://uacorporus.org>.
3. Критська В. І., Недозим Т. І., Орлова Л. В., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / відп. ред. Н. Ф. Клименко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2011. 760 с.
4. Колібаба Л. Закінчення знахідного відмінка іменників в історії українського правопису. *Українська мова*. 2020. № 3. С. 28–44.
5. Колібаба Л. Форми знахідного відмінка множини іменників – назв істот в українській народній і літературній мові. *Studia Ucrainica Varsoviensia*. 2021. № 9. С. 19–37.
6. Рисін А., Старко В. Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ), 2005–2023. URL: https://github.com/brown-uk/dict_uk/ (дата звернення: 15.09.2023).
7. Синявський О. Норми української літературної мови. Львів: Українське видавництво, 1941. 363 с.
8. Starko V., Rysin A. VESUM: A Large Morphological Dictionary of Ukrainian As a Dynamic Tool. *Computational Linguistics and Intelligent Systems. Proc. 6th Int. Conf. COLINS 2022*. Volume I: Main Conference. Gliwice, Poland, May 12–13, 2022, pp. 71–80.

ПАРАДОКС СЛОВНИКА ГРИГОРІЯ ГОЛОСКЕВИЧА

Тищенко Оксана Миколаївна

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу лексикології,
лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інституту української мови НАН України
tom-73@ukr.net

Укладання словника активного типу¹ потребує як чітко випрацюваних критеріїв формування реєстру, джерельної бази, так і актуальних засад портретування мовної одиниці, зокрема щодо граматичного й правописного параметрів. Одним із визначальних принципів такої праці є засвідчення цілісності українського мовного дискурсу в часі – тяглість лексичних та граматичних форм, питомих рис, важливих для покріплення національної ідентичності. Для цього варто послуговуватися як первинними, так і вторинними мовними джерелами п. п. ХХ ст. – табуйованими в добу тоталітаризму різностильовими текстами й лексикографічними працями.

«Правописний словник» Г. К. Голоскевича (далі – Словник, Гол) – знаковий орфографічний кодекс п. п. ХХ ст. До затвердження харківського правопису 1928 р. Словник перевидано 6 разів (перше – 1914 р.). В Україні після 1930 р. його вилучили з обігу через директиви щодо зближення української мови з російською [5], тому 8–11-те видання вийшли в діаспорі. І лише 1994 р. ця мовознавча перлина з'являється в Україні – праця, не позначена зовнішнім утручанням, є добрим джерелом пізнання української мови, її правопису [4]. Звернімося до 7-го видання 1929 р. та порівняймо деякі аспекти із сучасною мовою та лексикографічним тлом к. ХІХ – п.п. ХХ ст.

Г. К. Голоскевич припускає вживання таких варіантів, як **фонетичні**: *кóфта* і *кóхта*, *пíмста* і *пóмста*, *план* і *плян*, *рé[ú]тор*, *ре[и]тóрика*; **акцентуаційні**: *процэнт* і *процэнт*, *філантропія* і *філантропія*; **словотвірні**: *авантю́рник* і *авантю́рист*, *плáзом* і *плáзьма*; **граматичні**: *турні́ора ж.р.* і *турніо́р ч.р.*; **стилістичні**: *післанéць*, *звич. посланéць*.

Проаналізуємо ці варіанти на тлі сучасної мови. **Акцентуаційні**: *процэнт*, *філогéнія*, *філантропія*, *тьма́ритися* (Гол; РУСи поч. ХХ ст.²);

¹ Колектив відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики від 2021 р. виконує тему «Тлумачний словник активного типу сучасної української мови»; керівник теми – завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики д. філол. н., проф. Є.А. Карпіловська.

² Див.: РУСУС, РУСІ, РУСЗЗ, РУСДМ.

пор. із сучасними: *філогенія* (СУМ; ВТС; Орф75; Орф94; Орф09; ВЗОС; ОЕ; УРС). Багато варіантів суголосні із сучасною мовою, проте сьогодні норма прагне до меншої кількості різночитань; **граматичні**: із двох паралельних форм *ч.* та *ж. р.* перевагу надано останнім: *з'яля, піруэта* (Гол), пор.: *флот* як *ім. ч.* зафіксовано у 12 сучасних словниках, а також у словникові за редакцією Бориса Грінченка (СУМ; ВТС; Орф75; Орф94; Орф09; ВЗОС; ОЕ; Гр; УРС; СІС; ССІС; УРЕ; УРЕС); *фльота ж. р.* зафіксовано у трьох словниках поч. ХХ ст. (Гол; РУСДМ; УНС). Тогочасному правописові властивим було вживання закінчення *-а* в деяких запозичених іменниках *ж. р.*, пор.: *фланель ім. ж.* (СУМ; ВТС; Орф75; Орф94; Орф09; ВЗОС; ОЕ; УРС; СІС; ССІС) і *флянеля* (Ж; Гол; УНС); **морфологічні**: відіменникові прикметники, утворені суфіксом *-ов-*: *фланельовий* (Гол; УНС), пор.: *флянельний* (УНС) та сучасне *фланельний* (СУМ; ВТС; Орф75; Орф94; Орф09; ВЗОС; ОЕ; УРС); *пружїновий* (Гол; УНС; РУС33; РУСІ) та сучасне *пружїнний* (СУМ; ВТС; Орф75; Орф94; Орф09; ВЗОС). Водночас спостерігаємо тенденцію активізування суфікса *-ов-* у сучасному мовленні; **фонетичні**: уживання інтервокального [й] в запозичених словах: *піяніст, піяно, авіатор, авіяція, фізіятр, філіял, психіятр, психіятрія* (Гол). Ці й інші тенденції послідовно втілено в РУСах поч. ХХ ст., а також в УНС, пор.: *піяніст* (РУС33; РУСІ; Гол), *піяно* (РУС33; Гол), *авіатор* (РУСи; Гол), *авіяція* (РУСи; Гол); звукополучення [аў]: *авкїїний, авкїїон, аудиторія, авдієнція* (Гол; РУСи). В іншомовних словах на місці *g* уживали звук *г*: *авантард, агєнт, агітація, аграрій, агресивний, пінгвін, ґрунт (і ґрунт)* (Гол; РУСи). З наведеного нормативним сьогодні є лише *ґрунт* і то без варіантів, пор.: *фрагментарний* (Гол; УНС) та нормативне *фрагментарний* (СУМ; ВТС; Орф75; Орф94; Орф09; ВЗОС; ОЕ; УРС; ССІС).

Засвоєння іншомовних слів (як-от: *фіольварок – фільварок*) і нині є складним процесом та актуальною проблемою. Переважно такі одиниці мали непростий шлях до сучасної норми, напр.: *далипан, тиліпан, тіліпан, туліпан, тюліпан, тулюпан, туліпан, тульпан, тюліпан, тюльпан*. Остаточно *далипан* став *тюльпаном* саме у Словникові Г. К. Голоскевича, який узаконив і *філософа* (до того – *філозоф, філозоп, хвилозоп*). Уперше в Словнику подано: *фізіятр, фрагментарний, філіял, прощо* (їх немає навіть у РУСах п. п. ХХ ст.); також зафіксовано деякі слова, уживані (хоч і не лексикографовані) й тепер, напр.: *усамперед, усїлячина* (у словниках – *насáмперед, всячина*). Словник є джерелом верифікації призабутих слів, варіантів, форм, як-от: *пружїновий* (Гол; УНС; РУС-Є; РУСІ) [пор.: *пружїнний* (СУМ; ВТС; Орф-75; Орф-94; Орф2009; ВЗОС), але *квадратний* і *квадратовий* (РУС-Є; РУСТТ; РУСІ; РУСУС; Гр; РУСДМ; СУРН; СУМ)]; *прошколярувати* [Гр; Гол; УНС (у сучасних текстах є слово *прошколярити*)]. Після Г. К. Голоскевича *прочудо* («диво» Гр) як само-

стійне слово зафіксовано лише в одному словникові – УАС, а зараз його вживають лише в стійкій конструкції *на прóчуд* (пор.: *напрóчуд*).

А парадокс Словника в тому, що член правописної комісії та автор Г. К. Голоскевич у листі до А. Ю. Кримського писав: «З Харкова насідають, щоб давати словник – покажчик до правопису. ...**Не лежить у мене серце** до того правопису, тому і відтягаю» (22 липня 1928 р.). Вочевидь Г. К. Голоскевич не вважав скрипниківку бездоганною та прилаштовував чергове видання свого доробку під новий правопис не через переконання, а через обов'язок. Та правописне сум'яття відчував не лише автор Словника – висловлювали сумніви і С. О. Єфремов (напр., щодо м'якшення *л*, щодо *з* і *т*), і А. Ю. Кримський (щодо *галицьких* рис проти *наддніпрянських*) [1; 7]. Скрипниківка прагнула ніби «примирити» східноукраїнську традицію із західноукраїнською [2; 3]. Тому у Словнику багато східних і західних конкурентних варіантів: **фонетичних** – *план* і *плян*, *плá[я]нка*, *авантю́ра* і *авантю́ра*; **словотвірних** – *авантю́рник* і *авантю́рист*; **граматичних** – *турню́ра ж.р.* і *турню́р ч.р.* Напевно, це була спроба дати можливість часові й самій мові розв'язати цей парадокс.

Нова редакція «Українського правопису» 2019 р. «повертає до життя деякі особливості правопису 1928 р., які є частиною української орфографічної традиції і поновлення яких має сучасне наукове підґрунтя» [6, с. 6]. Урахування динаміки давніх, призабутих, але питомих моделей, зокрема граматичних, вияскравлює сучасну мову в активному її сегменті – у цьому й прислужується нам сьогодні «Правописний словник» Г. К. Голоскевича 1929 року.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єфремов С. Щоденники 1923–1929. Київ, 1997.
2. Історія українського правопису XVI–XX ст.: хрестоматія / упоряд.: В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наук. думка, 2004. 580 с.
3. Німчук В. В. Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст. Київ, 2002. 112 с.
4. Тименко Л. О. Григорій Голоскевич: філолог, словникар, людина. *Загадки мови. Українське радіо* (жовтень, 2015). URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=214077495738115>
5. Тищенко О. М. Комісія Словника живої української мови у справі СБУ: Григорій Костянтинович Голоскевич (за матеріалами ОДПУ). *Мовознавство*. 2018. № 4. С. 27–39.
6. Український правопис. Київ: Наук. думка, 2019. 392 с.
7. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). *Стан і статус*. 1987. 296 с. URL: <https://zbruc.eu/node/68987>

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХНІХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВЗОС Великий зведений орфографічний словник. Київ, 2003.
- Гол Голоскевич Г. К. Правописний словник. Київ, 1929.
- Гр Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. власн. матеріалів Борис Грінченко. Київ, 1907–1909.
- Ж Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: у 2 т. Львів, 1886.
- ОЕ Орфоепічний словник української мови: у 2 т. Київ, 2001.
- Орф09 Український орфографічний словник. Київ, 2009.
- Орф75 Орфографічний словник української мови. Київ, 1975.
- Орф94 Орфографічний словник української мови. Київ, 1994.
- РУСДМ Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В. Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія. Харків – Київ, 1930.
- РУСЗ3 Російсько-український словник: у 4 т. / гол. ред.: А. Ю. Кримський, С. О. Єфремов. Тт. 1–3. Київ: Червоний шлях, 1924–1933.
- РУСІ Ізюмов О. Російсько-український словник. Харків – Київ, 1930.
- РУССВ Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків, 1959.
- РУСУС Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український. Львів, 1893–1898.
- СІС Словник іншомовних слів. Київ, 1986.
- ССІС Скопненко О. І., Цимбалюк Т. В. Сучасний словник іншомовних слів. Київ: Довіра, 2006.
- СУМ Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
- СУРН Ніковський А. Українсько-російський словник. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 864 с. *Репринт з видання 1926 р.*
- УАС Андрусішин К., Крет Я. Українсько-англійський словник. Саскатун, 1990.
- УНС Кузеля З. Ф., Рудницький Я. А. Українсько-німецький словник. Лейпциг, 1943.
- УРЕ Українська радянська енциклопедія: у 12 т. Київ, 1977–1985.
- УРЕС Український радянський енциклопедичний словник: у 3 т. Київ, 1967.
- УРС Українсько-російський словник: у 6 т. Київ, 1953–1963.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ ГРАМАТИЧНОГО СЛОВНИКА СИНКРЕТИЧНИХ СПОЛУЧНИХ ЗАСОБІВ

Шитик Людмила Володимирівна

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри українського мовознавства
і прикладної лінгвістики*

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
l_shytyk@ukr.net

Першим вагомим здобутком української граматичної лексикографії як «порівняно молодій галузі українського мовознавства, що перебуває на етапі пошуків, визначення пріоритетів, окреслення граматичних проблем, які можна подати в лексикографічному форматі» [1, с. 30], став «Грамматичний словник української мови: Сполучники» К. Г. Городенської. У ньому «на теоретичних засадах сполучника як окремого типу службових слів-морфем, що виражають семантику відношень, систематизовано граматичні функції сполучників, встановлено та ієрархізовано їхні позиції в структурі складного та простого ускладненого речення» [2, с. 3]. Типологію сполучників К. Г. Городенська теоретично обґрунтувала в монографії «Сполучники української літературної мови» [3].

Укладання граматичних словників службових одиниць – складне завдання, оскільки «їхні граматичні характеристики обмеженіші, порівняно з граматичними характеристиками слів повнозначних частин мови» [1, с. 30], а лексикографічна робота передбачає вибір концепції укладання, що стосується типу, обсягу словника, розроблення в ньому різних параметрів, проте службові одиниці неоднаково кваліфіковані в теоретичній граматиці, що ускладнює їхню систематизацію. К. Г. Городенська лексикографічно втілила службову слівно-морфемну концепцію сполучника І. Р. Вихованця [2, с. 28], водночас надавши граматичному словникові індивідуально-авторського характеру. Структура словникових статей передбачала характеристику двох граматичних функцій сполучників: 1) як маркерів формально-синтаксичних зв'язків і 2) як виразників семантико-синтаксичних відношень або лише вказівників на ці відношення.

У монографії К. Г. Городенська обґрунтувала доцільність виокремлення ще двох груп сполучників для вираження двох форм синкретичного синтаксичного зв'язку, а саме: сполучників сурядности-підрядности, «що поєднують предикативні частини або інші синтаксичні одиниці, ознаки граматичної рівноправності яких виразніші порівняно з ознаками їхньої граматичної нерівноправності, та сполучників під-

рядності-сурядності, що так само поєднують предикативні частини або інші синтаксичні одиниці, але в них ознаки граматичної нерівноправності переважають над ознаками граматичної рівноправності» [3, с. 20–21]. Вирізнення синкретичних сурядно-підрядних і підрядно-сурядних сполучників – це спроба не лише розв’язати проблему класифікації сполучних засобів за способом синтаксичного зв’язку, а й підказати шляхи побудови типології складних речень, у якій визначено місце для синкретичних конструкцій.

До реєстру словника введено сполучнослівні єдності на зразок *що не, хто не, де не, скільки не* та ін. і сполучнослівно-сполучникові пари, у складі яких – «сполучнослівна єдність займенникового іменника (*хто, що*) або займенникового прислівника (*як, де, куди, звідки, скільки, коли*) із часткою *не* й один із протиставних сполучників *а, але, та, проте, зате, однак, одначе*» [2, с. 5].

Граматичний доробок К. Г. Городенської окреслює перспективи лексикографійного опису й інших сполучникових одиниць, які, на нашу думку, можуть стати матеріалом для укладання граматичного словника синкретичних сполучних засобів. Потребують лексикографійного вналежнення аналітичні одиниці, що являють собою поєднання базового сполучника (сурядного чи підрядного) і граматиалізованого елемента, який конкретизує тип семантико-синтаксичних відношень [докладніше див.: 4; 5]. До реєстру граматичного словника варто додати й аналоги сполучників – т. зв. граматиалізовані елементи, які функціують самостійно, без сурядних сполучників (напр.: *навіть, також, тому, точніше* та ін.), а також доповнити перелік синкретичних одиниць – засобів зв’язку в частково фразеологізованих підрядно-сурядних реченнях: 1) фразеосполучникових підрядно-сурядних пар [*лише (лиш, лишень) ... як (аж, коли, і), що-йно ... як (аж, коли, і), тільки ... як (аж, коли, і)* та ін.]; 2) фразеосполучнослівно-сполучникових пар [*не встиг (не вспів) ... як (а, аж, коли), не минуло й ... як (а, аж, коли), ще не ... як (а, аж, коли)* тощо]. Варті уваги й т. зв. сполучникові комплекси – три- або чотирикомпонентні сполучники, «суть використання яких полягає в поєднанні повторюваних та парних сполучників, а саме: перші два-три чи й більше сполучників уживають як повторювані, а останній щодо них є парним» [3, с. 160]. Вони сформували в українській мові 10 найуживаніших сполучникових комплексів, напр.: *хоч ... хоч ... а (але, так), чи ... чи ... а (але, так), або ... або ... а (але), хоч ... хоч ... аби, чи ... чи ... аби* [там само].

Різновиди синкретичних сполучних засобів представлено в таблиці 1.

Типологія синкретичних сполучних засобів

Різновид сполучних засобів	Приклади
1. Власне-сполучники:	<p>сурядно-підрядні: <i>тобто, себто, цебто, або₂, чи₃, а, але, та, так₁, хоч ... хоч, чи то... чи то, чи ... чи, отже й, отже і;</i></p> <p>підрядно-сурядні: <i>як-от, як ось, зокрема, а саме, такі як, наприклад, приміром, як; а саме, отже; особливо, насамперед, надто, передусім; якщо ... то, коли ... то, у той час як, у той час коли, тимчасом як, тоді як, коли (у значенні тоді як), у міру того як; хай (і) ... але (а, однак, проте, зате, так), нехай (і) ... але (а, однак, проте, зате, так), хоч(а) (і) ... але (а, однак, проте, зате, так), дарма що ... але (а, однак, проте, зате, так)</i></p>
2. Аналітичні одиниці (сполучникові поєднання):	<p><i>а тому, і тому, і через те, і через це, і від того, а відтак, і тоді, і потім, і навіть, та незважаючи на це, та все-таки, та зате, але однак, а проте, та навіть; якби (аби) тільки, якби (аби) лише (лиш), коли б тільки (лише), коли тільки, якщо тільки та ін.</i></p>
3. Функційні аналоги сполучників:	<p><i>тому, через те, через це, від того, причому, притому, притім, ж (же), аж, втім, також, точніше, все ж, все-таки, між тим, тільки, лише, навпаки, навіть, хіба, хіба що</i></p>
4. Сполучні слова:	<p><i>хто, що, який (-а, -е, -і), чий (-я, -с, -ї), котрий, скільки, наскільки, де, куди, звідки, коли, поки, доки, допоки, як, чому, чого, навіщо, чим</i></p>
5. Сполучнослівні єдності:	<p><i>хто не, що не, куди не, звідки не, коли не, де не, скільки не, як не, який (-а, -е, -і) не, чий (-я, -с, -і) не</i></p>
6. Сполучнослівно-сполучникові пари:	<p><i>хто не ... а (але, проте, однак, одначе, та), що не ... а (але, проте, однак, одначе, та), куди не ... а (але, проте, однак, одначе, та), звідки не ... а (але, проте, однак, одначе, та), коли не ... а (але, проте, однак, одначе, та), де не ... а (але, проте, однак, одначе, та), як не ... а (але, проте, однак, одначе, та), скільки не ... а (але, проте, однак, одначе, та), який (-а, -е, -і) не ... а (але, проте, однак, одначе, та), чий (-я, -с, -і) не ... а (але, проте, однак, одначе, та)</i></p>

7. Фразеосполучникові підрядно-сурядні пари:	<i>лише (лиш, лишень) ... як (аж, коли, і), щойно ... як (аж, коли, і), ледве (ледь) ... як (аж, коли, і), тільки-но ... як (і, аж), тільки що ... як (і), тільки ... як (аж, коли, і)</i>
8. Фразеосполучно-слівно-сполучникові пари:	<i>не встиг (не вспів) ... як (а, аж, коли), не пройшло й ... як (а, аж, коли), не минуло й ... як (а, аж, коли), не схаменувся ... як (аж, коли), не зогледівся ... як, незчувся ... як, ще не ... як (а, аж, коли), варто (варто лише, варто тільки) ... як (і), досить (досить лише, досить тільки) ... як (і), уже ... як (коли, та)</i>
9. Сполучникові комплекси:	<i>хоч ... хоч ... а (але, так), чи ... чи ... а (але, так), або ... або ... а (але), хоч ... хоч ... аби, чи ... чи ... аби</i>
10. Сполучнослівно-сполучникові комплекси:	<i>може ... може ... а, можливо ... можливо ... та, іноді ... іноді ... але, ще ... ще ... а, як не ... як не ... а та ін.</i>

Перспектива укладання граматичного словника синкретичних сполучних засобів є реальною з огляду на наявність серйозної лексикографічної бази – «Граматичного словника української мови: Сполучники» К. Г. Городенської з його випрацюваними й апробованими концептуальними засадами, принципом побудови словникової статті. Урахування двох граматичних функцій сполучників – як маркерів формально-синтаксичних зв'язків і як виразників семантико-синтаксичних відношень або лише вказівників на ці відношення – дасть змогу вичерпно схарактеризувати специфіку синкретичних сполучних засобів.

Орієнтовно словникова стаття може мати таку структуру:

ОТЖЕ – 1. Аналог сполучника, виражає умовно-наслідкові семантико-синтаксичні відношення в безсполучниково-сурядно-підрядному складному реченні: *Можливо, й не було, вони, напевно, не обіймали високих посад, отже, якісь публічні обговорення і прилюдні каяття могли обминути їх* (С. Кононенко). Має синоніміїні відповідники *тож, значить*.

2. Аналог сполучника, виражає причиново-наслідкові семантико-синтаксичні відношення в безсполучниково-сурядно-підрядному складному реченні: *Наказ – то закон, отже, його треба виконувати, незалежно від того, хочеш ти цього чи ні* (С. Тельнюк). Має синоніміїні відповідники *тому, через те*.

Вторинний, одиничний, складний.

В одній зі статей, присвячених аналізу стану й перспектив граматичної лексикографії, К. Г. Городенська оцінила «стан граматичної лексикографії як пошуковий, відкритий до цікавих ідей, до випрацювання оригінальних концепцій, створення засад нових граматичних словників» [1, с. 35], наголосивши, що «сучасна мовна практика висуває запити на створення граматичних словників прикладного характеру, передусім довідково-навчальних видань зі складних питань граматичного вживання» [там само]. З огляду на це, лексикографійна інвентаризація синкретичних релятивних одиниць важлива не лише для фіксування та опису за відповідними параметрами наявних засобів зв'язку, а й для визначення динаміки їхнього кількісного складу, специфіки функціонально-стильової та лексико-граматичної транспозиції, а також для усвідомлення специфіки синкретичних складних речень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Граматична лексикографія: стан і перспективи. *Українська мова*. 2018. № 1. С. 30–37.
2. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники. Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. 340 с.
3. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 208 с.
4. Шитик Л. В. Інвентаризація засобів зв'язку предикативних частин складного речення в аспекті теорії перехідності. *Мовознавчий вісник* : зб. наук. пр. Черкаси, 2014. Вип. 19. С. 105–117.
5. Шитик Л. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові : монографія. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2014. 474 с.

Наукове видання

ГРАМАТИЧНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ХХІ СТОРІЧЧІ:

**збірник тез наукових доповідей учасників
Міжнародної наукової конференції
на пошану доктора філологічних наук, професора
*Городенської Катерини Григорівни***

Оформлення
та комп'ютерне верстання: *Т. І. Савенко*

Підписано до друку 24.07.2024 р.
Формат 60 x 84 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Обсяг ум. др. арк. 12,21, обл.-вид. арк. 9,65
Наклад 100 прим. Зам. № 2351

Видавничий дім Дмитра Бураго
ФОП «Бураго Дмитро Сергійович»
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 4558 від 05.06.2013 р.
04080, Україна, м. Київ-80, а / с 41
Тел. / факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua, site: www.burago.com.ua